DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 1510
Halk Kitapları: 334

Yayın Yönetmeni
Dr. Fatih KURT

Yayın Koordinatörü
Dr. Faruk GÖRGÜLÜ

Tashih
Hacı Duran NAMLI

Grafik & Tasarım
Abdurrahim Sadettin KARAKAYA

Baskı
Gökçe Ofset Mat. Ltd. Şti.
(0 312) 395 93 37

1. Baskı, Ankara 2018
2018-06-Y-0003-1510
ISBN: 978-605-7519-04-7
Sertifika No: 12930

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 28.02.2018/10

© Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: 0312 295 72 93 - 94
Faks: 0312 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0.312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

İSLAM HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARI

Prof. Dr. Adnan KOŞUM

DİB

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

Hayvanların günlük hayatımızda önemli bir yer işgal ettiği, dünyayı âdeta onlarla paylaştığımız, bu sebeple hayvanlara karşı da bazı sorumluluklarımızın olduğu bir gerçektir. Hayvan hakları başlığı altında olmasa bile insanların hayvanlara, genel olarak tabiata nasıl davranması gerektiği meselesi tarih kadar eski bir sorundur. Günümüzde hayvanlara yapılan kötü muameleler ve hayvan haklarına yapılan saldırılar, insan haklarının yanı sıra hayvan hakları sorununu gündeme getirmiştir. Endüstrileşmeyle birlikte hayvanların gıda, pet, eğlence ya da deney amaçlı kullanımlarındaki artış ve bu kullanım süreçlerindeki acımasız yöntemler birçok ülkede kamuoyu tepkisine neden olmuştur. Bu tepkiler, hayvana bakış ve onu yeniden tanımlama kaygılarını ve buradan hareketle de hayvanların temel hak ve gönenci tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Hali hazırda hayvan hakları devamlı surette gündemi meşgul etmesine rağmen, hayvanlara verilen hakların niteliği, kapsamının ne olduğu hala tartışılmaya devam etmektedir.

Zamanımızda hayvan haklarına ilişkin hukukî metinler uluslararası bildirilere konu olacak kadar önem kazanmasına, gündemi devamlı olarak meşgul etmesine ve bazı toplumlarda hayvan hakları ve refahı yoğun bir şekilde tartışılmasına rağmen, söz konusu hakların felsefî veya dinî dayanağı, hukukî, dinî veya ahlakî nitelikte bir hak mı oldukları, şayet hukukî nitelikte bir hak ise, bunun muhteva ve sınırlarının ne olduğu sorularına henüz açık ve net bir cevap verilmiş değildir. Yine bu doğrultuda tartışılan konulardan bir diğeri, hayvanlar lehine ölüme bağlı tasarruf yapılıp yapılamayacağı sorunudur. Ayrıca hayvan deneyleri de bu bağlamda tartışılan temel konulardan biridir. Şüphesiz zikredilen sorunların

açıklığa kavuşturulması hem pozitif hukuk hem de İslam hukuku açısından önem arz etmektedir.

Burada, insan hakları konusundaki tartışmalar ve suistimaller devam ederken, hayvan hakları meselesinin tartışılması ve bir çalışmaya konu edilmesi abes veya gereksiz gelebilir. Ne var ki, günümüzde hayvanlara yapılan acımasızca muameleler ve hak ihlalleri konunun hiç de insan haklarından aşağı geri kalmadığını, insan haklarından daha az ehemmiyetli olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Diğer taraftan hayvanlara sevgi ve merhamet göstermeyen, onların haklarına riayet etmeyenlerin insan haklarına da riayet etmeyecekleri unutulmamalıdır. Zira hayvanlara revâ görülen muamele, medeniyetler düzleminden bakıldığında, insanlar arasındaki ilişkilerin de bir ölçütüdür.

Yöntem olarak çalışmamızda öncelikle Kur'an'ın, hadislerin ve bunların yorumlanmasıyla teşekkül eden fıkıh külliyatının hayvan hakları problemine bakışı ortaya konulmuş, hukuksal normların felsefi altyapıları tahlil edilmeye çalışılmış ve nihâyet yeri geldikçe ve gerek duyuldukça, İslam medeniyetindeki pozitif uygulamalara da yer verilmiştir.

Ezcümle, hayvanlara yapılan muamelelerin bir medeniyetin aynası olduğu gerçeğinden hareketle ele aldığımız "İslam Hukukunda Hayvan Hakları" başlığını taşıyan araştırmamızda, tarihsel süreçte nassların ışığında İslam hukukçularının hayvan haklarına yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından 114K809 numara ile proje olarak desteklenmiştir. Söz konusu desteğinden dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Yine çalışmanın tashihindeki emeklerinden dolayı Prof. Dr. Hüseyin Certel Bey ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Muhammet Peşe'ye, bazı İngilizce kaynakların temininindeki yardımlarından dolayı Kütüphane ve Dökümantasyon Dairesi Başkanı Uğur Bulgan'a teşekkür ederim.

Adnan KOŞUM
ISPARTA 2017

ÇALIŞMANIN AMACI

Gandhi, "Bir ülkenin gelişmişlik ve uygarlık düzeyi, o ülkenin hayvanlara davranış biçimi ile ölçülür" ifadesiyle, hayvan haklarının önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı; hayvanlara rahat yaşama ortamlarını, iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ızdırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamaktır. Hayvan haklarına İslam'ın bakışını ortaya koyarak, Kur'an, sünnet ve onun biçimlendirdiği Türk medeniyet tarihinden, toplumda hayvanlara yapılan ve yapılması muhtemel kötü muamelenin ortadan kaldırılmasını sağlayacak veriler elde etmek suretiyle, hayvan hakları konusunda toplumu bilinçlendirmektir.

Bir başka gaye, İslam'ın ve onun medeniyetinin insanlara sunduğu değerlerin merkezinde bütün canlılara merhamet etmek ve onların haklarına riayet etmek anlayışının bulunduğunu, bu modern çağda yaşayan insanların anlayacakları tarzda ortaya koymaktır.

Çalışmamızın hedeflerinden bir diğeri, toplumların hafızalarını oluşturan ve motivasyonlarını harekete geçiren temel ögenin din olduğu tezinden hareketle, dinî motifleri ortaya koyarak hayvanlara yapılan kötü muamelelerin ve hak ihlallerinin önüne geçmek ve toplumumuzda hayvan hakları bilincinin ve hayvan sevgisinin oluşmasını sağlamaktır. Bununla ülkemizin sosyal yapısına pozitif yönden bir katkı yapılacağına inanılmakta, hayvan hakları sevgisinin gelişmesiyle insanların birbirlerinin haklarına daha çok saygı gösterecekleri düşünülmektedir.

Kuşkusuz çalışmayla hedeflenen, savunmacı ve apolojetik bir yaklaşımla günümüz hukukundaki ve çağdaş düşüncedeki hayvan haklarına ilişkin yaklaşımların İslam'da da varlığını ileri sürmek değildir. Veya aksi olarak İslam hukukunda öteden, 1400 yıldan beri mevcut olan hakların çağdaş hukuk düşüncesinde yakın zamanlarda ortaya çıktığını ortaya koymak da değildir. Aynı şekilde bu çalışma bir fetva kitabı olma amacı da taşımamaktadır. Aksine hayvanların sessiz dünyasından bir ses olmak, hayvan hakları konusunda İslam hukuku ve beşeri hukukun anlayışını, tasavvurunu ve temel amaçlarını ortaya koymak ve bu konudaki temel hukukî düşüncelere ve çağdaş düzenlemelere değinerek, bu sahada ileriki çalışma ve gelişmelere katkıda bulunma ve onlara ışık tutma gayesine yöneliktir.

ÇALIŞMANIN KAPSAMI

Çalışmamızda, nasslardan yola çıkılarak İslam hukukunda hayvan haklarının mahiyetinin ve kapsamının ne olduğu tespit edilmeye gayret edilmektedir.

Günümüzde insanlarda olduğu gibi hayvanlara da hukukî kişilik tanınması tartışılmaya başlanmış, hayvanların mal yani eşya statüsünde değil, hissetme yeteneğine sahip varlıklar olarak kabul edilmesi gerektiği ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda İslam hukukunda hayvanların mal, eşya statüsünden çıkarılıp, hissetme yeteneğine sahip varlıklar olarak görülüp görülmeyeceği hususu araştırma ve incelememize konu olmuştur.

Yine yukarıdaki konu ile ilintili olarak hayvan hakları konusunda tartışılan temel mesele olan hak ehliyeti doktrininin, bir başka ifade ile hakkın öznesi olabilmenin hayvanlar bakımından uygulanabilirliği ve hayvan lehine ölüme bağlı tasarruf düzenleme sorunu, çağdaş hukuk düzenlerinde olduğu kadar İslam hukuku bakımından da önemlidir. Fıkıhta hayvanların, ahlakî boyutta hakkın konusunu oluşturmaktan ibaret kalmadığı, yaratılışlarından kaynaklanan haklara da sahip oldukları, kimi fakihler tarafından öteden beri kabul edilen bir gerçektir. Bu nedenle söz konusu hakların mahiyet, kapsam ve sınırlarının ne olduğu hususu, tespit edilmeye muhtaç bir konu olarak araştırmanın kapsamına girmektedir. Bu kapsama Şiî dünyasında kaleme alınan eserlerin ne kadar özgün katkı sağladığının tespiti de dâhil edilmiştir.

Hayvan hakları konusunda süregelen tartışmalar, laboratuvarlarda hayvan kullanımının kayıt altına alınmasına, çiftlik ve hayvanat bahçelerindeki hayvanların rahatı konusunda asgari standartların yasal düzenlemelere tabi tutulmasına ve evinde hayvan besleyenlere yüklenen yasal yükümlülüklerin artmasına giderek yol açmıştır. İslam hukukunda laboratuvar ortamında hayvanların kullanımı, ticari alanlarda, çiftliklerde ve hayvanat bahçelerinde hayvanlara sağlanması gereken asgari hayat standartları meselesi, bu arada evlerde hayvan besleme konusunda fakihlerin yaklaşımı, hayvan beslemeye getirilen sınırlamalar ve hayvan maliklerinin yükümlülükleri konularımız içinde yer almıştır.

İSLAM HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARI LİTERATÜRÜ

İslam hukukunda hayvan haklarına ilişkin literatür, diğer hukuk sistemlerine nazaran çok erken denilebilecek dönemlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. Klasik literatürde hayvan haklarının ele alındığı bazı eserlere rastlansa da bunların devamlılık arzetmediği söylenebilir. Bu konuda Sehâvî'nin *Tahrirü'l-cevâb an Darbi'd-devâb min Ahkâmi'r-nfki bi'l-hayvân fi's-Sünneti's-seniyye*[1] adlı eseri zikredilebilir. Söz konusu eser, hayvanlara şefkatle muamele konusundaki hadisleri muhtevîdir. Bu eserin yanında hayvanlar hakkında ansiklopedik ve zoolojik sözlükler diye nitelenebilecek eserler mevcuttur. Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eseri ile Demîrî'nin *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ* isimli eseri bu türdeki eserlerdendir.[2] Câhız, kitabında genel olarak hayvanların özellikleri, hayvanlardan söz eden âyet ve hadislerin yorumunun yanı sıra, o dönemde hâkim olan örf-adetler ile insan ve hayvan hastalıklarından da söz etmektedir. Câhız'ın kitabında yer yer hayvan haklarından da söz edildiği ve hayvan haklarına aykırı görünen hadisler hakkında yapılan yorumların tenkit edildiği görülür. Mezkûr kitaplardan *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserde Demîrî ise, yenmesi helal ve haram

---

1 Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *Tahrirü'l-cevâb an Darbi'd-devâb min Ahkâmi'r-nfki bi'l-hayvân fi's-Sünneti's-seniyye*, thk. Muhammed Hayır Ramazan Yusuf, Daru İbn Hazm, Beyrut, 1998/1418.

2 Bk. Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinanî el-Leysî, *Kitâbu'l-Hayevân*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn), 1965/1384 ve Demîrî, Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, thk. Ahmed Hasen Besc, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994/1415.

olan hayvanların, Kur'an, sünnet ve mezheplere göre hükmünü tespit etmiş, zaman zaman da hayvanlarla ilgili kavramların tanımını yaparak, onların özelliklerinden de söz etmiştir. Eserde konumuzla ilgili nassların bazılarına rastlanmakla birlikte, her iki eserde hayvan hakları açısından nassların bir yorumuna gidilmediği tespit edilmiştir. Hayvan hakları konusunda bir eserini tespit edebildiğimiz çağdaş yazarlardan Eymen el-Mûsevî el-Âmilî'nin *Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslâm*[3] adlı çalışması ise, Câferi fıkhı kaynakları esas alınarak kaleme alınmış bir eserdir. Çalışma neredeyse hayvan hakları konusundaki nasların derlenmesi görünümünde bir eserdir. İsminden bütün İslam hukukunu, kaynaklarını ve mezheplerini kapsadığı şeklinde bir izlenim bıraksa da, sadece ehl-i beyt kanalından gelen hadislere ve nadiren Şiî fıkıh kaynaklarındaki bilgilere yer verilmiş, üstelik rivâyetler üzerinde derinlikli yorum ve analizler yapılmamıştır. Bununla beraber eserde dikkat çekici ve ilginç olan Şiî (Câferi) kaynaklardaki hadis malzemesinin tarikleri farklı olsa da hayvan haklarının mahiyet ve muhtevası konusunda Sünnilerle bir birlik görülmekte ve kanaatler aynı neticeye varmaktadır. Adil Bor'un "*Kur'an'a Göre Hayvan Hakları*" başlıklı 2007 yılında hazırladığı yüksek lisans tezi de günümüzde tefsir alanında yapılmış çalışmalardan olup, adından da anlaşılacağı üzere genelde Kur'an-ı Kerim'in hayvan haklarına bakışından sözetmektedir. Yine Sarra Tlili tarafından İngilizce kaleme alınmış, özünü Pensilvanya Üniversitesinde, Joseph Lowry danışmanlığında hazırlanan bir doktora çalışmasının oluşturduğu *Animals in the Qur'an*[4] (Kur'an'da Hayvanlar) adlı çalışmayı da burada zikretmek

3 Dâru'l-Hâdî, Beyrut 1425/2004.

4 Cambridge University Press, USA, 2012. Adı geçen eser, behime, en'am, devâb gibi kavramların etimolojik kökenlerini tahlil etmekte, istihlaf tashîr, ümmet, tadlîl gibi

yerinde olur. Adı geçen eser, bir öncekinde olduğu gibi Kur'an'ın hayvanlara bakışından söz etmiştir. İslam geleneğinde ve Müslüman kültüründe hayvanların yerini inceleyen ve Richard C. Foltz tarafından kaleme alınan "*Animal in Islamic Tradition and Muslim Cultures*"[5] isimli eseri de ayrıca belirtmek gerekir. Yine batılı bir yazar olan Kristen Stilt'in" *Animal Welfare in Islamic Law*"[6] adlı 47 sayfalık kitapçık niteliğindeki çalışması da özellikle naslarda hayvan gönencini ele alması itibariyle önemlidir. Söz konusu eser ayrıca çağdaş Mısır'daki vakıayı incelemekte ve Müslümanları, hayvan hakları noktasında İslam hukukunu anlamamak ve bilenleri de onun gereğini yapmamakla eleştirmektedir. Çağdaş eserler arasında *Ahkâmu'l-Hayevân* veya *Fıkhu'l-Hayevân* (Hayvanlara İlişkin Hükümler) başlıkları altında Arapça kaleme alınmış eserlerde de hayvan haklarına ilişkin bilgilere rastlamak mümkündür.

Klasik fıkıh kaynaklarında ise hayvanlara ilişkin hükümler özel ve müstakil başlıklar (bâb, kitâb) altında ele alınmayıp, farklı başlıklar altında yeri geldikçe değinilmiştir.

Klasik fıkıh kaynaklarında ise hayvanlara ilişkin hükümler özel ve müstakil başlıklar (bâb, kitâb) altında ele alınmayıp, farklı başlıklar altında yeri geldikçe değinilmiştir. Özellikle hayvan haklarıyla ilgili olanlara ağırlıklı olarak "hacc", "nafaka", "vedîa", "buyû", "icâre", "sayd", "hazr ve ibaha", "cihad", "udhiyye", "müsâbaka", "akîka", "zebâih" ve "et'ıme", başlıkları altında rastlanır. Söz gelimi hayvanların nafakası ile ilgili hükümleri "nafaka", "vedîa" veya

Kur'an'da geçen kavramları da göz önünde bulundurarak ontolojik olarak varlık âleminde insan-hayvan konum ve ilişkisini belirlemeye çalışmaktadır.

5 Oxford, 2006.

6 Kahire 2008.

"buyû" bölümünde, hayvanlara yük yüklenmesine ilişkin hükümleri "icâre" bölümünde, hayvan öldürmenin caiz olup olmadığı veya ne surette olması gerektiğiyle ilgili hükümleri "sayd", "zebâih" ve "udhiyye" başlıklarında görmek mümkündür. Ne var ki, zikri geçen kaynaklarda da hayvan haklarına ilişkin bilgilerin derli toplu, sistematik olduğunu söylemek zordur. Konuların kazuistik tarzda ele alındığı bu eserlerden böylesi bir bakış açısı ve tartışma beklemek de isabetli bir düşünce olmasa gerektir. Bahsi geçen durum da, konu ile ilgili bilgilerin toplanması ve tespitinde ciddî zorlukları beraberinde getirmiştir.

GÜNÜMÜZ HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARI

GİRİŞ

Günümüz hukukunda hayvan haklarını ayrıntıya girmeden önce Batı düşüncesindeki gelişim süreci, daha sonra Türk pozitif hukukundaki gelişimi şeklinde incelemek, bilahare mezkur düşüncelerdeki hak kavramına hayvan hakları zaviyesinden bakmak mümkündür.

I. BATI DÜŞÜNCESİNDE HAYVAN HAKLARI

Geleneksel Batı düşüncesi, Batılı olmayanlara nazaran hayvanlara daha az saygılı olsa da bir kuram olarak çağdaş hayvan hakları düşüncesinin doğuşu Batı'da gerçekleşmiştir.[1] 19. yüzyıldan önce Batı kültürü, insanların hayvanlara karşı bir yükümlülüğü olduğunu kabul etmiyordu. Kitabı Mukaddes'in ilk kitabı Tekvin'de Tanrı'nın, "*Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım; denizin balıklarına, göklerin kuşlarına, sığırlara, bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hakim (radah) olsun*"[2] dediği belirtilir. Söz konusu ifadeler, Tanrı'nın hayvanları insanların kullanımı için yarattığını ima eder. Hristiyan ilahiyat geleneğinde, hayvanların ruhu olmadığı için, hayvanlara karşı hiçbir dinî ve ahlakî yükümlülüğün olmadığı kabul edilmiştir. Hayvanlara zulmedilmesine getirilen her yasağın hayvanlara zalimlik eden biri insanlara karşı da zalimleşmesin diye, insanın düşüncesini başka insanlara zalimlik etmekten

1 DeGrazia D. (2006): *Hayvan Hakları* (Çev. Hakan Gür).15, 16, 20, 22, 39. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

2 Tekvîn 1:2-28 (Türkçesi: Kutsal Kitap (Yeni çeviri), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001).

uzaklaştırma[3] maksadına yönelik olduğu savunulmuştur. Bununla birlikte bazı Hristiyan ilahiyatçılar, Tekvîn'de geçen hâkimiyetin kahyalık (stewardship) anlamına geldiğini ve bu kavramın hayvanlara zulmetmekle bağdaşmayacağını, onların birtakım çıkarlarının olduğunu ileri sürmüştür.[4]

Kutsal kitaplardaki bahse konu anlayış, felsefî düşüncede de etkili olmuştur. 17. yüzyıl gibi ileri bir tarihte modern felsefenin kurucusu sayılan René Descartes (1596-1650), hayvanlardan otomatlar ya da hareket eden makineler olarak söz etmiş,[5] dolayısıyla Descartes'in içerimlerinden biri, hayvanların hissetme yetisine sahip olmadıklarından acı çekmedikleri olmuştur. 18. yüzyıl Alman felsefecisi Immanuel Kant (1724-1804), hayvanların acı çekebileceklerini kabul etmiş, ancak aklî melekeleri ve bilinçleri olmadığından onlara karşı ahlakî bir yükümlülüğün olmadığını[6] savunmuştur. İngiliz hukukçu ve felsefeci Jeremy Bentham (1748-1832), hayvanların acı çeken varlıklar olduklarını, onlar için sorulması gereken sorunun, "akıl yürütebiliyorlar mı veya konuşabiliyorlar mı değil, acı çekiyorlar mı?" olduğunu ileri sürmüştür.[7] Bentham'ın hayvan hakları konusunda ortaya koyduğu kendi dönemi için radikal sayılan bu düşünce, Batı düşüncesinde devrim gibi bir değişimi temsil etmiştir. Bentham'ın söz konusu yaklaşımının sonraki hayvan hakları hareketlerini önemli ölçüde etkilediği söylenebilir. Batı düşüncesinde 19. yüzyıla kadar hayvanlara olan bu yaklaşım, yine

---

3 Saint Thomas Aquinas, Summa Contra Gentilas, 3. Kitap Bölüm 112, (yayına hazırlayan: Joseph Rickaby, S. J.) The Catholic Primer, 2005.

4 Bk. örn. Andrew Linzey, *Cristianity and the Rights of Animals* (New York, Crossroad, 1987).

5 René Descartes, *Discourse on the Method*, transl. Ian Maclean, Oxford University Press, New York 2006, p. 46-48.

6 Korsgaard, Christine M., Kantian Ethics, Animals, and the Law, *Oxford Journal of Legal Studies*, (2013), pp. 1-20.

7 Bentham, Jeremy, *The Principles of Morals and Legislation*, Kitchener 2000, p. 225-226; Singer, Peter, *Animal Liberation*, Harper Collins Publisher, New York 2002, p. 7.

Batılı felsefeciler tarafından eleştirilmiştir. Nitekim Arthur Schopenhauer (1788-1860), "hayvanların haklarının olmadığı varsayımı ve bizim onlara karşı davranışımızın ahlakî önemi olmadığı yanılsaması ve aldatmacası Batı'nın barbarlığının ve kabalığının kesinkes çirkin bir örneğidir."[8] ifadesini kullanmıştır.

Yirminci yüzyılda Batıda başlatılan hayvan hakları hareketi, insan-hayvan ilişkilerini bir felsefi kuram çerçevesine oturtmayı ve onun giderek kutsal kitaplardan uzak, seküler bir ahlak ve hukuk sistemi içinde yer almasını sağlamayı amaçlamıştır. Ancak dünyanın hiçbir yerinde hayvan koruma ve hakları hususunda bilimsel bir fikir birliği sağlanmış değildir. Yani bu anlamda sabit doğrulardan bahsetmek ne yazık ki mümkün değildir.

Hayvanların haklara sahip olabilmeleri günümüz hukukunda özellikle Batı hukuk düzenlerinde hayvan hakları hareketlerinin de baskısıyla yakın zamanlarda gündeme gelmiştir. Batı'da başlangıçta mütecânis bir yapıda ortaya çıkan hayvan hakları hareketleri son dönemlerde sınıflandırılmaya başlanmıştır. Batı düşüncesinde hayvan haklarına ilişkin faaliyette bulunan şahıs veya kuruluşlar esas itibariyle birincisi hayvan hakları savunucuları, ikincisi de hayvan refahı savunucuları olmak üzere iki ana grupta mütalaa edilebilir.[9] Bazı yazılar bir üçüncü akım olarak "hayvan özgürlüğünü=the animal liberation" zikretmekte ve nihai tahlilde bu akımı hayvan refahı içinde mütalaa etmek mümkün olmakla birlikte, kısa da olsa müstakil başlık altında bu akım hakkında bilgi verilecektir. Dolayısıyla hayvan haklarını savunanların amaçları konusunda bir homojenlikten söz etmek mümkün görünmemektir. *"Hayvan refahı"* ve *"hayvan hakları"* kavramları, modern hukuk kuralları içe-

8 "The assumption that animals are without rights and the illusion that our treatment of them has no moral significance is a positively outrageous example of Western crudity and barbarity." Bk. Grant, Catharine, *The No-Nonsense Guide to Animal Rights*, UK, 2006, s. 8.

9 Sunstein, Cass R. Sunstein, Cass R., *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, New York 2004, s. 4.

risinde 1970'li yıllardan itibaren yer almaya başlamıştır. Amaçları itibariyle bakıldığında, hayvan hakları arenasında ortaya çıkan bu üç grubu detaya girmeden ve çalışmamızı ilgilendirdiği kadarıyla şöyle tanımlamak ve açıklamak mümkündür:

A. Hayvan Hakları Hareketi (Animal Rights Movement)

Hayvan hakları savunucuları, hayvanların her türlü kullanımına karşıdırlar ve hayvanların da insanlar gibi başkalarının yararına feda edilemeyecek haklara sahip olduklarını, bu hakların da hem ahlakî hem de hukukî açıdan korunması gerektiğini vurgularlar. Hayvan hakları, hayvanların insanlar gibi, vazgeçilmez, başkaları fayda sağlasın diye ticarete dönüştürülemeyecek çıkarları olduğu anlamına gelir. Hakların savunulması, hakların mutlak olduğu anlamına gelmez.

Günümüzde hayvan hakları hareketini yürüten düşünürler, hayvanların kendi türlerine özgü ihtiyaçlarını insanların müdahalesi olmaksızın temin etmesini ve etik yönden böyle yaşamaları gerektiğini iddia ederler. Bu nedenle günümüz hayvan hakları düşüncesini savunan bazı felsefecilerin temel hedeflerinden biri, hayvanlara eşya gibi muamele edilmesini ortadan kaldırmak, hayvanların "kişi" olarak tanınıp, hukukun koruması altına alınmasını sağlamaktır.[10] Bu akımın önde gelen savunucu ve filozoflarından Francione, hayvanlara hak tanınmasından önce, onlara mülk gibi davranılmamasını, meta statüsünden çıkarılmaları gereğini savunur. Ona göre bugün, hayvanların başlarına gelenler mülk olarak görülmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak mülk statüsünün iza-

10 Francione, Gary L.-Garner, Robert, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, Columbia, University Press, New York 2010, s. 1; Francione, L. Gary, *Hayvan Haklarına Giriş*, Renan Akman-Elçin Gen, İletişim, İstanbul 2008, s. 37, 211; Bryant, Taimie L., Sacrificing the Sacrifice of Animals: Legal Personhood For Animal, The Status of Animals As Property, and the Presumed Primacy of Humans, *Rutgers Law Journal*, Vol: 39: 247, 2008, s. 253.

lesinden sonra, hayvanların temel haklarına kavuşmaları mümkün olur.[11]

Hayvan hakları savunucuları, ayrımsız tüm hayvan türlerinin hak ve özgürlüklerini savunurlar. Söz konusu akım, hayvanları yiyecek, giyim malzemesi, eğlence ya da deney aracı olarak kullanmanın yanlış olduğunu yüksek sesle ifade eder. Hayvanların her türlü kullanımını bir "sömürü=exploitation" olarak nitelendirirler. "Sanayi tipi üretim" olarak adlandırılan ve ağır işkence altında besleme ve bakım şeklinde gerçekleştirilen hayvan üreticiliğine karşı çıkarlar. Hayvanların insancıl muamele görmelerini sağlayan hayvan hakları tanımlamasına göre, hayvanların tıbbi ve kozmetik deneylerde kullanılması, derisi için öldürülmesi, eğlence için avlanması hak ihlali olarak tanımlanmaktadır. Eti için hayvan üretmek de kimi hayvan hakları savunucuları tarafından bir hayvan hakkı ihlali olarak nitelendirilmektedir.[12]

Esasen tüm hayvan hakları hareketi yelpazesinin ortak noktası, insanın kendini bir tür olarak diğer canlı türlerinden üstün saymasını, sorunun kaynağı olarak görmeleridir. "*Türcülük=speciesism*" diye adlandırılan bu yaklaşımın sadece hayvanların değil, tüm canlı-cansız doğanın insanlar tarafından sonuna kadar sömürülmesine, hatta kaçınılmaz bir yok oluşa sürüklenmesine yol açan ana etken olduğu konusunda hem fikirdirler. O nedenle de insana atfedilen ve onun haklarla donanmasının gerekçesi saydıkları "maksatlılık", "hissetme=sentience" veya "acı duyma=the capacity to experience pain" gibi özelliklerin en azından kimi hayvan türlerinde de var olduğundan hareketle, hayvanların da benzeri haklara sahip sayılmasını savunmakta, hatta bazıları bu yapılma-

---

11 Francione, L. Gary, *Animals, Property and the Law*, Temple University Press, Philadelphia, 2007, s. 15-116.

12 Francione, Gary L.-Garner, Robert, *The Animal Rights Debate*, s. 1-2.

dıkça tutarlı bir insan hakları felsefesinden söz edilemeyeceğini öne sürmektedirler.[13]

Hayvan hakları savunucularına göre, "hayvan hakları" denildiğinde, insan gibi hak edinebilmesi ve miras edinimi gibi konular kast edilmemektedir. Onların hayvanlara verilmesini ileri sürdükleri kişilik, insanlara verilen kişilikle aynı değildir. Söz gelimi mülk edinme, eğitim görme, oy verme gibi haklar hayvanlar için söz konusu edilmemektedir. Onlara göre hayvan hakları denildiğinde daha çok, sürdürülebilir bir ekosistem için yaşamın homeostatik dengesinin korunmasında hayvanların sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürebilmesinin sağlanması akla gelmelidir. Yani onlara göre hayvan haklarını savunmanın amacı, insan ve hayvanların eşit olmalarını sağlamak değil, hayvanların temel hak ve özgürlüklerini temin etmek, acı ve işkence çekmelerini, özellikle yavrulama zamanı öldürülmelerini, aç kalmalarını engellemek, basit zevkler için doğal ortamlarından koparılmalarını önlemektir.[14]

B. Hayvan Refahı / Gönenci (Animal Welfare)

Hayvan refahı, hayvanların sürdürdüğü yaşam kalitesini yansıtan bir tanımlama olup, hayvanın zihinsel ve fiziksel sağlık durumunu, mutluluğunu ve uzun yaşam gibi özelliklerini içermektedir. Söz konusu kavramla, hayvan için duygu temelinde düşünüldüğünde acı, korku, ağrı gibi olumsuzlukların azaltılıp ortadan kaldırılması; fiziksel açıdan bakıldığında biyolojik işlevlerin doğal ve

---

13 Singer, Peter, *Animal Liberation*, s. 18-19; A. Posner, Richard, *Animal rights: legal, philosophical and pragmatic perspectives.* In: Sunstein, Cass R. And Martha C. Nussbaum (Ed.) Animal Rights, Oxford University Pres, Oxford-New York. 2004, s. 52; Regan, Tom, *Kafesler Boşalsın, Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, çev. Serpil Çağlayan, İletişim, İstanbul 2007, s. 98-99; Degrazia, Hayvan Hakları, s. 43-44, 83-84; Abanoz, Nejla, *Çağdaş Toplumlarda Hayvan Hakları ve Refahı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 11.

14 Francione, Gary L.-Garner, Robert, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, s. 1; Francione, L. Gary, *Hayvan Haklarına Giriş*, s. 37, 21; Ilgar, Rüşdü, Türkiye'de Hayvan Hakları İhlallerine Coğrafi Açıdan Bakış, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2007, ss.347-360,s.349, 358.

yeterli şekilde yerine getirilebildiği, hayvanın tabiatına uygun ortamın oluşturulduğu şartların sağlanması anlaşılmaktadır.[15] Geniş anlamda hayvan refahı, çiftlik, pet, laboratuvar ortamındaki hayvanların ve egzotik ve vahşi hayvanların bakım, beslenme, barındırma, yetiştirme, nakliye, kesim, tedavi ve bilimsel araştırmalarda kullanımı sırasında ağrı, acı ve ızdıraptan uzak, sağlık, mutluluk ve iyilik hallerinin sağlanması olarak tanımlanabilir.[16] Mezkûr akım hayvanlardan hiç yararlanılmamasını değil, belirli şekil ve ölçülerde, etik kurallara uyarak yararlanılmasını ileri sürer. Hayvanların çeşitli amaçlarla kullanılabileceklerini ancak fizyolojik ve sosyal gereksinimlerinin en üst düzeyde karşılanması gerektiğini, bunun bir ahlakî zorunluluk olduğunu söyler.[17]

Hayvan refahı teorileri, hayvanların menfaatleri olduğu fikrini ka-

> Hayvan hakları savunucuları, hayvanların da insanlar gibi başkalarının yararına feda edilemeyecek haklara sahip olduklarını, bu hakların hem ahlakî hem de hukukî açıdan korunması gerekliliğini vurgularlar.

bul etmektedir, ama bu çıkarların da insanların yararı söz konusu olduğu sürece ticarete dönüştürülebilmesine izin verir. Geleneksel hayvan refahı savunucuları, hayvanların tedavisi ve insancıl ba-

---

15 Francione, Gary L, Animal Welfare and Moral Value of Nanhuhan Animals, *Law, Culture and the Humanities*, 6(1) 1-13, 2009, s. 1-2; Özgür, A., (2005): *Hayvan Gönenci Açısından Türkiye'deki Veteriner Hekimlik Mevzuatının Değerlendirilmesi*. 49, 52. Twinning Project TR02/IB/AG-01 European Union Financia Assistance Programme to Turkey, Ankara.

16 Regan, Tom, (1984) *The Case For Animal Rights*, s. 337; Antalyalı A.A., (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye'de hayvan refahı uygulamaları. AB Uzmanlık Tezi, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara, s. 2-3.

17 Franklin, Julian H., *Animal Rights and Moral Philosophy*, Columbia University Press, New York 2005, s. 2-11.

kımını savunurlar. Evsiz hayvanlar için barınak sağlamak, kısırlaştırma programları uygulamak ve hayvanlara verilen zararı en aza indirmek için çalışırlar. Bu görüştekiler hayvanların kullanımını kabul ederler, ancak ağrı ve acılarının en aza indirilmesini savunurlar.[18]

Hayvan hakları ile hayvan gönenci düşüncesinin birbirinden farklı tarafları vardır. Hayvan gönenci taraftarları; hayvanların çeşitli amaçlarla kullanılabileceğini ancak fizyolojik ve sosyal ihtiyaçlarının en üst düzeyde karşılanması gerektiğini, bunun bir ahlakî zorunluluk olduğunu söylerlerken; hayvan hakları savunucuları, hayvanların da insanlar gibi başkalarının yararına feda edilemeyecek haklara sahip olduklarını, bu hakların hem ahlakî hem de hukukî açıdan korunması gerekliliğini vurgularlar.[19] Hayvan hakları, tıpkı insanlarınki gibi sınırlıdır ve haklar birbiriyle çelişebilir ve hayvanların gıda, giyecek, eğlence veya deney yapma amaçlarıyla kullanılamayacağı anlamına gelir. Hayvan refahı ise insani yöntemler söz konusu olduğu sürece bu tür faydalanmalara izin verir.[20] Hayvan refahı hareketi, insan olmayan varlıkların acı çektiği gerçeğini kabul eder ve bu acıyı "insani" davranışlar aracılığıyla azaltmaya çabalar; ama hayvanların sömürülmesine ya da kullanılmasına son vermek gibi bir hedefi de yoktur. Hayvan hakları hareketi ise, hayvanların sömürülmesini reddettiği gibi, bu anlamda onların haklarının da teslim edilmesi gerektiğini ileri sürer. Hayvan refahını savunan bir kişi, ineklerin yeterli yere sahip olması, düzgün şekilde beslenmeleri vb. şeylerle ilgilenirken, bes-

---

18 Caroline J. Hewson "What is animal welfare? Some common definitions and practical consquences." *Can. Vet. J.,44, 2003b*, ss. 496–499; Francione, L. Gary, *Animals, Property and the Law*, s. 6.

19 Mameli, M., Bortolotti, L., *Animal rights, animal minds, and human mindreading.* (MC Appleby Barry, O Hughes Ed). University Press, Cambridge, UK. 2006, 11–12.

20 Regan, *Kafesler Boşalsın*, s. 125, 229.

leme ve boğazlama olayı "insani" olduğu sürece, inekleri öldürmek ve onları yemekle alakalı herhangi bir vicdan azabı duymaz.[21]

Batı'da ortaya çıkış itibariyle hayvan refahı hareketi, hayvan hakları hareketinden öncedir. Hayvan refahı yaklaşımının kökleri, Bentham'ın yukarıda zikredilen meşhur ifadelerine dayanır. Tarihsel olarak, hayvan refahı (gönenci) grupları hayvanların toplumdaki yerini geliştirmeye çalıştılar. Bu insanlar, hayvanların ruh sahibi olmadığı ve ahlakî manada üzerinde düşünmeye değmediği şeklindeki popüler Batı kavramlarına karşı mücadele ettiler. Tarihsel süreçte hayvan hakları taraftarları, kendilerini reformist hayvan refahı taraftarlarına karşı bir alternatif olarak ortaya koydular. Hayvan hakları hareketi büyüyüp etkili bir hal aldıkça, hayvanları sömürenler bu hareketleri ciddiye almaya zorlandılar. Belki de Tom Regan'ın hayvan haklarının hayvan refahından ayrı tutulması yönündeki çabalarının da etkisiyle, endüstri grupları var olan durumu sürdürmek için "hayvan refahı" terimine sarıldılar. Dirikesim (vivisection) yanlısı, avcılık yaparak ve tuzak kurarak hayvan yakalayan, tarım ticaretini savunan, hayvanların eğlence sektöründe kullanılması taraftarı gruplar, kendilerine "hayvan refahı" savunucuları adını vermeye başladılar. Bugünlerde, "hayvan refahı" terimi, hayvan endüstrisi tarafından en azından hayvanları koruma grupları kadar sık kullanılmaktadır.[22]

Burada, bazı yazarların hayvan hakları ile alakalı görüşlerinin daha farklı olduğunu da belirtmek gerekir. Onlar, hayvan refahı gruplarının aslında hayvanların haklarını desteklediğini söylerler. Mesela, bir köpeğin tekmelenmeme hakkı vardır. Bu yoruma göre, hayvan hakları, hayvan refahı ve bazı sert hayvan hakları grupları aynı

---

21 Sunstein, *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, s. 4-5; Francione, Gary L.-Garner, Robert, *The Animal Rights Debate*, s. 5-6.

22 Regan, Tom, "Animal Rights", *Encyclopedia of animal rights and animal welfare*, edited by Marc Bekoff with Carron A. Meaney, USA, 1998, s. 42-43; http://www.animalliberationfront.com/ALFront/Actions Turkey/alf_sss2.htm (son erişim tarihi: 08.02.2011)

şemsiye altında düşünülebilir. Bu yorumun hayvan haklarını ana akıma yaklaştırmak gibi bir avantajı vardır; ancak, hayvan refahı ve hayvan hakları grupları arasında buraya kadar açıklandığı gibi geçerli bir ayrım bulunmaktadır.

Batı düşüncesinde ortaya çıkan hayvan refahı hareketinin pratik ve ulaşmaya çalıştığı hedef açısından büyük ölçüde -daha sonra görüleceği üzere- İslam hukukuyla parelellik arzettikleri dikkati çeker. Bununla birlikte dayandıkları teorik temel ve ilkeler itibariyle birbirinden farklıdırlar.

Günümüzde hayvan refahı hareketi, Batı'da "Humane Society (İnsancıl Toplum)" ve "Society for the Prevention of Cruelty to Animals (Hayvanlara Yapılan Zulmün Engellenmesi Topluluğu)" gibi kuruluşlar tarafından temsil edilmektedir.

C. Hayvan Özgürleşmesi (Animal Liberation)

Hayvan özgürleşmesi terimi, hayvanların sömürülmesini engelleyen bütün çabalara verilen genel bir isim olarak kullanılır. Popüler medyada daha çok yer alırlar. Hayvanların kendi yararları dâhil olmak üzere hiçbir şekilde kullanılmaması gerektiğine inanırlar.[23] "Hayvan Özgürlüğü" deyimi, Peter Singer'ın aynı adlı kitabının basılmasıyla popülerlik kazanmıştır.[24]

Bazıları, hayvan özgürlüğü ve hayvan hakları hareketleri arasında ince bir ayrım yapılabileceğini söyler. Hayvan hakları hareketi, en azından Tom Regan ve taraftarlarının öne sürdüğü gibi, hayvanların kullanıldığı deneylerden tamamen vazgeçilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Hayvan özgürlüğü hareketi, Singer ve yandaşlarının öne sürdüğü gibi, bazı durumlarda, mesela deneylerin ahlaken

---

23 Singer, Peter, *Animal Liberation*, s. 225, 244.

24 Franklin, *Animal Rights and Moral Philosophy*, s. 2.

savunulabilir olduğu konular söz konusu olduğunda, muhalif tutumu kenara koymaktadır.[25]

D. Değerlendirme

Hayvan hakları hareketlerinin doğuşu her ne kadar ilk defa Batı dünyasında olmakla ve bugün bile öncülüğünü Batı dünyası sürdürmekle birlikte, hayvan haklarının doğuşu ve bu denli tartışılması Batılılar'ın diğer medeniyetlere nispetle daha insancıl olduklarından değil, hayvanlara reva görülen acımasız ve vahşice muamelelerden kaynaklanmaktadır. Bir bakıma hayvan hakları hareketleri Batı geleneğindeki hayvanlara yapılan vahşice muamelelere bir tepkinin sonucu ortaya çıkmıştır.[26] Zira bugün Batı dünyasında yüksek teknoloji kullanılan entansif hayvancılıkta hayvanların dar alanlara hapsedilmeleri, kanatlıların birbirlerine zarar vermelerini önlemek için acı verici gaga kesimi uygulamaları, boynuzlu hayvanların boynuzlarının sökülmesi, kassız ve kansız lezzetli et üretimi için süt hayvanlarının (genelde buzağı) daracık kabinlerde tutulmaları, deneylerde, kozmetik ürünlerin test edilmesinde özellikle dirikesimde (vivisection) acı verici bir şekilde kullanılmaları, güvercin vurma festivallerinin düzenlenmesi, boğa güreşleri, ekosistemi tehdit eden sportif ve eğlence amaçlı av partileri, at ve köpek yarışları, rodeolar, kürk hayvanı üretiminde hayvanların vahşice öldürülmeleri, maliyeti en aza indirmek ve yemlerindeki protein miktarını artırmak için ineklere kıyılmış mezbaha artıklarının yedirilmesi, havlayarak rahatsız etmesinler diye evcil köpeklerin ses tellerinin alınması,[27] sirk ve hayvanat bahçelerinde

---

25 Franklin, ibid, s. 11, 98.

26 Bu tespitimizi destekleyen yakın ifadeler için bk. Foltz, Richard C., *Animal in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, Oxford 2006, s. 7, 27.

27 Singer, *Animal Liberation*, önsöz, x-xi, 100-102, 129-133, 145; Regan, Tom, *Kafesler Boşalsın*, s. 161-164, 168-173; Swart, Betsy, Killing Animals for Their Fur Is Inhumane, *TheRights of Animals*, Edit. Tamara L. Roleff, USA, 1999, s. 178-179. Morris, Desmond, *Hayvan-İnsan Sözleşmesi*, çev. Mehmet Harmancı, İnkılâp, İstanbul 1990,

tutulup hapsedilen ve bazı davranışları yapmaya zorlanan hayvanların maruz kaldıkları eylemlerin, hayvanlar açısından işkence boyutuna varması gibi daha birçoğunu sayamayacağımız, İslam dünyasında görülmeyen vahşice uygulamalar ve eğlence anlayışı Batıda hayvan hakları hareketlerinin zuhuruna ve bu konuda hayvanlara hukuksal kişilik tanınması gibi ifrat sayılabilecek görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur denilebilir.

Tanımlarda da görüldüğü üzere adı geçen akımlar arasında kalın çizgilerin varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Hatta kimi yerde birbirlerinin yerine kullanımları bile vakidir. Günümüzde ilgili literatürden "Hayvan Hakları", "Hayvan Refahı" ve "Hayvan Özgürlüğü" gibi terimler ve akımlar hakkında tartışmaların yoğun bir şekilde sürdüğü görülmektedir. Hatta bunların alt birimi ve yeni yaklaşımı olan yeni hayvan refahı (new welfarism) gibi alt gruplara da ayrılmaya başlamışlardır.[28] Yine hayvan haklarına daha farklı yaklaşımlar olduğu gibi, hayvan haklarının alanının genişletilmesinden doğabilecek sonuçlara ilişkin de epey bir kafa karışıklığı mevcuttur.

Genel olarak bakıldığında her iki hayvan hakları akımında, hayvan haklarının dini temelden çok felsefî temele, özellikle de ahlak felsefesine dayandırılmaya çalışıldığı görülür. Batı düşüncesinde din-ahlak şeklinde laik bir yaklaşım benimsendiğinden ve Hristiyanlıkta hayvan haklarına zemin oluşturacak bir temel bulunamadığından, hayvan haklarına ilişkin akımların hepsinde ahlak temelli bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Yine ahlak temelli bu yaklaşımların bazısında hayvanların korunmasının sırf etik değerler için değil, bir canlı kategorisi ve doğanın ayrılmaz bir parçası

s. 106-109;Francione, Gary L., *Hayvan Haklarına Giriş-Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?* s. 64-66, 95-97.

28 Bk. Francione, Gary L.-Garner, Robert, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, s. 4.

olarak geleceğe ilişkin ekonomik çıkarlar için de korunması gerektiğine dair düşüncelerin de bulunduğunu belirtmek gerekir.

II. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARININ TARİHİ

Hayvanların hukuk düzenindeki yeri Türk Hukuk Tarihi içinde de tartışma konusu olmuştur. Günümüz Türk hukukunda kişi kavramı, hak sujesi olmak ile eş anlamda kullanılmıştır. Bu nedenle "kişi" kavramı ile "hak yeteneğine sahip varlıklar" kastedilir. Hak yeteneğine sahip olmak da, "kişi sayılan varlığın haklara ve borçlara sahip olabilmesi demektir."[29] Hak sujesi olma özelliği insanlara tanınmıştır. Bunun yanında toplum ihtiyaçlarına cevap vermek için bazı şahıs ve mal toplulukları da hak öznesi olarak kabul edilmiştir. Türk pozitif hukuku bu konuyu düzenlerken içinde bulunduğu sosyal, ahlak ve felsefi görüş ve düşünceleri göz önünde bulundurmuştur.[30] Hak ehliyetine ilişkin kavramsal çerçeve göz önünde bulundurulduğunda, "hak ehliyeti"nin tanımındaki yükümlülüklere sahip olabilme hayvanlar hakkında düşünülemeyeceği için, hayvanlar açısından düşünülebilecek hak ehliyeti ancak sınırlı bir hak ehliyeti olacaktır. Bununla birlikte Türk hukukunda hukuksal anlamda hayvanların herhangi bir hakları yoktur. Hayvanlar hukukun öznesi değil nesnesidirler.[31] İnsanlar dışındaki varlıklar genellikle insanların malları (metaları) olarak düşünülür. Nitekim hayvanların hak sujesi olabilmeleri noktasında Selahattin Sulhi Tekinay şunları söylemektedir:

"Hak ehliyetini kazanmak için insan olmak hem yeterlidir, hem de lüzumludur; zira insan olmayan yaratıklar hak sahibi olamazlar.

---

29 Zevkliler, Aydın, *Kişiler Hukuku Gerçek Kişiler*, Ankara 1983, s. 3.

30 Öztan, Bilge, *Şahsın Hukuku*, Ankara 1993, s. 4; Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, Turhan Kitabevi, İstanbul 1990, s. 222.

31 Ertaş, Ş., *Eşya Hukuku*, İzmir 2012, s. 7; Esener, Turhan-Güven, Kudret, *Eşya Hukuku*, Ankara 2012, s. 39.

Gerçi hayvanların korunmasına ilişkin bazı hukuk kuralları vardır; fakat bu kurallar hayvanları hak sahibi haline getirmiş değildir. Meselâ bir hayvanı insafsızca döven kimseye karşı, o hayvan adına dava açılması söz konusu olamaz. Ceza Kanunu'nun böyle haller için öngördüğü ceza kovuşturması hayvanlara yapılan insafsızlıktan duyguları incinen toplumu tatmin amacına dayanır; (Ceza Kanunu, m. 557) yoksa hayvanların hak sahibi sayılmalarını gerektirmez."[32] Ceza Kanunu'nda hayvanlara kötü muameleye ilişkin bu hükümler, aslında insanları koruma amaçlıdır. İnsani hisler nedeniyle, bir kişi olan insanı rencide eden bu tür hareketlere engel olmak hedeflenmiştir. O nedenle Ceza Kanunu'nda hayvanların korunmuş olması, onlara eza ve cefa edenlerin cezalandırılmış bulunması, hayvanların kişi statüsünde kabul edildiklerini göstermez.

Tekinay'ın görüşlerine benzer ifadeler Bülent Köprülü tarafından da dile getirilmektedir: "Önemle ekleyelim ki, hak ehliyetine sahip bulunan gerçek ve tüzel kişiler olup, hayvanlara ve benzer diğer yaratıklara bu yetenek tanınmamıştır. Hayvanlara ilişkin hükümler, daha ziyade onların yetiştirilmelerine, bakımlarına ve korunmalarına yönelmiştir. (TCK. md. 557, 904 sayılı K. md. 1 ve 1234 sayılı K. md. 1-2)"[33]

Yürürlükten kaldırılan TCK. 577. maddesi şu şekildedir: "Bir kimse hayvanlara karşı insafsızca hareket eder veya lüzumsuz yere döver veya lüzumsuz yere yaralar veya aşikâr surette haddinden fazla yorulacak derecede zorlarsa... liraya kadar hafif cezayı nakdiye mahkum olur". Mezkûr hüküm, her ne kadar hayvanların korunmasını amaçlasa da, düzenlediği konu hayvanlar değil, insanların bu hayvanlara karşı olan davranışlarıdır.

Türkiye 2004 yılının Ocak ayında Hayvan Sağlığı ve Zabıtası ile ilgili düzenlemeye gitmiş (22.01.2004 tarih ve 5074 sayılı), aynı yıl binbir

32 Tekinay, Selahattin Sulhi, *Medenî Hukuka Giriş Dersleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1973, s. 179-180.

33 Köprülü, Bülent, *Medeni Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., İstanbul 1984, s. 187-188, 1nolu dipnot.

zorlukla çıkartılan "Hayvanları Koruma Yasası" doğru dürüst uygulamaya konulamamış ve ne yazık ki, hayvan hakları medeni bir ülkede olması gereken düzeye halen gelememiştir. Altı ay sonra ise Hayvanları Koruma Kanunu yürürlüğe konulmuştur. (24.06.2004 tarih ve 5199 sayılı) Oysa AB ülkelerindeki hayvan hakları, ulusal yasalarda "hayvanlarda kişilik" kavramını tartışabilecek boyutlara ulaşmış ve AB çerçeve sözleşmelerinde hayvanlar artık mal değil, hissetme yeteneğine sahip varlıklar olarak kabul edilmiştir.

Görüldüğü üzere Türk hukukunda hayvanlar mal statüsünde görülmektedir. Hayvanları Koruma Kanunu'yla bu statü devam ettirilmektedir. Bununla birlikte hayvanların eziyet çekmesini önleyici ve hayvan refahını temin eden hükümler konulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Türk hukukunda hayvan refahı hareket ve yaklaşımlarının izleri görülür. Bahse konu anlayışın ortaya çıkmasında Türk toplumunun inanç yapısının etkili olduğunu söylemek mümkündür

III. GÜNÜMÜZDE HAYVANLARIN HUKUKÎ KONUMU HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR

Hayvan haklarını günümüz hukuku açısından ele almadan önce bazı soruların cevaplanması gerekir. Birincisi "kişilik" kavramı hayvanlar açısından düşünülebilir mi? Hak kavramının öznesi hayvanlar olabilir mi? Bu bağlamda hayvanların "sınırlı hak ehliyeti"nden söz edilebilir mi? Şimdi beşeri hukuk açısından bu sorulara cevap aranacaktır.

Hayvanı taşınır eşya sayan anlayış, Roma hukuku kökenli bir geleneğe dayalıdır. Bu görüş taraftarlarına göre hayvanları korumak gereklidir. Zira hayvanların korunmasında insanların menfaati vardır. Hayvanlar hukukun öznesi olamazlar. Bu görüş taraftarlarına göre, hakların sadece insanlara tanınmasının belirleyici ölçütü, hakların insan türüne ait olmasıdır. Hukuk, insan tabiatından kaynaklanır ve sadece aynı türden canlılar arasında bir anlam ifade edebilir.

Bu görüşün gerekçelerinden bir diğeri de hayvanların akıl sahibi olmamalarıdır.[34]

Hayvanları eşya sayan görüşe muhalif olanlar ise, hayvanların hukukun öznesi olmaları gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşü savunurken farklı noktalardan haraket etmektedirler. Onlardan bir kısmına göre hayvan hakları konusunda ilk olarak, hayvanların canlı bir varlık olarak hak sahibi olabilmeleri için özel hukuk yönünden eşya/mülk statüsünden çıkartılıp, onlara hukuken kişi statüsü verilmeli ve hak ehliyeti tanınmalıdır. Kuşkusuz, hayvanların mülk statüsünü değiştirme ve hayvanlara hak tanıma yolunda görünürde bazı değişiklikler içeren birçok yasa çıkarılmaktadır. Ama bu yasalar hayvan refahı yaklaşımını temel almakta, hayvanların insanların malı olduğunu kabul edip, "insanca" yollarla ve "gerekli" olduğu sürece sömürülmelerinde sakınca görmemektedir. Bu nedenle (çağdaş hukuk düşüncesinde) hukuk sisteminde başta gelen eleştirilerden biri, hukuken hayvanların mülk olarak görülmesidir. Onlara göre, gıdadan savunmaya, kozmetikten tekstile, ilaç sektörüne kadar neredeyse bütün sanayi kollarında hayvanlar ya da hayvan ürünleri kullanılmaktadır. Hayvanların mülk statüsü, kölelere sahiplerinin, kadınlara eşlerinin ya da babalarının malı olarak muamele edilmesinden hiç de farklı değildir. Hissetme yetisine sahip varlıkların köle ya da mal statüsüne indirgendiği hiçbir durumda, "sahip"leriyle aralarında çıkan çıkar çatışmasında kazanan taraf onlar olmayacaktır.[35] Bu böyle olduğu sürece onlara göre hayvanların hak sahibi olabilmeleri mümkün değildir. Bu yüzden hayvan hakla-

---

34 Koçhisarlıoğlu, Cengiz-Söğüzlü Erişgin, Özlem, "Hayvanın Hukukî Konumu", *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi*: Prof. Dr. Aydın Zevkliler'e Armağan (Özel Sayı), Cilt: 2, 2013, s. 1692-1694.

35 Bryant, Taimie L., Sacrificing the Sacrifice of Animals: Legal Personhood For Animal, The Status of Animals As Property, and the Presumed Primacy of Humans, *Rutgers Law Journal*, Vol: 39: 247, 2008, s. 253; Matfield, Mark, "The ethics of animal research." *Experimental Animal*45, 3; 1996, s. 213; Abanoz, *ÇağdaşToplumlarda Hayvan Hakları ve Refahı*, s. 51.

rını savunanlar, hayvanlara, hukukî statülerini belirlemek amacıyla, "mal muamelesi etmek ahlakî açıdan kabul edilebilir mi?", "Neden haklar söz konusu olduğunda, yeryüzünü paylaştığımız, hissetme yetisine sahip diğer canlıları dışarıda bırakıyoruz?" gibi soruları gündeme taşımaktadırlar.

Hayvanlara hak tanınması konusundaki tartışmalarla doğrudan bağlantılı bir diğer husus, hayvanlara hukukî kişilik tanımadır. Hukuk, düzenlemelerini ancak kişi ve hak kavramlarından yola çıkarak yapmaktadır. Hak, hukukun varlığını tanıdığı kişilere hastır. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki hak sahipleri doğal değildir; ona bağlı imtiyazlar, yürürlükteki hukukî düzen tarafından bahşedilmiştir. Bu nedenle bu kavramın (hak) kapsamı, Antik Çağ'dan bu yana farklılıklar arz etmiştir. Roma hukukundan bu yana hukukî kişilik verilmiş hak sahibinin üç özelliği olduğu görülmektedir: Bunlardan ilki, hukukî muamelelerde bulunabilme yeteneğidir (sui juris). Hukukî kişiliğin bu yeteneğine özel hukuk bakımından ehliyet, kamu hukuku bakımından yetki adı verilir. Hukukî kişiliğin ikinci özelliği hak sahibinin iradesinin özerkliğidir. Bu, sözleşmeler hukukunun esaslı kavramlarındandır. Bu özerklik, sorumluluğun hak sahibine atfedilmesini de sağlar. Son olarak hak sahibi, hakkının ihlali halinde yargıya başvurabilir. Hak sahibi, bu üç özelliği ile birlikte düşünüldüğünde, hak sahibi kavramının, sorumluluk ile hak ve yükümlülüğü birlikte içinde barındırmasından hareketle hukukun kaçınılmaz olarak insan merkezci olması gerektiği savunulmaktadır. İnsan dışı varlıklara hukukî kişilik tanınmasının mevcut hukuk yönünden imkansızlığının yanında, ayrıca gereksiz olduğu da savunulmuştur: 28 Ekim 1982 Dünya Doğa Şartı veya 1989'da tekrar gözden geçirilen 15 Ekim 1978 tarihli Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi de esasen insanların çevre ve hayvanlara karşı ödevlerini ortaya koymaktadır. Hukuk kuralını tayin edici olarak yine insan merkezdedir. Önemli olan

hayvanlara hukukî kişilik tanımak değil, ama hayvanları korumak için elverişli mekanizmaların oluşturulmasıdır.[36]

Hayvanın hukuk öznesi olarak kabul edilmesi gerektiğini savunanların bir kısmı, "*ızdırap çekme*"yi görüşlerinin merkezine alırlar. Buna göre, bir sinir sistemine ve bir beyne sahip olan tüm hayvanlar ızdırap çekebilir. Her ne kadar hayvanlar akıl yürütemeseler, konuşamasalar dahi, acı, ızdırap çekebilirler. Izdırap çekmemeye yönelik çıkardaki eşitlikten hareket eden bu görüş savunucuları, ızdırap çekmeme bağlamında insanlarla hayvanların eşit hakka sahip olduklarını belirtmektedirler. Buna göre, insan olsun, hayvan olsun, acı duyabilen her canlı bir hukuk öznesi olarak kabul edilmelidir.[37] Jeremy Bentham'ında dediği gibi asıl sorulması gereken soru, hayvanların acı çekip çekmedikleri olmalıdır. Acı çekmemekte hayvanların menfaati vardır. Söz konusu menfaatin korunması için hayvanlara kişilik tanınmalıdır.[38] Hayvanların acımasızca istismarını konu edinen birçok uygulamanın son bulmasında, hayvanlara kişi statüsü tanınması önemlidir. O halde burada temel sorun, çeşitli hukuk sistemlerinde eşya statüsünden çıkarılarak hisseden canlı bir varlık olarak kabul edilen yaşam sahibi olan hayvanın, hakkın da sahibi olabilmesi için özel hukuk yönünden eşya statüsünden çıkarılıp, hukuken ona kişi statüsü ve hak ehliyeti tanınması gereği oluşturmaktadır.[39]

---

36 Berksoy, İrem, *Özel Hukukta Hayvan Hakları*, Marmara Üniversitesi SOBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 38.

37 Bryant, Taimie L., Sacrificing the Sacrifice of Animals, 248-249.

38 Matheny, Gaverick, "Utilitaianism and Animals", *In Defense of Animals: the second wave*, edit. Peter Singer, Blackwell Publishing, 2006, s. 16-17; Francione, Gary L., "Animal Property or Persons?", *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, New York 2004 içinde, s. 113, 120-121.

39 Hatemi, Hüseyin, "Hayvanların Hak Ehliyeti ve Sınırları", Sungurbey, İsmet, *Hayvan Hakları*, İ. Ü. Basımevi ve Film Merkezi, 2. Bası, İstanbul 1993, s. 143; Koçhisarlıoğlu, Cengiz-Söğüzlü Erişgin, Özlem, "Hayvanın Hukukî Konumu", s. 1702-1703.

Hayvanın hukukun öznesi olması görüşü, farklı noktalardan eleştirilmektedir. Birincisi, hakkın da ödevi getirmesi gerektiği noktasından eleştirilmektedir. Hakka sahip olan varlık, ödevi de üstlenmelidir. Bir diğeri, hayvanın hukukun öznesi olması onun insan düzeyine yükseltilmesidir. Hayvan insan düzeyine çıkarılacak olursa, hayvanın bedenini korumak gerekecektir. Bu durumda, hayvanlara ilişkin her türlü anlaşma, alışveriş yasak olacak; canlı hayvanlar üzerinde hiçbir bilimsel araştırma, deney yapılamayacak; vejetaryenlik genelleştirilmiş olacaktır.[40] Hakların tanınması acı hissetmeye değil, akıl melekesine sahip olmaya bağlıdır. Akıl ise sadece insana özgüdür.[41]

Bentham'ın savunduğu menfaat (fayda) kuramı, yani insandan başka varlıkların da hak sahibi olabileceğini kabul etmesi itibariyle İslam hukukuyla paralellik arzetmektedir. Nitekim söz konusu kuram, sonraki bazı hayvan hakları savunucuları üzerinde de etkili olmuştur. Söz gelimi Singer'in yaklaşımı esas itibariyle söz konusu kuramın çağdaş versiyonunu temsil etmektedir.[42]

Hak telakkisi günümüzde oldukça gelişmiş ve hayvanların da hakların öznesi olabileceği, onların da sınırlı da olsa birtakım haklarının bulunduğu günümüzde kimi hukukçular tarafından savunulagelmiş, hatta bunun için dernekler, cemiyetler kurulmuştur.

---

40 Cochrane, Alasdair, (2007) Animal rights and animal experiments: an interest-based approach. *Res publica*, 13 (3). pp. 293-294; Koçhisarloğlu-Söğüzlü, "Hayvanın Hukukî Konumu", s. 1699-1700.

41 Locke, Edwin, "*Only Humans Can Possess Rights*", The Rights of Animals içinde, edit. Roleff, Tamara L., Greenhaven Press, San Diego1999, s. 35.

42 Posner, Richard, "*Animal Rights: Legal, Philosophical, and Pragmatic Perspectives*", s. 59.

İSLAM HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARI

GİRİŞ

Cahiliye Araplarının hayvanlar konusundaki yaklaşımları dikkate alındığında, İslam hukukunun hayvanlar hakkındaki hükümlerini anlamak daha kolay olacaktır. Cahiliye döneminin hayvan hakları açısından durumu iç açıcı değildi. İslam öncesi Cahiliye döneminde Arap toplumu hayvanların hakkı olabileceği, onların da şefkate muhtaç olabilecekleri gibi kavramlara son derece yabancı olduklarından hayvanlara kötü muamelelerde bulunurlardı. Canlı hayvanların ok atışlarında hedef olarak kullanılması (sabr), çölde acıktıkları zaman canlı devenin hörgücünün yarılıp bir parça yağ çıkararak pişirilip yenmesi ve hörgüçlerinin kesilmesi, keza canlı koyunların kuyruklarının kesilerek yenmesi (cebb, müsle)[1], susadıkları zaman hayvanın damarının kesilip bir miktar kan alınarak tekrar dikilmesi (şerîtatü'ş-şeytân: şeytan yarması), hayvanların birbirleriyle dövüştürülmeleri bu muamelelerden bazılarıdır. Hayvanlara taşıyabileceklerinden daha fazla yük vurulması ve başkalarının hayvanlarıyla karışmalarını önlemek için yüzlerine damga vurulması (vesm) da bu uygulamalardandır.[2] Yine kemik veya başka bir aletle hayvanın vücudunu kanatır ve bundan bir çeşit sucuk yapıp yerlerdi.[3] Nitekim daha sonra bahse konu edeceğimiz hadislerin bir kısmı, Arapları Cahiliye döneminde alışkanlık haline

---

1 Tirmizî, "Sayd" 12; Abdurrezzak Ebû Bekr b. Hemmâm, *Musannef*, Beyrut, IV, 494.

2 Sarıcık, Murat, "Hz. Peygamber'in Canlılara Şefkat ve Merhameti", *SDÜ. İlahiyat Fakültesi III. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta 2000, ss. 195-214.

3 Ebû Davûd, *Kitâbu'l-Edâhî*, 17; Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 215-216.

gelmiş bu tür uygulamalardan sakındırmaya ve bu tür âdetleri kaldırmaya yönelik hadislerdir.

Şimdi İslam'daki hayvan haklarına geçebiliriz. Bunun için de öncelikle nasslardan hareketle Kur'an ve Sünnet'in hayvanlara bakışını ve söz konusu nasslara fukahanın yaklaşımını ortaya koyup bilahare hayvan haklarına ilişkin teoriyi tespit etme çabasına girmek gerekir.

KUR'AN-I KERİM NAZARINDA HAYVANLAR

Kur'an'da hayvanlara ilişkin birçok âyet bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in genel olarak hayvanlara yaklaşımı hacimli çalışmalara konu olmuştur.[1] Burada hayvanlardan söz eden bütün âyetlere değil, özellikle hayvan haklarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olduğunu düşündüğümüz âyetlere yer verilecektir.

Kur'an'ın genel anlamda hayvanlara yaklaşımına bir göz atıldığında, ekosistemin önemli üyeleri olan hayvanlara verilen önem hemen fark edilir. Kur'an-ı Kerim'de, hayvanlardan söz eden birçok âyet bulunmaktadır. Onlardan bir kısmı hayvanların Allah ile iletişimlerinden,[2] hayvanların insanlara sundukları maddî ve manevî hizmetlerden,[3] hayvanların eğitilebileceğinden,[4] hayvanların da kendi aralarında iletişim kurduklarından, yani kendilerine has dillerinin olduğundan ve insanlar tarafından dillerinin öğrenilebileceğinden,[5] ekosistemin bir parçası olan maddi manevi acı çekme kabiliyetine sahip,[6] bir kısmı insanların yararı için yaratılmış[7] varlıklar olduklarından söz eden âyetlerdir. Bu âyetler aynı zamanda Kur'an'ın genel anlamda hayvanlar hakkındaki telakkisini de

---

1 Bk. Tlili, Sarra, *Animals in the Quran*, Cambridge University Press, USA, 2012; Adil Bor, *Kur'ân'da Hayvan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.

2 Nûr, 24/41; İsrâ, 17/44.

3 Nahl, 16/5-8, 80; Mü'minûn, 23/21-22.

4 Mâide, 5/4.

5 Neml, 27/16-22. Kur'an-ı Kerim'e göre karıncalardaki iletişim ve anlama seviyeleri o kadar ileri seviyededir ki, Hz. Süleyman ile geçen diyaloglarında asker ile asker olmayan diğer insanları ayırt edebilmektedirler.

6 Müslim, Birr, 23-4, 80; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 50; Dârimî, "İsti'zân", 45.

7 Nahl, 16/5-6, 8; En'âm, 6/142;

ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerim'in hayvanlara mezkûr bakış açısı, günümüzde hayvan haklarıyla ilgili yapılan tartışmaların bazılarında önemli bir hareket ve çıkış noktası oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in, hayvanların farklı yönlerine dikkat çekmekle, insan, hayvan ilişkilerini ve hayvanların haklarını koruyan bir çerçeve oluşturmayı hedeflediği söylenebilir.

Yine Kur'an-ı Kerim'de Kitap'ta ihmal edilmedikleri bildirilen hayvanlardan sinek (Hacc 22/73), sivrisinek (Bakara 2/22), örümcek (Ankebût 29/41), karınca (Neml 27/18), arı (Nahl 16/68), kurt (Yûsuf 12/13, 14, 17), eşek (Cum'a 62/5, Bakara 2/259, Nahl 16/8), katır (Nahl 16/8), at (Âl-i İmrân 3/14, Enfâl 8/60, Nahl 16/8), öküz ve inek (Bakara 2/67-71, En'âm 6/144, 146, Yûsuf 12/43, 46), deve (En'âm 6/144, Gâşiye 88/17), koyun (En'âm 6/146, Enbiyâ 21/78, Tâhâ 20/18), yılan (Tâhâ 20/20, A'râf 7/107 vs.) domuz (Bakara 2/173, Mâide 5/60 vs.), maymun (Bakara 2/65, Mâide 5/60), köpek (A'râf 7/176, Kehf 18/22) gibi pek çok vahşi ve ehlî hayvanın ismi çeşitli vesilelerle zikredilmektedir. Ayrıca Bakara sûresi, Nahl sûresi, Ankebût sûresi, Neml sûresi gibi bazı sûreler de isimlerini metinde zikri geçen bu hayvanlardan alır. Kur'an'da bulunan toplam 114 sûreden 7 tanesine hayvan adının verilmesi (Bakara-İnek, En'am-Davar, Nahl-Bal Arısı, Neml-Karınca, Ankebut-Örümcek, Âdiyât-Koşu Atları, Fîl-Fil) gerek İslam öncesi Arap ve gerekse İslam-Arap toplumlarında hayvanların yerinin ve öneminin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Öte yandan Kur'an-ı Kerim hayvanlar dünyasını 'humanize' etmemekle birlikte, hayvanları insanlardan farklı kendine has kural ve değerleri olan topluluk (ümmetün) olarak değerlendirmektedir. *"Yeryüzünde debelenen (yürüyen) hiçbir canlı ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet olmasın. Biz kitapta (levh-i mahfuzda) hiçbir şeyi eksik bırakmadık, sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanacaklardır."*[8] İslami gelenek ve literatürde önemli

8 En'am, 6/38. Hayvanlar için "ümmet" ifadesinin kullanılmasını hadis-i şeriflerde de görmek mümkündür. İbn Mâce, "Sayd", 2, 10; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 22, "Edeb", 164; Tirmizî, "Sayd", 16-17; Nesâî, "Sayd", 10, 138; Dârimî, "Sayd", 3.

bir yeri olan "ümmet" kavramının hayvanlar için de kullanılması gerçekten dikkat çekicidir. Hayvanların da insanlar gibi sosyal yapılara sahip oldukları, insana çok benzedikleri ve onlara zarar vermenin onların ardındaki sosyal yapıya da zarar verebileceğine dikkat çekilerek, Kur'an-ı Kerim'de hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı, yani yaratıcının sadece insanların değil hayvanların da ilahı olduğu özenle vurgulanmaktadır. Yine buradan yola çıkarak hayvanlara insanmış gibi muamele edilemeyeceğini ve hayvanlardan da insan değer ve kurallarına göre hareket etmelerinin istenemeyeceğini anlamak da mümkündür. Diğer taraftan hayvanlar, ekolojik düzen ve dengenin sağlanmasında oldukça mühim bir yere sahiptirler. Bu sebeple ilgili âyetten, Allah'ın söz konusu çevresel dengenin bir parçası olan hayvanların hakkına tam olarak riayet edilmesini ve bu dengeyi bozacak davranışlardan kaçınılmasını emir buyurduğu anlamı çıkarılabilir. Bu anlam göz önüne alındığında, zikredilen âyetin hayvan hakları ve refahı açısından ayrı bir öneme sahip olduğu ileri sürülebilir. Bu âyetten çıkarılacak bir diğer anlam, hayvan türlerinin korunmasıdır. Kur'an-ı Kerim, hukukî konuları sistematik ve detaylı bir şekilde izah eden bir hukuk kitabı değildir. Bu nedenle Kur'an'ın, hayvan haklarını bir hukuk kitabı sistematiği tarzında beyan etmeyip, onların da insanlar gibi organize olmuş birer grup (ümmet) olduklarını vurgulayarak sahip oldukları haklara dikkatleri çektiği söylenebilir.

Diğer yandan tıpkı insanlar gibi öteki canlıların da Allah'a ibadet ettiğini bildiren Kur'an, kuşların da bir dilinin, bir ibadet ve tespihinin olduğunu belirtir. "*Göklerde ve yeryüzünde bulunan kimselerle, sıra sıra (kanat çırparak uçan) kuşların Allah'ı tespih ettiğini görmez misin? Her biri duasını ve tespihini kesin olarak bilmektedir. Allah onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.*"[9] Kur'an bunun ötesinde bütün hayvanların Allah'a ibadet ettiğini ve onu zikredip (yücelttiklerini) ama insanların bunu anlamadığını belirtmektedir: "*Yedi gök,*

9 Nûr 24/41.

yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız"[10].

Öte taraftan Hacc (22/18) sûresinde hayvanların da yüce Yaratıcıya karşı secde ve itaat görevlerini kendilerince yerine getirdikleri ifade edilmektedir. İbadet, akıllılar tarafından gönüllü olarak yapılan bir fiildir. Hayvanların Allah'ın vahyini anlamaları ve Allah'ı zikretmeleri ve ibadet etmeleri, üstün bir farkındalık ve zekilik teşkil eder ki bu seviye itibariyle refleksten farklı bir durumdur. Buradan belirli bir bilinç, anlama ve kavrama (bilgi anlamında) kabiliyetine sahip oldukları şeklinde bir yorum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Kur'an-ı Kerim'de her ne kadar insan merkezci bir yaklaşım sergilense de hayvanların haklarını gözetici bir tutumun varlığı da göz ardı edilemez.

> "Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar." Furkân, 25/44

Yine Kur'an-ı Kerim'de bazen insan davranışlarını betimlemede hayvanların özelliklerine benzetme yapılır. İlginç bir şekilde bazı insan davranışları hayvanlara benzetilir. Genel olarak hayvan türüne, özel olarak belli bir türe gönderme yapılarak insan davranışları anlatılmaya çalışılmıştır. Aşağılık maymun,[11] dilini sarkıtıp soluyan köpek,[12] çirkin eşek sesi,[13] kitap yüklü eşek[14] gibi ifadeler, doğrudan bu hayvanları hedef alıyormuş gibi anlaşılabilmektedir. Fakat âyetler dikkatlice incelendiğinde Kur'an'ın hedefinin hay-

---

10 İsrâ, 17/44.

11 Bakara, 2/65-66.

12 A'râf, 7/176.

13 Lokman, 31/19.

14 Cum'a, 62/5.

van davranışları değil, insan davranışları olduğu anlaşılmaktadır. Sevk-i ilâhi ile hareket eden hayvanların ahlakî sorumlulukları olmadığından maymun, köpek ve eşeğin kendi yaratılışlarına uygun davranışlarının kötülüğünden söz edilemez. Bir davranışın kötü ya da iyi olması insanlar için bir anlam ifade eder. Özellikle adı geçen hayvanların zikredilmesi ise, bu hayvanların insanlarla iç içe yaşamaları, insanların toplumsal yaşamlarının bir parçaları olmalarından kaynaklanabilir. Benzer şekilde bir diğer âyette, *"Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar."*[15] buyrulur. Âyet-i kerime'den anlaşılacağı gibi, söz dinlemeyen insanlar (müşrikler) hayvanlara benzetilmiş, hatta onlardan daha aşağı seviyede oldukları ifade edilmiştir. Müfessirlere göre, hayvanlar zaman zaman Allah'ın buna benzer sözlerini dinlediklerini gösterirler, davranışlarıyla menfaat ve zararlarının nerede olduğunun bilincinde olduklarını hissettirirler. Müşrikler ise, Allah'a şirk koşmak suretiyle isyan etmişlerdir. Bu konuda, fayda ve zararın nerede olduğunu bilmediklerini ortaya koymuşlar, bu sebeple Allah katında hayvanlardan şaşkın ve hakir olmayı kabullenmişlerdir.[16] Söz konusu yorumlardan anlaşılmaktadır ki, Kur'an-ı Kerim'de hayvanlar kötülenmemekte veya tahkir edilmemektedir. Hayvanların çeşitli özellikleri ve faydalarından söz edilmekte, kimi benzetmelerle türüne özgü niteliklerinden faydalanılmaktadır. Bu açıdan, Kur'an-ı Kerim esas alındığında, hayvanlar konusunda hiçbir dışlama veya kötü muamele gerekçesinin üretilmesi mümkün görünmemektedir.

Diğer yandan insanoğlu hayatını idame ettirebilmek için birçok şeye muhtaçtır. Bunların en önemlilerinden biri de hayvanlardır. Nitekim gıda, giyim, nakil gibi zaruri ihtiyaçların giderilmesinden

---

15 Furkân, 25/44.

16 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vil*, Beyrut 1977, III, 94; Tlili, Sara, *Animals in the Quran*, s. 127, 133-4.

tezyin malzemelerine, hatta estetik zevklere hitap etmeye kadar hayvanlar, insan için yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu duruma şöyle dikkat çekilir: "*Hayvanları da Allah yaratmıştır. Sizin için onlarda ısıtıcı şeyler (yün) ve birçok faydalar vardır. Hem onların kendisinden (ve gelirinden) yersiniz. Akşamleyin getirirken, sabahleyin de salıverirken onlarda sizin için bir (zevk ve) güzellik vardır.*"[17] buyrularak bazı hayvanların doğal görevleri belirtilmekte ve esasen hayvanların insanların yararı için yaratıldıkları ifade edilmektedir. Bu bağlamda bir diğer âyette, "*Biz, büyük baş hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden kıldık. Onlarda sizin için hayır vardır. Şu halde onlar, ayakları üzerinde dururken Allah'ın ismini anınız (ve kurban ediniz). Yan üstü düştüklerinde ise, artık (canı çıkmış olacağından) onlardan hem kendiniz yiyin, hem de ihtiyacını gizleyen-gizlemeyen fakirlere yedirin. İşte bu hayvanları biz, şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.*"[18] buyrulur. Bir başka âyet-i kerimede ise insanlar için sağmal hayvanlarda ibretler bulunduğu ifade edilerek bunların bir sanat harikası olduğu şöyle açıklanmaktadır: "*Muhakkak sizin için sağmal hayvanlarda bir ibret vardır. Zira size, onların kanındaki fışkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen halis bir süt içiriyoruz.*"[19] Yine Kur'an-ı Kerim, beşer hayatında büyük rol oynayan deve, at, katır gibi bir kısım hayvanlara daha dikkat çekici ifâdelerle yer vererek ehemmiyetlerini vurgulamaktadır: "*Hem kendilerine binesiniz, hem de zînet olsun diye atları, katırları, merkebleri yarattı*"[20]; *(O kâfirler ibret gözüyle) bakmazlar mı deveye, nasıl yaratılmış?*"[21]; "*Andolsun soluyarak koşanlara (gâzilerin atlarına), o tırnaklarıyla ateş çıkaranlara...*"[22] vs.

---

17 Nahl, 16/5–6.

18 Hacc, 22/36-37.

19 Nahl, 16/66.

20 Nahl, 16/8.

21 Gâşiye 88/17.

22 Âdiyât 100/1-2.

Görüldüğü gibi zikri geçen âyetlerde, hayvanların insanların "faydasına" hizmet için yaratıldıklarından söz edilmektedir. Yine onlardan istifade etme yönlerinden birisi de etlerinin yenmesidir. Bu da ancak onları kesmekle mümkündür. İnsanların yararına sunulan hayvanlar sadece kurbanlık olanlardan ibaret de değildir. Diğer canlıların da insanlara sunulduğu yine Kur'an'da şöyle bildirilmektedir: "*Allah, içinden taze et (balık) yemeniz ve takacağınız bir süs (eşyası) çıkarmanız için, denizi emrinize verendir...*"[23]. Bir diğer âyette,"...*Hepsinden taze et (balık) yersiniz*"[24] şeklinde ifade edilir. Başka bir âyette "*Ehlî hayvanlarda size ders vardır; onlardan çıkan sütten size içiririz; onlarda daha birçok menfaatiniz vardır. Onlardan yersiniz. Hem onların ve hem de gemilerin üzerinde taşınırsınız*"[25] buyrulur. Yine bu bağlamda başka bir âyet-i kerimede, "*Kimine binesiniz, kimini de yiyesiniz diye sizin için o yumuşak başlı hayvanları yaratan Allah'tır. Sizin için onlarda daha nice menfaatler vardır. Onlar üzerinde, hem de gemiler üzerinde taşınırsınız*"[26] buyrulur. Yine bu anlamda Yâsin sûresinde, "*Şunu da görmediler mi: Biz onlar için kudretimizin meydana getirdiklerinden birtakım hayvanlar yaratmışız da onlara sahip bulunuyorlar. Onları, kendilerinin hizmetine vermişiz de, hem onlardan binekleri var, hem de onlardan yiyorlar. Onlarda daha birçok menfaatleri ve türlü içecekleri de var. Hâlâ şükretmeyecekler mi?*"[27] buyrulur.

Hayvanların insanların yararlanmaları için yaratılmış olduklarının belirtilmesi esas itibariyle Batı düşüncesindeki hayvan hakları ve hayvan refahı sınıflamasında Kur'an-ı Kerim'in konumunu açığa çıkarır. Buradan Kur'an'daki yaklaşımın daha çok hayvan refahı

23 Nahl, 16/14.

24 Fâtır, 35/12.

25 Mü'minûn, 23/21-22.

26 Mü'min (Ğâfir), 40/79-80.

27 Yâsin, 36/71-73.

düşüncesiyle paralellik arzettiği söylenebilir. Yine bu açıdan bakıldığında, hayvan haklarını koruma adına Kur'an-ı Kerim'e göre insanlardan vejeteryan veya vegan olmaları, hiçbir hayvansal ürününü kullanmamaları beklenemeyeceği gibi, dinî bir ibadet olan kurban kesmeyi terketmeleri de istenemez.

Yine Kur'an-ı Kerim'de hayvanların soylarına ve türlerine zarar vermenin yasaklandığı görülür. Nitekim Taberî (ö. 310/923), "*O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.*"[28] âyetindeki "fesat çıkarmak" kavramını ekinleri yok etmek ve şer'î bir maksat olmaksızın hayvanları öldürmek ve soylarını kurutmak[29] şeklinde yorumlamaktadır. Buna göre hayvan soy ve türlerine zarar verici her türlü faaliyet, İslam'a göre mekruh eylemler kapsamında değerlendirilebilir.

Öte yandan belki de yukarıda zikredilen âyet-i kerimelerin tesiriyle İslam düşüncesinde kimi zaman hayvanlar insanlardan daha üstün görülmüş, bu alanda eserler de verilmiştir. Bunun en ilginç örneklerinden biri, "*Fadlu'l-kilâb alâ kesîrin min men lebise's-siyâb*= köpeklerin birçok elbise giyenlere üstünlüğü"[30] adlı eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere eser, kimi hallerde köpeklerin insanlardan daha üstün olduğunu ileri sürmektedir.

Genel olarak Kur'an'da hayvanların çokça zikredilmesinin sebepleri şöyle açıklanabilir:

a) Diğer mahlûklar gibi hayvanların da Allah tarafından yaratıldığını hatırlatmak; onların yaratılışındaki hikmet üzerinde in-

---

28 Bakara, 2/205.

29 et-Taberî, Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amulî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405, II, 316; er-Râzî, Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi'-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997, II, 347.

30 Söz konusu eser Ebû Bekr b. Muhammed İbn Halef el-Merzübânî (h. 310) tarafından kaleme alınmıştır. Bir çok yayınevi tarafından defalarca basımı yapılmıştır.

sanları düşünmeye sevketmek; gıda, binek ve taşıt ihtiyacını karşılamaları, servet ve ziynet değeri taşımaları bakımından belirli hayvan türlerinin insanın istifadesine sunulduğuna işaret etmek; bu nimetlere karşılık olarak şükretmenin bir kulluk görevi olduğunu vurgulamak.[31]

b) İnsanın hayvanlardan faydalanması konusundaki usulleri hukukî açıdan düzenlemek, yenilmesi helâl ve haram olan hayvanları belirlemek.[32]

c) Hayvanları kurban ve zekât konusu yaparak insanın onlar aracılığıyla da Allah'a yaklaşmasını sağlamak.[33]

d) Câhiliye Araplar'ının -dolayısıyla da diğer kavimlerin- Beliyye, İstimtâr ve Bereket gibi farklı adlarla anılan o devirlerdeki hayvan kültlerini ve putlara hayvan sunma âdetlerini ortadan kaldırarak hayvanların sadece Allah adına kurban edilebileceği inancını yerleştirmek ve kurbanlık hayvan türü sayısını en aza indirmek.[34]

e) Hayvanların haklarına riayet etmeyi öğretmek.

Görüldüğü gibi, Kur'an âyetleri hayvan haklarına ilişkin doğrudan özel hükümler koymamakla birlikte hayvanların varlık olarak saygınlıkları/dokunulmazlıklarına, kâinattaki yerlerine ve insanoğluna göre konum ve statülerine yer vermektedir. Hayvanlar Kur'an-ı Kerim'de ontolojik (varlık) açıdan insanlardan sonra ikinci kategoride varlık olsalar da Allah'ı tespih eden varlıklar ve ümmet oluşları insanların onlara istedikleri gibi, keyfi davranmalarının önünde en büyük engeldir ve bu durum bizlere onların da birta-

---

31 Âl-İ İmrân, 3/14; En'âm, 6/ 38; Nahl, 16/5-8, 66, 69, 80; Mü'minûn, 23/21-22; Nûr, 24/45; Yâsîn, 36/ 71; Mü'min, 40/79; Şûrâ, 42/11; ez-Zuhruf, 43/12-14; Mülk, 67/19; Gâşiye, 88/1 7.

32 Bakara, 2/168-173; Mâide, 5/3-7, 96-97; En'âm, 6/145-146; A'râf, 7/156-157; Nahl, 16/115-116.

33 Meryem, 19/31; Enbiyâ, 21/73;Kevser, 108/2.

34 Mâide, 5/102-103; En'âm, 6/138-139.

kım haklarının olduğunu ihsas ettirmektedir. Kur'an-ı Kerim'in hayvanlara geniş anlamda, dolaylı olarak tanıdığı hakların açılımı, Sünnet tarafından ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

HZ. PEYGAMBER'İN ÖZEL HAYATINDA HAYVANLAR

Yürüyen Kur'an olarak da nitelenen ve Kur'an'ın hayata uygulaması olan Hz. Peygamber'in özel hayatında ve sünnetinde hayvanların yerinin tespiti de konumuz açısından ehemmiyet arzetmektedir. Muteber hadis kaynaklarına ve onların yorumlarına dayanarak hayvanlara verilen hakları daha sonraya bırakarak, burada Hz. Peygamber'in günlük, özel hayatında hayvanların yerine değineceğiz.

Hz. Peygamberin yaşadığı çağda ticaret, seyahat, savaş, günlük yaşantı ile alakalı bazı işlerin yerine getirilmesinde hayvanlar olmazsa olmaz konumda idiler. O toplumun bir bireyi olarak Hz. Peygamber'in de hayvanlarla içli dışlı olması çağının bir gereği olmuştur. Kur'an'ın konuya gösterdiği ihtimama paralel olarak, Hz. Peygamber'in de kişisel hayatında yer işgal eden hayvanlara çok önem verdiği ve onları sevdiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in hayvan hakları telakkisinin daha sağlıklı anlaşılması açısından bir miktar da bunlardan bahsetmek gerekir.

Sahabî Ebû Kebşeti'l-Enmârî, Hz. Peygamber'in turunç ve kızıl güvercini seyretmeyi sevdiğini haber verir.[1] At da çok sevdiği hayvanlar arasındadır. Atın fazîletleri ve at beslemenin önemi, atın cinsleri vs. üzerine pek çok hadis îrad etmiştir. At ve deveyi elle-

---

1 Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs-Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire-Beyrut 1407, IV, 67.

riyle okşadığı, bilhassa atın alnından ve sağrısından okşanmasını emrettiği rivâyetler[2]de gelmiştir.

Hz. Peygamber attan başka binek olarak muhtelif develeri de kullanmıştır. Yirmi kadar da sağmal devesi, pek çok davarı -ki bunlardan yedi adedi keçidir- vardır. Rivâyetlerden, Hz. Peygamber'in bilhassa koyun, keçi nevinden küçük hayvanlarla daha çok haşir neşir olduğu, bunların, ekmek yaptığı sırada uyuklayan Hz. Âişe'nin hamurundan yiyecek kadar[3] içerilere girme özgürlüğüne sâhip oldukları anlaşılmaktadır. Ümmü Seleme'den gelen bir rivâyetten Hz. Peygamber'in bu evcillerle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde, ölmüş olan evcil hayvanı göremez olunca "Ne oldu?" diye sormuştur.[4]

Hz. Peygamber cennet hayvanlarından olduğunu belirttiği keçiyi bereket olarak adlandırmıştır. Bir kimseye keçileri kastederek: "*Evinizde kaç tane bereket var?*" diye sormuştur. Diğer bâzı rivâyetlerde koyuna da bereket dediğine rastlanır: "*Sâhibi için koyun berekettir, deve de izzet(şeref)tir. Ata gelince, hayır onun alnına bağlanmıştır.*"[5] Ümmü Hâni'ye, "*Koyun besleyin, zira onda bereket vardır.*"[6] demiştir.

Hz. Peygamber'in evindeki hayvanlardan biri de "evin bir unsuru (min metâ'i'l-beyt)" ve hattâ âilenin bir ferdi (min ehli'l-beyt)[7] olarak nitelendirdiği kedidir. Abdest almak için hazırlandığı sırada,

---

2 Buhârî,"Cihad", 43, 44, 48, "Musâkât", 12, "Menâkıb", 28,"Hacc", 57; Müslim, "İmaret", 97; Tirmizî, "Cihad", 19, 20; İbn Mâce,"Cihad", 14; Nesâî, "Hayl", 7, 9; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IV, 66, V, 259.

3 Buhârî, "Şehâdât",16.

4 Buhârî, "Edeb", 81, 112; Müslim, "Edeb", 30; Tirmizî, "Salat", 131; Ebû Dâvûd, "Edeb", 69; İbn Mâce, "Edeb", 21, 34.

5 İbn Mâce, "Cihad", 14.

6 İbn Mâce, "Ticârât", 69; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 342.

7 İbn Mâce, "Ticârât", 69; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (v. 235/844), *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409, VII, 308; Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b.

kedinin abdest suyundan içmekte olduğunu görünce, o içinceye kadar bekler, bilâhare abdestini alır. Orada bulunanlardan biri: "Yâ Resûlallah, su necis olmadı mı?" diye sorunca: "*Hayır, kedi âile efrâdından biridir, hiçbir şeyi kirletmez*" cevâbını verir.[8]

Hz. Âişe'den gelen bir başka rivâyete bakınca Resûlullah'ın evinde sadece keçi, koyun ve kedi gibi ehlî hayvanlar değil, ehlî olmayan hayvanları da beslediği görülür. Hz. Peygamber'in evinde vahşi bir hayvan beslediği, yalnızlıktan yakınan bir sahabiye de güvercin veya horoz beslemesini tavsiye ettiği[9] rivâyet edilir.

Bir başka rivâyet ise, Hz. Peygamber'in torunları Hasan (veya Hüseyin)in bir köpek yavrusuna sâhip olduğunu, bunun bir gün Hz. Peygamber'in odasına, karyolanın altına kadar girmiş bulunduğunu ve hattâ orada öldüğünü haber vermektedir.[10]

Öte yandan Hz. Peygamber'in sahip olduğu bazı hayvanlara isim verdiği görülür. Sözgelimi Kasvâ, Ced'a, ve Adbâ adında develeri[11] vardı. Düldül adında dişi bir katırı, Lühayf, Lizâz, Darîb, Sebhâ, Verd ve Mürtecez adlarında atları, Yâ'fur ve Ufeyr adlarında eşekleri, Kumrâ adında keçisi vardı.[12] Hayvanlara isim vermek, onları sevmek ve onlarla duygusal bağ kurmanın bir yolu olduğu gibi, onlara verilen değer ve sevginin bir tezahürüdür. Bazı isimlerin (Lühayf, Ufeyr) ismi tasğir sıygasında olması bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, Dâru'l-hadîs, Mısır, 1357, I, 134; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I, 216-7.

8 İbn Mâce, "Tahâre", 32; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 38; Tirmizî, "Tahâre", 69; Nesâî, 'Taharet", 54; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, I, 134.

9 Müsned VI, 112; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IV, 67.

10 Müslim, "Libas", 81, 82, 83, 84; Ebû Davûd, "Tahare", 89; Libas 45; Tirmizî, "Edeb", 44.

11 Müslim, "Hac", I, 147; İbni Mâce, "Menâsik", 84;Tirmizî, "Menâkıb", 31; Dârimî, "Menâsik", 34.

12 Buhârî, "Cihâd", 46, 59, "Rikâk", 38; Ebû Dâvûd, "Edeb", 9; Nesâî, "Hayl", 14; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*, Beyrut, 1994, I, 128-130.

Görüldüğü üzere hayvanlar Hz. Peygamber'in gündelik hayatının önemli bir parçasını teşkil etmiş, hayvanlarla duygusal bağ kuran Hz. Peygamber, çevresine de hayvan beslemeyi tavsiye ve teşvik etmiştir. Hayvanlarla iç içe sürdürülen yaşam, hayvan haklarına ilişkin hükümler koymayı gerekli kılmıştır.

İSLAM HUKUKUNDA HAYVAN HAKLARI

A. HAYVANLARIN YAŞAMA HAKLARI

Naslarda hayvan hakları konusunda ısrarlı bir şekilde vurgulanan husus, onların yaşama haklarıdır. Hayvanların da insanlar gibi hayat ve kendi türlerine özgü ömürlerini tamamlama hakları vardır. Bu hak olmadan diğer hakların bir anlamının olmayacağı âşikardır.

Hayvanların yaşama hakları farklı varyantlarla ve lafızlarla rivâyet edilen hadislerle dile getirilmiştir. Hz. Peygamber'in tavsiye, emir ve uygulamalarında belli başlı zararlılar hariç,[1] hayvanların faydasız ve keyfî bir şekilde öldürülmesi kesin surette yasaklanmıştır. Hadîs-i şerife göre, masum bir hayvanın hayatına son verilebilmesi için meşru gerekçeler olmalıdır. Nitekim Dârimî ve Nesâî'nin, "Herhangi bir hayvanı fuzûli yere öldürmenin hükmü" başlığı altında sundukları bir hadis-i şerifte "*Haksız/sebepsiz yere bir serçeyi bile öldüren kıyamet günü Allah tarafından sorguya çekilir.*"[2] buyrulur. Burada serçeyi zikretmekle, büyük hayvanların hukukunun daha ehemmiyetli olduğuna dikkat çekilir. Benzer bir hadiste Hz. peygamber, "*Kim bir serçeyi boş yere sırf eğlence olsun diye öldürürse, kıyamet günü o serçe feryat ederek Allah'a şöyle seslenir: —Ey rabbim! Falan beni gereksiz yere öldürdü, herhangi bir fayda için öldürmedi*"[3] buyurmaktadır. Bu nedenle boş yere hayvanları öldürmek büyük

---

1 Buhârî, "Bed'u'l-halk", 16; Müslim, "Hacc", 66-67.

2 Nesâî, "Sayd", 34, "Dahâyâ", 42; Dârimî, Sünen II, 115; Beyhakî, Ahmed b. Ebi Bekr, *es-Sünenü'l-Kübrâ,*, Mektebetü Dârü'l-Bâz, Mekke, 1994/1414, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, IX, 279; Sözü edilen hadisin, bazı varyantlarında "haksız yere/gereksiz yere bir kuş veya daha küçük hayvan..." şeklinde geçmektedir.

3 Nesâi, "Dahâyâ", 42.

günahlardan sayılmıştır. Hz. Peygamber Allah katında günahların en büyüklerini sayarken, hayvanların boş yere gerekçesiz olarak öldürülmelerini de dâhil etmiştir.[4] Sözü edilen hadisler ışığında "sebepsiz/keyfi/haksız öldürmeler, aslında ekolojik sistemi de öldürmektir." şeklinde bir yorum yapmak mümkündür. Buna göre her türlü sebepsiz hayvan cinâyetleri bu kapsamda düşünülmelidir. Abdullah b. Amr b. Âs'tan gelen bir rivâyet ise: "*Resûlullah buyurmuştur ki: Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler...*"[5] şeklindedir. Abdullah b. Amr'ın rivâyetine göre Hz. Peygamber kurbağaların öldürülmesini yasakladığı gibi, onlara küfür edilmesini de yasaklamış ve kurbağa sesinin Allah'ı tespih olduğunu bildirmiştir.[6]

Hz. Peygamber'den en çok hadis rivâyet eden sahabilerden birisi (Abdurrahman b. Sahr), kendi adıyla değil de çok sevdiği için "kedi babası" anlamına gelen Ebu Hüreyre künyesi ile şöhret bulmuştur. Bu zatın rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurur: "*Sizden önce geçen milletlerden bir kadın bir kediyi bağlayıp onu aç ve susuz bırakarak ölümüne neden olduğu için cehenneme gitti.*"[7] Söz konusu rivâyete göre, hayvanların yaşama haklarını ihlal karşılıksız kalmayacak, fail âhirette de olsa mutlaka cezâi yaptırıma maruz kalacaktır.[8]

Bu bağlamda yine Ebû Hüreyre'den gelen bir diğer rivâyette Hz. Peygamber: "*Peygamberlerden birini bir karınca ısırdı. O da (öfkele-*

---

4 Hâkim, en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990/1411, II, 198; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 241.

5 Tirmizî, "Birr", 16; Ebû Dâvûd, "Edeb", 58, 66.

6 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IX, 258.

7 Müslim, "Küsûf", 3," Selâm", 40, 151-152, "Tevbe", 25; Buhârî," Şirb", 9; İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât ve's-Sünne Fîhâ", 152, "Zühd", 30.

8 Abûdî, Abdullâh b. Hamd, Vücûbu'r-rıfk bi'l-hayevân ve tahrîmu zulmihî ve ta'zîbihî, *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, sayı: 34, yıl: 1412/1992, s. 157.

nerek) karıncanın yuvasının yakılmasını emretti ve yakıldı. Allah Tealâ hazretleri ona şöyle vahyetti: Seni bir karınca ısırmışken, sen tesbih eden bir ümmeti yaktın."[9] buyurmuştur. İbn Mes'ud, konakladıkları bir yerde, bir adamın ağaç veya yerde bulunan bir karınca yuvasını ateşle tutuşturması üzerine Hz. Peygamber'in ateşi söndürttüğünü[10] rivâyet etmiştir. Hz. Peygamber'in karınca ve diğer hayvanlar karşısındaki tutumu[11] sonraki nesiller üzerinde fazlasıyla etkili olarak, "hayvanın insan üzerindeki hakkı" şeklindeki kollektif bilinci doğurmuştur.

Diğer yandan kuşlarla ilgili olarak kuş yuvalarının bozulmaması, yumurtaları ve yavrularının alınmaması için emir verdiğine, alınmış olan yavru ve yumurtaları yerlerine iade ettirdiğine dair rivâyetler göz önüne alınacak olursa,[12] Hz. Peygamber'in hayvanların hayat haklarına ve soylarının devamına verdiği önem ve hassasiyet daha iyi anlaşılır. Benzer şekilde Mekke'nin belli bölgelerinin haram ilan edilerek bitkilerinin koparılması ve hayvanların öldürülmesinin yasaklanmasını bu kapsamda düşünmek mümkündür.

Şiî kaynaklarında da hayvanların yaşama haklarına vurgu yapılır. İmam Câfer-i Sadık'tan hayvanları öldürmekle ilgili şöyle bir rivâyet nakledilir: "En çirkin günahlar üç tanedir. Hayvanların öldürülmesi, kadının mehrinin kendisine verilmemesi ve işçiye emeğinin karşılığının ödenmemesi."[13] Yine Şiî kaynaklarında hayvanların hayat haklarına verilen öneme ilişkin ilginç bir örnek

9 Buhârî, "Cihad", 152, "Bed'ü'l-Halk", 14; Müslim, "Selâm", 148; İbn Mâce, "Sayd", 10; Ebû Dâvûd, "Edeb", 176; Nesâî, "Sayd", 38.

10 Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevaid*, IV, 44.

11 Karınca, arı, kurbağa, hüdhüd ve surad (göçeğen) kuşunu öldürme yasağı ile ilişkili olarak bk. Ebû Dâvûd, "Edeb", 164-5, 175-6; İbn Mâce, "Sayd", 10, Dârimî, "Edâhî", 26; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ,* II,119, 499.

12 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* Müessesetü Kurtuba, Mısır ty., I, 404; Ebû Dâvûd, Cihad, 122; Demîrî, Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, thk. Ahmed Hasen Besc, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994/1415, I, 374.

13 el-Hur el-A'milî, *Vesâilu'ş- Şî'a*, VIII, 397.

şöyledir: Bir kimsenin malzemesi çalınıp kendisiyle gemi yapılsa, malzeme sahibi bunun farkına varıp (malzemesi için talepte bulunduğunda) eğer gemide hayvanlar varsa ve malzeme gemiden alındığında hayvanların hayatı tehlikeye girecekse, söz konusu malzemenin gemiden sökülüp geri alınmasının haram olduğunu[14] söylemişlerdir. Bir diğer örnek şöyledir: Bir kişi namaz vakti girdiğinde su bulamazsa ve yanında bir miktar para bulunsa, diğer taraftan kendisiyle beraber suya ihtiyacı olan bir hayvan olsa, fakihler bu durumda o parayla su alınıp hayvanların su ihtiyaçlarının giderilmesinin gerekliliğini vurgulamışlardır. Çünkü onlara göre hayvanların da bir şahsiyetleri vardır ve onlar da ciğerlere (can) sahiptirler. Bu nedenle hayvanların yaşama hakları insanların ibadetlerine öncelenmiştir.[15] Zira fakihlere göre, insanlar, yaşamlarını idame için gerekli ortamı nasıl hazırlamaları gerekiyorsa, aynı şekilde hayvanların da yaşamlarını devam ettirmeleri için gerekenleri yapmaları lazımdır.

Öte taraftan insanların hayvanın kürkünü beğenmesi, İslam'da hayvanların yaşama haklarını ihlal etmek için kabul edilebilir bir mazeret değildir. Hele hele sıcak tutacak elbise üretebilmek için yeterince hayvansal kaynaklı olmayan diğer suni seçenekler bulunması durumunda cevaz verilmesi mümkün görünmemektedir. Aynı sebepten dolayı ziynet eşyası imal etmek için de hayvan öldürülmesine cevaz verilmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber kaplan, leopar gibi bazı vahşi hayvanların öldürülüp derilerinin (elbise, eyer vs. şeklinde) kullanılmasını yasakladığı gibi,[16] kurbağanın ilaç

---

14 Necefî, Muhammed Hasen, *Cevâhirü'l-Kelâm*, 7. Bsk. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, XXXVII, 77.

15 Necefî, *Cevâhiru'l-Kelâm*, V, 115. Daha fazla bilgi için bk. Eymen el-Musevî el-Amilî, Hukûku'l-Hayvan fi'l-İslâm, 1. Bsk., Beyrut: Dâru'l-Hâdi, 2004, II, s. 98.

16 Buhârî," Zebâih", 13; Ebû Dâvûd, "Libâs", 40, 43, "Menâsik", 23, "Salât", 122; Tirmizî, "Libâs", 31, 37; Nesâî, "el-Fera' ve'l-Atire", 12; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, II, 496.

olarak kullanılmak üzere öldürülmesini de yasaklamıştır.[17] Canlıları yaşatmayı ilke kabul eden İslam, yalnızca doğal olarak ölen veya gıda ihtiyacını gidermek için öldürülmüş bir hayvanın derisini giyinmeye izin verir. "*Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır. Hem de onlardan yersiniz.*" (Nahl 16/5) Başka bir deyimle bu âyet gıda için öldürülen bir hayvandan, birçok faydalı şeylerin imal edilebileceğini ifade etmektedir.[18]

İnsanların zararlı veya önemsiz gördüğü cinslerin dahi, kendilerine has yaratılış hikmetleri vardır, bundan dolayı öldürülemezler. Bu hususta bir hadiste kertenkelenin (keler) kötü bir hayvan olduğu, ama ondan dolayı öldürülmesi gerekmediği ifade edilmektedir. Nitekim başka bir rivâyette, "*Allah'ın Resulü kertenkelenin kötü bir hayvan olduğunu söylediğini duydum, ama onun öldürülmesi emrini ondan hiç duymadım.*"[19] buyrulmaktadır. Demek ki zararlı gördüğümüz hayvanların hayatları dahi kutsaldır. Bu yüzden İslam hukukunda genel kural olarak, herhangi bir gerekçe olmadan hayvanların öldürülmelerinin haram olduğu söylenebilir.[20]

Hayvanların öldürülme yasağı sadece olağan durumlarda değil, olağanüstü haller olan savaş zamanlarında da caridir. "Allah Resûlü'nün halifesi Hz. Ebu Bekir Şam bölgesine gönderdiği bir orduyu yolcu ederken komutanlarından birine şöyle söylemiştir: "*Size (savaş kurallarına dair) şu on şeyi öğütlüyorum. Kadın, çocuk, yaşlı ve hasta öldürmeyin. Ağaçları ne yakın, ne de kesin, özellikle meyve ağaçlarını. Issız yerleri bozguna uğratmayın. Hayvanları, yemek için hariç, öldürmeyin. Arıları yakmayın ve onları sürmeyin. Savaş esnasında el*

17 Ebû Dâvûd, "Edeb", 165, "Tıb", 11; Dârimî, "Edâhî", 36; İbn Mâce, "Sayd", 10; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 258.

18 Günümüzde hala derileri için foklara yapılan korkunç katliamlar ve vahşet, İslam'a göre asla kabul edilemez.

19 Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 14, "Cezâu's-Sayd", 7; Müslim, "Selâm", 145; Nesâî, "Hacc", 115.

20 Foltz, Richard C., *Animal in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, s. 33.

konulan malları çalmayın. Ve alçakça ticaret etmeyin".[21] Öyle görülüyor ki, İslam savaş hukukunda savaş esnasında bile, açlığı giderme ihtiyacı dışında, hayvanları öldürmeye izin verilmemektedir.[22] Bunun arkasında yatan anlam, genel olarak doğanın ve özellikle hayvanların savaşın mağduru olmaması ve yaşama haklarına riayet edilmesi gerektiğidir. Bununla birlikte birtakım gerekçelerle bazı hayvanların öldürülmelerine ruhsat verilmiştir. Şimdi bunların hangi hayvanlar olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Hayvanların Yaşama Hakkını Sonlandırmanın Meşru Olduğu Haller

İslam hukukunda insanoğlunun hayvanlar üzerinde tasarruf hakkı mutlak değildir. Hayvanlardan yararlanma ve onların yaşamlarını sonlandırma da birtakım kurallara bağlanmıştır. Bu doğrultuda meşru bir gerekçe olmadan hayvanların yaşama haklarını sona erdirmek caiz değildir. Bir başka ifadeyle hayvan öldürmede aslolan yasak olmasıdır.[23]

Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında, hayvanların yaşama haklarını sona erdirmenin ancak belli durumlarda uygun görüldüğü anlaşılmaktadır:

1) Gıda amaçlı kesmek: "*Ancak kestikleriniz size helâldir.*"[24] Bakara suresinde insanlara, güzel olan şeyleri yemeleri tavsiye edilmektedir: "*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin! Eğer sadece Allah'a ibadet ediyorsanız, ona şükre-*

---

21 Yaklaşık ifaler için bk. Tirmizî, "Siyer", 4; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 483, Riyâd, 1409; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylu'l-Evtâr min Ehâdisi Seyyidi'l-Ahyâr Şerhu Muntaka'l-Ahyâr*, Beyrut: Daru'-Cîl, 1973, VIII, 74. (Şevkânî, söz konusu hadisin Malik'in Muvatta'sında da geçtiğini belirtmekle beraber biz, hadisi bu şekliyle Muvatta'da tespit edemedik.)

22 İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, (thk. Lecnetü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, VII, 294-295.

23 Râşid, İyâd Mahmûd, *el-Müsteciddât fi'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye el-Müteallika bi'l-Hayevân*, Dâru'l-Fârûk, Ammân, 1431/2010, s. 47.

24 Mâide, 5/3.

din".[25] Güzel şeyler (tayyibât) kapsamına giren bazı hayvanları yiyebilmek ancak onların yaşamlarına son vermekle mümkün olabilmektedir. Fakihler arasında eti yenmeyen hayvanların derileri için öldürülmelerinin caiz olup olmadığı ise tartışmalıdır. Şafiî ve Hanbelî mezheplerine göre eti yenmeyen hayvanları, derilerini kullanmak için avlamak ve kesmek caiz değildir.[26]

2) Allah'a yaklaşmak için kesmek: "*Ey Muhammed biz sana kevseri verdik. Öyleyse Rabbin için namaz kıl ve kurban kes.*"[27]

3) İnsanlara zarar veya eziyet veren hayvanların hayatına son vermek.[28]

4) Düşmanın savaş meydanında veya lojistik destek almak için kullandığı hayvanların öldürülmelerine düşmanın gücünü bertaraf etme amaçlı cevaz verilmiştir.[29] Sözü geçen durumların haricinde hayvanların yaşam haklarına müdahale etmeye izin verilmemiştir. Fakihler üçüncü maddenin kapsamını sünnet ışığında belirlemeye gayret etmişler, bazı hayvanların öldürül-

---

25 Bakara, 2/172.

26 Nevevî, Ebû Bekr Zekeriya Muhyiddîn b. Şeref, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, (thk. Mahmûd Mataracı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996/1417, I, 306; İbn Teymiye, Takiyyuddîn, *Şerhu'l-Umde*, thk. Suûd Sâlih Uteyşân, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1413, I, 126-127; İbn Müflih, Burhâneddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mübdî-şerhu'l-Muknî*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400, III, 149; Behûtî, Mansur b. Yunus, *Keşşâfu'l-Kına an metni'l-Iknâ*, thk. Hilal Musaylihi Mustafa Hilâl, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1402, I, 56, 287; Hanefî ve Malikîler eti yenmeyen hayvanların avlanma ve öldürülmelerinin caiz olduğu, dolayısıyla bunların derilerinden yararlanmanın da caiz olduğu kanaatindedirler. Haskefi, Muhammed Alâuddîn b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1386/1966, VI, 474; Desûkî, Şemsuddîn Muhammed Arafe, *Hâşiye alâ şerhi'l-Kebîr*, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, II, 107.

27 Kevser, 108 /1.

28 Kâsânî, Alâuddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986, II, 197.

29 Zeylaî, Fahruddîn Osman, *Tebyînü'l-Hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak, Mısır 1313, II, 66; Hattâbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü'l-Celîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398, III, 173; Süleyman b. Halef, *el-Münteka şerhu'l-Muvatta*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, III, 170; Şirbînî, Muhammed Hatib, *Muğni'l-Muhtâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., IV, 199.

melerine birtakım gerekçelerle izin vermişlerdir. Hanefîlerin usul ıstılahındaki ifadesiyle, hayvanların bazılarının öldürülmelerine istihsânen cevaz verilmiştir. Hz. Peygamber bazı rivâyetlerde başta kelb-i akûr (azgın/yırtıcı köpek) olmak üzere karga, çaylak, akrep, sıçan gibi hayvanların öldürülebileceğini[30] ifade eder. Kimi âlimler hadiste geçen kelb-i akûr'u kuduz köpek olarak anlamışlardır. Bunun haricinde aynı hadiste fâsık olarak nitelenen diğer hayvanlar için fısk kelimesi,

a) faydasız olma,

b) insanlara eziyete sebep olup zarar vermeleri olarak yorumlanmıştır.[31] Zikredilen ifadelerden de anlaşılmaktadır ki, ancak meşru müdafaa ya da zarara uğrama veya zarara uğrama ihtimalinin bulunması durumunda hayvanların yaşama haklarının sona erdirilmesine cevaz verilmiştir. Hanefîler zikri geçen hadisten hareketle, hadiste sözü edilen hayvanlar dışındaki hayvanların öldürülmesine cevaz vermezler. Buna mukabil cumhur, öldürülebilecek hayvanların sadece mezkûr hayvanlarla sınırlandırılamayacağı kanaatindedir.[32] Onlara göre her

---

30 Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 16, "Cezâu's-Sayd"", 7; Müslim, "Hacc", 66-67; Ebû Dâvûd, "Hacc", 40; Tirmizî, "Hacc", 21; Nesâî, "Hacc", 113; İbn Mâce, "İkame", 146, "Menâsik", 91.

31 Hanefîlerle ve İmam Mâlik'e göre mezkûr hayvanlar eziyet verdikleri için onlara fâsık denilmiştir. Onlara göre zarar veren her mahlûk öldürülür. İmam Şâfiî'ye göre bu hayvanlara fâsık denilmesi, etleri yenilmediği, başka hayvanların hükmünden çıkarılarak öldürülmeleri helal kılındığı içindir. Merginânî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990, I, 186; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392/1972, VIII, 114; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Ebu'l-Fadl, *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebe et-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır 1969/1389, I, 259; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs,* thk. Muhammed Zühri en-Neccâr, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire, 1386/1966, s. 141–142. Şiî âlimlere göre öldürülmesine cevaz verilen hayvanların bazılarının leş ve pis şeyler yedikleri için kendilerine fâsık denilmiştir. el-Âmilî, Eymen el-Mûsevî, *Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslâm*, Dâru'l-Hâdî, Beyrut 1425/2004, II, 189.

32 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dârü'l-Ma'rife, 1393/1973, VII, 213; İbn Rüşd (el-Hafîd), Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasıd*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1985, I, 293-4.

hayvanın tek tek sayılmasının imkânı ve pratiği bulunmadığından, her cinsten bir örnek seçilmiştir.[33] Hadislerde kurt, aslan, kaplan ve pars[34] gibi yırtıcı hayvanların da öldürülecek hayvanlar kapsamında geçtiği görülür. Akrep, bit, sivrisinek gibi bazı zararlı haşerat, yılan ve vezağa adı verilen, sıcak ülkelerde yaşayan zehirli kertenkele (gecko) gibi sürüngenlerin öldürülmesi tavsiye edilmişse de,[35] bu durum zikri geçen hayvanların potansiyel bir tehlike taşımalarından değil, sadece insanlara zarar verme durumu hâsıl olduğunda (yakın zarar ve tehlike) geçerlidir. Başka bir ifadeyle ancak zararlı kabiliyetlerini fiiliyata geçirdikleri zaman öldürülmeyi hak ederler. Bu nedenle haklarında verilebilecek hüküm, çoğu fakihlerin yaptığı gibi, potansiyel zararlarına değil, fiilî zararlarına göre olmalıdır.[36] Nitekim yılanların zararlı olmayanlarının öldürülmelerini yasaklayan rivâyetler de mevcuttur.[37] Sözü edilen hayvanlara diğer bazı zehirli sürüngen ve kemirgenleri de eklemek mümkündür. Bu hayvanlar tabiatları itibariyle insanlara zarar verirler. Hal böyle olunca bu tür hayvanların öldürülmelerine cevaz verilmiştir. Bununla birlikte buradaki öldürme ruhsatı topyekün bir katliam şeklinde değil, kişinin şahsına ve mal varlığına yakın tehlike oluşturması durumundadır.[38] Zikredilen hayvanların yapılarında taşıdıkları zarar verebilme kabiliyetleri, onların fert veya tür olarak yok edilmelerini haklı kılmaz. Zaten kaynaklarda bu

---

33 İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *el-Muğnî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405, III, 164; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ an metni'l-İknâ*, II, 439-440.

34 Sanânî, Muhammed b. İsmâil, *Sübülü's-selâm şerhu Bülûği'l-merâm*, Beyrut, 1960, II, 194; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, V, 95-98.

35 Müslim, "Selâm", 37, "Hacc", 66-67; 146; Buhari, "Bed'u'l-Halk", 16, "Cezâ'u's-Sayd", 7; Ebû, Dâvûd, "Edeb", 163, 173-4; Muvatta, Hacc, 90; Tirmizi, "Hacc", 21, "Sayd", 14; İbn Mâce, "Sayd", 12; Nesâî, "Hacc", 113.

36 Eymen el-Amilî, *Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslâm,* II, 230.

37 Buhârî, "Bed'ul-Halk", 14, "Meğâzî", 11; Müslim, "Selâm", 128.

38 Erturhan, Sabri, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhî Hükümler", *Bilimname*, XVII, 2009/2, s. 106-107.

hayvanların öldürülmeleri caiz[39] veya müstehap[40] şeklinde nitelendirilmiştir ki bu, kişinin bu hayvanları her hâlukârda mutlaka öldürmesinin gerekli olmadığını, öldürüp öldürmemesinin kendi tercihine bağlı olduğunu göstermektedir. Yine öldürme işlemi de her ne kadar hayvan zararlı olsa bile acısız olmalı, zalimane olmamalıdır. Zira hadiste "*Allah Teâlâ, her şeyde iyiliği emretmiştir. Öyleyse öldürdüğünüz zaman öldürmeyi güzelce yapın. Kesecek olursanız kesmeyi güzelce yapın. Bıçağın ağzını bileyin. Hayvana (zahmet vermeyin) rahat ettirin.*"[41] buyrulur.

Öldürülme ruhsatı verilen hayvanların sayısı konusunda hadiste zikredilen beş hayvanın yanında başka hayvanların da zikredildiği nazar-ı itibara alındığında, zikredilen hayvanların tahdidî olmadığı ta'dâdî olduğu, başka hayvanların da mûzî=zarar verme illetini taşıdıkları takdirde öldürülebilecekleri[42] söylenebilir.

Hayvanların öldürülmesini caiz kılan durumlardan biri de meşru müdafaa halidir. Gerek hayvanların doğrudan kendilerinden gelen, gerekse kışkırtma yoluyla vâki olan saldırılar karşısında kişilerin meşru müdafaa hakkı bulunduğu konusunda fakihler fikir birliği içindedirler.[43] Hayvan kaynaklı olup insanlara da bulaşabilen -deli dana, kırım-kongo kanamalı ateşi, kuduz ve kuş gribi gibi- hastalıklar kamu sağlığını tehdit eder hale geldiğinde de fakihler tarafından hayvanların itlafına cevaz verilmiştir.[44]

---

39 Bâcî, Süleyman b. Halef, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, II, 260-261; es-Serahsî, Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût,* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1406, IV, 90; Kâsânî, *Bedâî*, II, 197.

40 İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, VII, 239; Nevevî, *el-Mecmû'*, VII, 281.

41 Müslim, "Sayd", 57; İbn Mâce, "Zebâih", 3-4; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 12; Tirmizî, "Diyât", 13, 14; Nesâî, "Dahâyâ", 22, 27; Dârimî, "Edâhî", 10.

42 Erturhan, a.g.m., s. 107.

43 Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-Kebîr,* (Thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994/1414, XIII, 451; Kâsânî, *Bedâî*, II, 197-198; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ,* IV, 129; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VIII, 146; Erturhan, a.g.m. s. 110.

44 Erturhan, a.g.m., s. 108-109. Deney (tedavi) amaçlı olarak hayvanların öldürülüp öldürülemeyecekleri sorununa ileride değinilecektir.

Hayvanların acı çekmelerini önleme amacıyla öldürülmeleri fakihler arasında tartışmalıdır. Eti yenen hayvanların hastalık taşımadıkları sürece etinden yararlanmak amacıyla kesilmeleri caizdir. Eti yenmeyen hayvanlar konusunda iki görüş vardır. Hanefî ve Malikî fakihleri bu durumdaki at, merkep, katır vs. hayvanların fazla acı ve elem çekmemeleri için kesilerek hayatlarına son verilebileceği kanaatindedirler. Bunların karşısında Şâfiî ve Hanbelî fakihleri, böyle durumdaki hayvanların öldürülmelerinin haram olduğu kanaatindedirler. Sahiplerinin söz konusu hayvanları ölüme terk etmeleri halinde, devlet bu haldeki hayvanların himayesini üstlenir.[45]

Hayvanların öldürülmesini caiz kılan durumlardan biri de meşru müdafaa halidir. Gerek hayvanların doğrudan kendilerinden gelen, gerekse kışkırtma yoluyla vâki olan saldırılar karşısında kişilerin meşru müdafaa hakkı bulunduğu konusunda fakihler fikir birliği içindedirler.

Savaş esnasında da hayvanların haksız ve boş yere öldürülmelerine sıcak bakılmadığını belirtmiş, Hz. Ebu Bekir'in bir orduyu yolcu ederken: "*Ben size şu on şeyi tavsiye ediyorum: Kadınları, çocukları, yaşlıları öldürmeyin; meyve ağaçlarını kesmeyin; evleri yıkmayın; yeme (amacı) dışında koyun, keçi ve develeri kesmeyin; hurma ağaçlarını kesip yakmayın ve ele geçirdiğiniz malları zimmete geçirmeyin.*"[46] şeklinde tavsiyelerde bulunduğunu zikretmiştik. İmam Mâlik (ö. 179/795) aktardığı bir rivâyette Hz. Ebu Bekir'in yukarıdakiler ile beraber şunu da tavsiye ettiğini belirtir: "*Bal arılarını yakmayın ve onları dağıtmayın.*"[47] Müslüman fakihler de bu ve benzeri rivâyet-

45 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 318-319; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kına*, V, 495; Erturhan, a.g.m., s. 110-111.

46 Yaklaşık ifadeler için bk. Tirmizî, "Siyer", 4; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 483; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr,* VIII, 74.

47 Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Beyrut: İhyâu Turâsi'l-A'rabi, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, 1985, II, 448.

lerden hareketle savaş esnasında dahi olsa hayvanların yaşama hakları bulunduğunu ve o haklara müdahale edilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Şayet hayvanların düşman eline geçme tehlikesi varsa, bu durumda hayvanların sakatlama yerine kesilerek öldürülmelerinin gerekliliğini[48] vurgulamışlardır. Harp esnasında dahi, düşman eline geçecek endişesiyle hangi türden olursa olsun, hayvan öldürmeyi, "Zira ruh sâhibidirler, kendilerine yapılandan elem duyarlar, onların ise hiçbir kabahati yok" diyerek reddeden İmâm-ı Şâfii, hükmüne delil olarak şu hadisi zikreder: "*Haksız yere bir serçe veya daha küçük bir hayvan öldürenden Allah hesap soracaktır*".[49] Bu sebeple Şâfiîlerde ve Hanbelilerde ağırlıklı görüş, hayvanların ancak etlerini yemek kastıyla öldürülebileceği, bunun dışında -düşmanın eline geçmemesi- gibi bir düşünceyle öldürülmelerinin caiz olmadığı[50] yönündedir.

Evcil hayvan olması ve birtakım özel kabiliyetleri sebebiyle insanların en çok yararlandıkları hayvanlardan biri de köpeklerdir. Bu konuda geçmişten beri yoğun bir şekilde tartışılan konulardan biri, köpeklerin öldürülmesi hususudur. Günümüzde hayvan hakları hareketlerinin giderek artan etkisi ve köpek katliamlarının kurumsal kimliği olan bazı müesseseler tarafından gerçekleştirilmesi, konunun ehemmiyetini daha da artırmıştır. Sahih hadis kaynaklarında köpeklerin öldürülmelerine ilişkin bazı rivâyetlerin mevcudiyeti, köpeklerin yaşama hakları noktasında İslam hukukuna ağır

48 İbnu'l-Hümâm, Kemalüddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, V, 476; Bâcî, *Münteka*, III, 170; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 199; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, III, 48; İbn Hazm, *Muhallâ*, V, 345.

49 Nesâî, "Sayd", 34, "Dahâyâ", 42; Dârimî, Sünen II, 115; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 279; Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref Ebî Zekeriyyâ, *Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-Muftîn*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1405, X, 200.

50 Ensârî, Zekeriyyâ b. Muhammed, *Esnâ'l-Metâlib şerhu Ravdı't-Tâlib*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2000, IV, 196; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 233.

eleştirilerin yöneltilmesine yol açmıştır.[51] Bu çalışmada, fakihlerin ilgili âyet ve hadisler hakkındaki yorum ve değerlendirmeleri ışığında söz konusu meselenin mahiyeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Genel olarak hayvanların yaşama hakları konusunda titiz davranan İslam hukukunda böylesi bir emrin verilip verilmediği şayet verilmişse niçin verilmiş olabileceğinin muhtemel nedenleri üzerinde durulacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de köpeklerin öldürülmesiyle ilgili herhangi bir âyet bulmak mümkün değildir. Köpeklerin zikredildiği Kehf sûresinde, köpeğin insana arkadaşlık yaptığı[52] ifade edilir. Yine başka bir âyette, avlanırken köpeklerden de faydalanılabileceği[53] belirtilir. A'râf suresinde ise, kimi insanların davranışları, köpeklerin dillerini sarkıtıp solumasına benzetilir.[54]

Belirtmek gerekir ki, köpeklerin öldürülmelerine ilişkin ifadeleri sadece hadis kaynaklarında görmek mümkündür. Hadis külliyatında, Hz. Peygamber'in emriyle veya bilgisi dâhilinde köpeklerin öldürüldüğüne dair rivâyetler mevcuttur. Bu hadislerden biri Abdurrezzak'ın (ö. 211/827) *Musannef*'inde naklettiği şu hadistir: "*Hz. Muhammed Medine'deki köpeklerin öldürülmesini emretti. Medine kenarında bir kadının köpeği olduğu kendisine haber verildi. Hz. Muhammed de bunun üzerine oraya o köpeğin öldürülmesi için birini gönderdi. O da gidip o köpeği öldürdü*".[55] Bir başka rivâyette Sâlim b. Abdillah

---

51 Bu konuda örnek kabilinden bazı çalışmalar için bk. Mohammad and The Dogs (http://www.answering-İslam.org/Silas/dogs.htm), (son erişim tarihi: 15.06.2015); Daniel Pipes, True Reason Why Muslims Dislike Dogs, (http://www.danielpipes.org/comments/120729), (son erişim tarihi: 15.06.2015); İslamda Köpek Düşmanlığı, ((http://www panteidar.wordpress.com/2013/01/02/İslamda-kopek-dusmanligi), (son erişim tarihi: 15.06.2015); Kara Köpek Şeytan mıdır? (http://gencdergisi.com/3112-kara-kopek-seytan-midir.html), (son erişim tarihi: 15.06.2015).

52 Kehf, 18/18-22.

53 Mâide, 5/4.

54 A'râf, 7/176.

55 Abdurrezzâk, *Musannef*, X, 432; Tahavî, Ahmed b. Muhammed b Semle Ebû Câfer, *Şerhu Maâni'l-Âsar,* 1. Bsk. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399, IV, 53; Münâvî, Zeynuddin Muhammed Abdurrauf b. Taci'l-ârifin b. Ali, *Feyzu'l-Kadîr, Şerhu'l-Ca-*

babasından şöyle nakletmektedir: "*Resûlullah (s.a.s.)'in yüksek sesle köpeklerin öldürülmesini emrettiğini işittim. Av ve çoban köpeğinden başka tüm köpekler öldürülüyordu*". İbn Ömer (r.a.)'den bir diğer rivâyete göre de, Hz. Peygamber, "*Av ve çoban köpeğinden başka köpeklerin öldürülmesini emretti.*"[56] denilerek av ve çoban köpekleri, öldürme emrinden istisna edilmektedir. Hadislerin bazı varyantlarında zirai alanların korunmasına yönelik olarak bulundurulan köpeklerin de genel hükümden hariç tutulduğu görülür. Abdullah b. Muğaffel'den nakledilen bir diğer hadiste, Hz. Peygamber'in: "*Köpekler şayet (canlı) soylarından bir soy olmasaydılar, onların hepsinin öldürülmesini emrederdim. (Binaenaleyh, hepsini öldürüp nesillerini kurutmayın). Fakat onlardan bütün katışıksız kara (köpekleri) öldürün!*"[57] dediği nakledilmektedir. Meymûne'den aktarılan bir diğer rivâyete göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *Bir gün Cibril bana gelip: "Biz köpek ve resim olan eve girmeyiz" demişti de o gün sabah olunca Resûlullah (s.a.s.) köpeklerin öldürülmesini emretti. Hatta yavru köpeklerin (eniklerin) bile öldürülmesini emretti.*[58] Son hadis zahiren öldürme gerekçesini de belirtmektedir. Zikredilen hadislere göz atıldığında, bazı istisnaları bulunmakla birlikte, Hz. Peygamber'in köpeklerin itlafı yönünde bir emrinin olduğunu açıkça görmek mümkündür. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in mezkûr hadislerini anlamak açısından hangi şartlar altında ve bağlamda, kime, neden, nasıl söylediği de önemlidir.

Hayvanların öldürülmesi sorunu, yukarıda hayvanları öldürmenin meşru olduğu durumlar bahsinde de görüldüğü üzere sadece

---

mi'i-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri ve'n-Nezîr, 1.Bsk. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyetu'l-Kubrâ, 1996/1356, IV, 406.

56 Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 14; Müslim, "Libas" 26, "Müsâkât", 10; İbn Mâce, "Sayd" 1; Tirmizî, "Sayd", 4; Nesâî, "Sayd", 9.

57 Ebû Davûd, "Sayd", 1, 3; Nesai, "Sayd", 10; Tirmizî, "Ahkâm ve'l-Fevâid", 4, "Sayd", 16-17; İbn Mace, "Sayd", 1-2; Dârimî, "Sayd", 3; Müsned, 4/85, 5/54, 56, 57. Hadisin bazı varyantlarında siyah köpeğin şeytan olduğu ifade edilmektedir.

58 Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 17; Müslim, "Libâs" 26; İbn Mâce, "Sayd" 1; Tirmizî, "Edeb" 44.

köpeklere özgü bir sorun değildir. Hz. Peygamber köpeğin yanında diğer bazı hayvanların da öldürülebileceğini belirtmiştir.[59] Öldürmeye ilişkin rivâyetler her ne kadar ilk bakışta mutlak gibi görülse de naslar üzerinde yapılacak çok yönlü ve dikkatli bir incelemede hayvan öldürmeye verilen iznin birtakım kayıtlara bağlı olduğu görülür. Aynı şekilde köpekler hakkında yukarıda zikredilen olumsuz rivâyetlere dayanılarak köpeklerin itlafı ne İslam hukukçuları ne de hadis şarihleri tarafından mutlak bir emir olarak görülmüştür. Çünkü bu rivâyetlerdeki birtakım dâhili ve harici karineler ve sözü edilen hadislerin dışındaki diğer bazı rivâyetler öldürme emrinin mutlak olmadığını göstermektedir. Nitekim İbn Muğaffel'in rivâyet ettiği hadisteki "*Şayet köpekler de diğer ümmetler gibi bir ümmet olmasaydı onların öldürülmesini emrederdim.*"[60] şeklindeki ifadeden ve bütün zararlı hayvanlar için söylenmiş olan "*Beş tane hayvan 'fasık'tır ki, Mekke'nin harem bölgesinde de öldürülebilir. Bunlar; fare, akrep, karga, çaylak ve saldırgan (akûr) köpektir.*" (bir varyantında: kişi ihramda da olsa bunları öldürebilir.)[61] hadisinden köpeklerin öldürülme emrinin mutlak olmadığı açığa çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle öldürme, normal köpekler hakkında varit olmuş bir emir değildir. Bütün potansiyel zararlı hayvanlarla ilgilidir. Zira fâsık ifadesi fakihler ve hadis yorumcuları tarafından a) yararsız olma, b) insanlara eziyet verme olarak olarak yorumlandığını[62] daha önce belirtmiştik. Bu açıklamalar öldürme

59 Erturhan, a.g.m., s. 99; Demirel, Harun Reşit, Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirilmesi, *Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, yıl:1; sayı:1, Bahar, 2014, ss. 67-102.

60 İbn Mâce, "Sayd", 2; Tirmîzî, "Ahkâm ve'l-Fevâid", 4, "Sayd" 16; Ebû Dâvûd, "Sayd", 1-3; Nesâî, Sayd, 10.

61 Buhârî, "Bedu'l-halk", 16; Müslim, "Hacc", 9: 66-72, Ebû Dâvûd, "Hacc", 40; Tirmizî, "Hacc", 21; Nesâî, "Hacc", 113; İbn Mâce, "İkame", 146, "Menâsik", 91.

62 Bazı alimler ise "feseka" ifadesinin kelimenin kök anlamı olan "çıkmak: harace" tan hareketle, söz konusu hayvanların öldürülmeleri yasak olan hayvanlar grubundan çıkarıldıkları için fâsık olarak nitelendirildiklerini ileri sürmüşlerdir ki bu takdirde de öldürme emrinin mutlak olmadığı görülür. Merginânî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye*, I, 186; Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, VIII, 114; Suyûtî,

emrinin normal, sıradan köpekler hakkında olmadığını, öldürme emrinin konusu olan köpeklerin birtakım özellikleri taşıması gerektiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle mutlak olarak gelen rivâyetler mukayyet rivâyetlere hamledilmelidir. Nitekim İmam Nevevî (ö. 676/1277), bu hadisi açıklama sadedinde, şu görüşlere yer verir: Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre, hadiste geçen "el-kelbü'l-akûr" (saldırgan köpek) kelimesi, bütün yırtıcı hayvanlar için geçerlidir. Çünkü köpeğin vasfı olarak geçen "el-akûr" kelimesi, yırtıcı/saldırgan anlamına gelir. Buna göre, hadiste geçen "yırtıcı köpek" tabiri, aslan, kaplan, kurt gibi genellikle yırtıcı hayvanlardan sayılanların hepsi için geçerlidir.[63] Zira hadislerde kurt, aslan, kaplan ve pars[64] gibi yırtıcı hayvanların da öldürülebilir hayvanlar çerçevesinde yer aldığı görülür.

Yırtıcı olma vasfını illet olarak algılayan İslam hukukçuları, hadiste geçen kelb-i akûr'a kıyas ederek insanların canlarına ve mallarına eziyet ve zarar veren bütün hayvanların öldürülmelerinin caiz olduğunu, zarar vermeyenlerin ise öldürülemeyeceklerini belirtmişlerdir.[65] Bu minvalde yine Hanefî fakihler tarafından eziyet vermediği takdirde evcil (ehlî) köpeğin öldürülmesinin de helal

---

Abdurrahman b. Ebî Bekr Ebu'l-Fadl, *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebe et-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır 1969/1389, I, 259; İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, s. 141-142; Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi-Kütüb-i Site*, Akçağ yayınları, Ankara, 1992, XIV, 159-160; Demirel, agm., s. 74.

63 es-Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 90; Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, VIII, 114-115. Akûr kelimesinin bazı metinlerde "kuduz" biçiminde çevirildiğini görmek mümkündür. Bu tercüme, kelimenin kök anlamı olan yırtıcılık ve saldırganlıkla uyumlu olmakla birlikte kapsam itibariyle daha dardır. Zira kuduz olmadığı halde saldırgan olan köpekler de mevcuttur. Öte yandan kuduz köpeklerin öldürülmeleri için o dönemde ayrıca emir vermeye gerek olmadığı da aşikârdır.

64 Sanânî, *Sübülü's-selâmşerhu Bulûği'l-merâm*, II, 194; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, V, 95-98.

65 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 173; Burada Müstakimzâde bir hususa daha dikkat çekmektedir ki ona göre öldürülmesi gereken zararlı köpek aç ve susuz ise önce karnı doyurulur, su verilir ve sonra öldürülür. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin b. Emîn Allah, *Risâle fî Ahvâli'l-Kilâb*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, (y.y.), (1131-1202/1719-1788), 32/b, 33/a. Görüldüğü üzere zararlı halinde bile hayvana merhamet esas alınmıştır.

olmadığı, öldürme emrinin mensuh olduğu ifade edilmiştir.[66] Hanefîlere göre Hz. Peygamber zamanında bir dönem insanlar köpek edinmeye fazla eğilimli olmuşlar, çevrede köpekler çoğalmış ve bu köpekler misafirlere ve dışarıdan gelen yabancılara (garipler) eziyet vermeye başlamışlar, bunun üzerine Hz. Peygamber köpek edinmeyi yasaklamıştır. Bu yasağa uymak ağır gelince Hz. Peygamber, biraz daha sert bir tedbirle, köpeklerin öldürülmesini emretmiş ve satımını yasaklamıştır. Öldürme emri, insanların alışkanlık haline getirdikleri köpek edinmeden vazgeçmeleri amacına yönelik verilmiştir.[67] Diğer bazı rivâyetler, o dönemde evlerde köpek beslemelerin oldukça arttığı görüşünü desteklemektedir. Nitekim bir rivâyette şöyle denilmektedir: Sahâbîlerden birkaç kişi Huzaa'yı ziyarete gittiler. Kapıyı açtıklarında köpekler onların üstlerine saldırdılar. Onlar da kendi aralarında şöyle konuştular: "Bu köpekler bu adamın sevaplarından hiçbir şey bırakmaz. Her köpek onun sevaplarını bir kırât eksiltir."[68] O dönem, evlerde birden fazla köpeğin yetiştirildiği rivâyette geçen "أكلب" kelimesinden de anlaşılmaktadır.[69] Nitekim Saçaklızade (ö. 1145/1732) de köpeklerin öldürülmeleri konusundaki risalesinde, misafirlere, yoldan geçenlere saldırmalarını ve onları korkutmalarını da zarar kapsamında değerlendirmiştir.[70] Malikilere göre, yırtıcı kurt gibi insana saldıran, eziyet veren bütün hayvanlar "yırtıcı köpek" anlamındadır ve öldürülmeleri caizdir. Fakat eziyet vermeyenleri öldürmek kesinlikle caiz değildir. Yine onlara göre, rivâyetlerin

---

66 Tahtâvî, Ahmed b. İsmâil, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâki'l-Felâh*, Mektebetü'l-Bâbî el-Halebî, Mısr, I, 485; Saçaklızade, Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî, *Risâle fî İtlâfi'l-Kilâb*, 29b, Süleymaniye, A Tekelioğlu. Müstakimzâde, evcil ve eğitimli köpeğin haksız fiil sonucu öldürülmesinden dolayı diyet lazım geleceğini belirtmiştir. *Risâle fî Ahvâli'l-Kilâb*, 32/b.

67 Serahsî, *Mebsût*, XI, 235, XXIV, 24.

68 Abdurrazzak, *Musannef*, X, 433.

69 Çünkü *Eklub* (أكلب) kalıbı cemi kıllet kalıplarından olup karinesiz olunca on ve onun altında bir rakama delalet eder. Karineyle olunca on ve yukarısına da delalet eder.

70 Saçaklızade, *Risâle fî İtlâfi'l-Kilâb*, 29b, 30b.

av ya da sürülere ve ekili arazilere bekçilik yapma amaçlı köpek beslemeye izin veren kısımları öldürme emrini nesh etmiştir. Bununla birlikte saldırgan/yırtıcı köpeğin öldürülmesinde ittifak vardır.[71] Ebû Dâvûd, eziyet veren köpeklerin öldürüleceğini, eziyet vermeyenlerin öldürülmelerinin mekruh olduğunu ifade eder. Hanbelîlerde, hayvanların zarar vermeyenlerinin zaruret olmaksızın öldürülmelerinin mübah olmadığı, mekruh olduğu belirtilir.[72] Saçaklızade "hastalık taşıma"yı da zararlı olma veya zarar verme kapsamında değerlendirmiştir.[73]

Yukarıdaki saldırgan olma vasfını ortaya koyan rivâyetlerin dışındaki bir kısım rivâyetlerde ise öldürülmesi emredilen köpeğin özelliği belirtilmiş ve bu tür köpekler şeytan olarak vasıflandırılmıştır. İbn Kuteybe (ö. 276/889), Hz. Peygamber'in siyah köpeklerin şeytan olduğunu ifade etmesinin hedefini, bu nitelikteki köpeklerin insanlara en zararlı olanları ve yırtıcı olduklarını ve diğer köpeklere nispetle daha saldırgan olduklarını vurgulamak şeklinde yorumlamaktadır. Bunların yanında siyah köpeklerin yararının olmadığını, bekçilik ve avlanma gibi köpeklere özgü özellik ve yeteneklerin bulunmadığı biçiminde yorumlar da mevcuttur.[74] Aynı şekilde İbn Abdilber (ö. 463/1071) de öldürülmeleri emredilen siyah köpeklerin çoğunun eziyet verici olduklarını, eğitilmeye yatkın olmadıklarını, bir diğer ifadeyle faydalarının olmadığı ancak zarar ve eziyetlerinin daha fazla olduğu için şeytan diye nitelendiklerini ifade etmektedir.[75] Gerçekten Arapların kültüründe siyah renk uğur-

---

71 Zürkânî, Muhammed b. Abd el-Bâkî b. Yûsuf, *Şerhu'z-Zürkânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411, IV, 478; Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim*, VIII, 114-115.

72 İbn Müflih, Ebû Abdillah Muhammed, *el-Furû*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418, thk. Ebû Zehra Hâzım el-Kâdî, III, 325; Hattâbî, *Mevâhibü'l-Celîl*, I, 335.

73 Saçaklızade, *Risâle*, 29b, 30b.

74 İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, s. 136.

75 İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf, *et-Temhîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vüzâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387, XIV, 229; Hattâbî, *Mevâhibü'l-Celîl*, III, 237.

suz ve şerli varlıklara izafe edildiği için[76] hadislerdeki siyah köpek nitelemesiyle bu vasıftaki köpeklerin şerli ve zararlı olduklarının kastedilmesi mümkündür. Şâfiîlere göre, Hz. Peygamber önceleri bütün köpeklerin öldürülmesini emretmiş daha sonra, siyah olanlar hariç öldürülmelerini yasaklamıştır. Nihai olarak Şeriat, siyah olsun veya olmasın zararsız bütün köpeklerin öldürülme yasağı üzerine istikrar bulmuştur/kesinleşmiştir. Onlara göre, İbn Muğaffel'den rivâyet edilen hadisin "*Şayet köpekler de diğer ümmetler gibi bir ümmet olmasaydı onların öldürülmesini emrederdim.*" şeklindeki ifadeleri bu nihâî yasağın delilidir.[77]

Diğer taraftan bazı âlimler öldürme emrinin Hz. Peygamber dönemine özgü olduğu, sonradan neshedildiği kanaatindedir. Bunlardan Cessâs'a (ö. 370/980) göre ise köpeklerin öldürülmeleri emri (Mâide, 5/4)[78] âyetiyle nesh edilmiştir.[79] Nevevî'ye göre de, Medine'deki köpeklerin itlafını emreden hadisler mensuhtur. O, zararlı olanlar haricinde bütün köpekleri beslemenin caiz olduğunu belirtmiştir.[80] İbn Kuteybe'ye göre ise köpeklerin öldürülmesini emreden hadisler ile köpeklerin de insanlar gibi bir ümmet olduğunu bildiren hadisler arasında bir çelişki yoktur. Bu durum, köpeklerin öldürülmesinin emredildiği dönemde Medine'nin, meleklerin vahiy için uğradıkları bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Zira melekler, köpek, resim ve heykelin bulundukları yere girmezler. Hatta bir defasında Cebrail'in Medine'ye girmemesinin nedeni olarak, Hz. Peygamber'in evinde, torunları Hasan ve Hüseyin'e ait bir köpek

---

76 Ateş, Ali Osman, *Kur'ân ve Hadislere Göre Şeytan*, İstanbul, 1996, s. 366.

77 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, X, 235.

78 يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ "*Sana, kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar, de ki: Size temiz olanlar helal kılındı; Allah'ın size öğrettiği üzere alıştırıp yetiştirerek öğrettiğiniz avcı hayvanların sizin için tuttuklarını yiyin ve üzerine Allah'ın adını anın. Allah'tan sakının, doğrusu Allah hesabı çabuk görür.*"

79 Cessâs, Ebû Bekr, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Vüzâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, thk. Uceyl Câsım en-Neşemî, Kuveyt, 1405, II, 323.

80 Nevevî, *Şerh-i Sahîh-i Müslim*, X, 235.

yavrusunun bulunması gösterilmiştir.[81] İbn Kuteybe'nin bu yorumu bize, Hz. Peygamber'in köpekleri öldürme emrinin sadece kendi yaşadığı yer ve zamana has bir olay olduğu izlenimini uyandırmakta, mutlak anlamda, bütün zaman ve mekânlarda köpeklerin öldürülmelerinin emredilmediğini ortaya koymaktadır.[82] Nitekim aynı kanaati bir Hanefi bilgini olan Saçaklızade de paylaşmakta, öldürme olayının sadece Medine'nin köpeklerine özgü olduğunu, genelleştirilemeyeceğini, zira Medine'nin vahyin beşiği olduğunu ve meleklerin köpek bulunan evlere girmeyeceklerini belirtmektedir.[83]

Aynı şekilde İbn Kuteybe, köpeklerin öldürülmeleri ile ilgili emrin, hadisin mutlak olarak anlaşıldığı ve bütün köpeklerin öldürülmesi şeklinde yorumlandığı takdirde, diğer nasslarla tezat oluşturacağını ifade etmektedir. Çünkü âyette, yeryüzünde bütün canlı türlerinin (eko sistemin parçası olan) bir ümmet oldukları belirtilmektedir.[84] Kezâ aynı ifade yani köpeklerin de diğer canlı türleri gibi bir ümmet oldukları Hz. Peygamber tarafından da dile getirilmektedir.[85] Hz. Peygamber bütün köpeklerin öldürülmelerini emretseydi bu, hayvan neslinin yani bir ümmetin (familya) yok olması anlamına gelirdi ki bu durum, hem âyetle hem de Hz. Peygamber'in bizzat kendi ifadesiyle çelişki oluştururdu. Bu yüzden konuya ilişkin rivâyetler, Hz. Peygamber'in köpek neslinin tamamının değil, özellikle zararlı olanlarının öldürülmelerini emrettiği şeklinde yorumlandığında, diğer naslarla uyumlu ve isabetli olur. Bunun yanında öldürme emri, eğer mutlak anlamda yorum-

---

81 İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, s. 137.

82 Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, İstanbul 2002, s. 213.

83 Saçaklızade, *Risâle fî İtlâfi'l-Kilâb*, 31a.

84 En'âm, 6/38.Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. (ümemün) Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihâyet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler. Ayrıca bk. [6, 59; 16, 89; 10, 61; 11, 6; 29, 60; 34, 3; 36, 12].

85 İbn Mâce, "Sayd", 2; Tirmîzî, "Ahkâm ve'l-Fevâid", 4, "Sayd" 16; Ebû Dâvûd, "Sayd", 1-3; Nesâî, Sayd, 10.

lansaydı, köpekleri öldürmek Müslümanlar üzerine yükümlülük olur ve bu durum, köpek neslinin kurutulması anlamına gelirdi.[86] Hâlbuki Hz. Peygamber bu emrin geçici olduğunu beyan eder tarzda, "*Şayet köpekler de diğer ümmetler gibi bir ümmet olmasaydı, onların öldürülmesini emrederdim.*"[87] buyurmuş ve köpek neslinin yok olmasını istemediğini sarih bir tarzda beyan etmiştir.

Mu'tezilî âlimlerden Câhız (ö. 256/869), köpek ve diğer hayvanların öldürülmesini emreden rivâyetleri uzun uzun tartıştıktan ve Hz. Peygamber'in bir sebebe bağlı olmaksızın bu hayvanların öldürülmesini emretmesinin mümkün olamayacağını belirttikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: Muhtemelen o günlerde Medine'de bulunan köpekler yırtıcı ve saldırgan olup, insanları ısırdıkları ve Medine halkının çoğu köpekleri dövüştürdüğü ve onlarla kumar oynadıkları için olmalıdır.[88] Ona göre yırtıcı ve kuduz olan köpeklerin zararı, kurttan daha fazladır.[89] Câhız, köpeklerin öldürülme emrinin, genel ve mutlak olmadığını şöyle delillendirmektedir: "İnsanlar köpek edinmenin boş ve cahillik olduğu konusunda hemfikir değiller. İyiliği emredip kötülüğü yasaklayan kadılar, fakihler, abidler, valiler, zâhitler, kâtipler, sorumlu ve yetkili olan kimseler, kendileri için isyan etme ve karşı gelme imkânı olmayan kimselerin evlerinde köpek beslediklerini gördükleri hâlde müdahale etmeme konusunda hemfikir olmalarının nedeni, Hz. Muhammed'in Medine'deki köpeklerin öldürülmesini emretmesinin bir nedeni olduğunu bilmelerinden kaynaklanmaktadır. Şayet onun bir gerekçesi olmasaydı, yukarıda zikredilen kişiler (kadı, fakih, zahit, abid vs.), isyankârlarla barış yapma konusunda ittifak etmezlerdi. Hiçbir insanın, kendi aleyhine şahitlik yapan bir

86 İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, s. 134.

87 Müslim, "Müsâkât", 47; İbn Mâce, "Sayd", 2, 4; Tirmîzî, "Ahkâm ve'l-Fevâid", 4, "Sayd" 16-17; Ebû Dâvûd, "Sayd", 1-3.; Nesai, "Sayd", 10; Dârimî, "Sayd", 3.

88 Câhız, *Kitâbu'l-Hayvan*, II, 296.

89 Câhız, *Kitâbu'l-Hayvan*, II, 298.

kişi hakkında, evinde köpek beslediği için hâkimin yanında onu tenkit ettiği görülmemiştir. Hiçbir hâkimin de köpek beslediğinden dolayı şahitliğini reddettiği bir insan göremezsin. Belki köpek edinme emredilseydi, ancak böyle bir durum ortaya çıkabilirdi."[90] Câhız, köpeklerin öldürülmesi ile ilgili söz konusu rivâyeti değerlendirmesini şöyle tamamlamaktadır: "Belki de Peygamber, köpek hakkındaki bu sözü, başka insanların sözü olarak anlatmıştır. Belki de o gün, böyle söylenmesi gereken bir neden ortaya çıkmıştır. Sonra insanlar bu sözü söylemeyi gerektiren nedeni bırakıp, sözü kesin bir hüküm gibi anlatmışlardır. Belki de bu sözün baş tarafı da vardı. İşiten kimse, sadece sonunu duydu. Ya da Peygamberle bazı kişiler arasında bir olay geçmişti. Peygamber de olayla ilgili olarak böyle söyledi. Bütün bu varsayımlar mümkündür."[91]

Esas itibariyle sözü edilen görüşler içinde, köpeklerin öldürülmeleri ile ilgili olarak zikredilen rivâyetlerin mensuh olduğu şeklindeki görüşler, diğer bazı rivâyetler nazarıitibara alındığında daha isabetli görünmektedir. Hz. Peygamber'in bazı hadislerde, susayan bir köpeğe ayakkabısıyla kuyudan su çekip içiren kişinin cennete gittiğini,[92] yine fahişe bir kadının ayakkabısıyla susayan bir köpeğe kuyudan su çekip içirdiği için cennete gittiğini[93] haber veren rivâyetleri, bu kanaati açıkça desteklemektedir. Nitekim Hattâbî (ö. 388/988) de mezkûr hadislerin, öldürmeyi emreden hadisleri nesh ettiği kanaatindedir.[94] Aslında fıkhî açıdan bakıldığında bazı istis-

90 Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân,* II, 298.

91 Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân,* II, 305.

92 Buhârî, "Bed'ul-halk", 17, "Şirb", 9, "Vudû", 33, "Mezâlim", 23, "Edeb", 27; Müslim, "Selâm", 41, 153; Muvatta, "Sıfatu'n Nebi", 23; Ebû Dâvûd, "Cihad", 47; el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, thk. M. Fuâd Abdulbâkî- Muhibbuddîn el-Hatîb, V, 42; Nevevî, *Şerh-i Sahîh-i Müslim,* XIV, 241.

93 Müslim, "Selâm", 41, "Tevbe", 155; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 510.

94 Hattabî, hayvanların hedef tahtası edinilmesini yasaklayan rivâyet de dahil (Müslim, "Sayd ve Zebâih", 12) mezkur rivâyetlerin köpeklerin öldürülmelerini nesh ettiği kanaatindedir. Ona göre köpeklere iyilik yapıldığında sevap varsa kötülük yapıldığında da günah vardır. Siyah köpeklerin şeytan olarak nitelendirilmeleri de öldürülmeleri

nai durumlarda öldürme, sadece hayvanlara has olmayıp insanlar için de söz konusu olabilir. Zira insanlardan da zararlı olan ve toplum için ciddî tehdit oluşturanların öldürülmelerini veya sürgün edilmelerini emreden âyetler bulunmaktadır: "*Allah ve Rasûlüne karşı savaşan ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri veya asılmaları veyahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu onların dünyada çekecekleri rezilliktir. Ahirette ise onlara büyük bir azap vardır.*"[95] Zararlı insanlar için hüküm bu doğrultuda olunca, aynı hükmün hayvanlar için de uygulanması evleviyetle mümkündür.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in tavsiye, emir ve uygulamalarında belli başlı zararlılar dışında,[96] hayvanların yararlanma amacı olmaksızın keyfî bir şekilde öldürülüp, yaşama haklarına son verilmesinin kesin surette yasaklandığını ve hayvanların yaşama haklarına son derece önem veren İslam hukukuna göre, masum bir hayvanın hayatına son verilebilmesi için meşru gerekçeler olması gerektiğini ilgili yerde belirtmiştik. Nitekim daha önce de zikredilen "*Haksız yere bir serçeyi bile öldüren kıyamet günü Allah tarafından sorguya çekilir.*"[97] şeklindeki hadis ve "*Kim bir serçeyi boş yere sırf eğlence olsun diye öldürürse, kıyamet günü o serçe feryat ederek Allah'a şöyle seslenir: —Ey Rabbim! Falan beni gereksiz yere öldürdü, herhangi bir fayda için öldürmedi.*"[98] biçimindeki hadisler gerekçesiz hayvan öldürmeyi yasaklamıştır. Bu nedenle boş yere hayvanları öldürmek büyük günahlardan sayılmıştır. Hz. Peygamber, Allah katında

---

için gerekçe teşkil etmez. Nitekim insanların ve cinlerin de şeytanları olmalarına rağmen katledilmeleri gerekmez. *Mevâhibu'l-Celîl*, III, 236-237.

95 el-Mâide, 5/33.

96 Nitekim bunların ne olduğu yukarıda da zikredilmişti. Buhârî, "Bedu'l-halk", 16; "Müslim", Hac, 9: 66-72, Ebû Dâvûd, "Hacc", 40; Tirmizî, "Hacc", 21; Nesâî, "Hacc", 113; İbn Mâce, "İkame", 146, "Menâsik", 91.

97 Nesâî, "Sayd", 34, "Dahâyâ", 42; Dârimî, Sünen II, 115; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 279. Sözü edilen hadisin bazı varyantlarında "haksız yere/gereksiz yere bir kuş veya daha küçük hayvan..." şeklinde geçmektedir.

98 Nesâi, "Dahâyâ", 42

günahların en büyüklerini sayarken hayvanların boş yere gerekçesiz olarak öldürülmelerini de dâhil etmiştir.[99] Abdullah b. Amr b. Âs'tan gelen bir rivâyet ise: *Resûlullah buyurmuştur ki: "Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semada bulunanlar da size rahmet etsinler..."*[100] şeklindedir. O halde meşru bir gerekçe olmadan köpeklerin öldürülmeleri de diğer hayvanlar gibi yasak olmaktadır.

Re [illegible]

Diğer yandan, köpeklerin bulunduğu eve meleklerin girmeyeceğini ifade eden hadislerin, Peygamber'in insanlığa sunduğu temel değerlere de ters düştüğünü söylemek mümkündür. Nitekim bazı âlimler köpeklerin bulunduğu eve meleklerin girmeyeceğini bildiren hadislerin[101] Kur'an'ın bazı âyetleriyle[102] zıtlık teşkil ettiğini, söz konusu hadislerin "Bu evlere rahmet, bereket ve istiğfarla dolaşan melekler giremez. İnsanları muhafaza eden melekler girerler. Av, çoban ve bekçi köpekleriyle, beslenmelerine izin verilen köpeklerin bulundukları yerlere bütün melekler uğrarlar."[103] şeklinde yorumlanmasının mümkün olduğunu, zira Kur'an-ı Kerim'in diğer güzel şeyleri helal kıldığı gibi köpeklerle avlanmayı da helal kıldığını ileri sürmüşlerdir.

---

99 Hâkim, en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, II, 198; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 241.

100 Tirmizî, "Birr", 16; Ebû Dâvûd, "Edeb", 58, 66.

101 Müslim, "el-Libâs ve'z-Zîyne", 26, 81, 83; Buhârî, "Bed'u'l-Halk" 7, 17.

102 Mâide, 5/4. "Kendileri için nelerin helal kılındığını sana soruyorlar; de ki: Bütün iyi ve temiz şeyler size helal kılınmıştır. Allah'ın size öğrettiğinden öğretip avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yeyin ve üzerine Allah'ın adını anın (besmele çekin). Allah'tan korkun. Allah'ın hesabı pek çabuktur."

103 Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 395; Saçaklızade, *Risâle fî İtlâfi'l-Kilâb*, 29b.

Öte yandan İbn Kuteybe ve İbn Abdilberr, yorumlarında özellikle siyah köpeğin ve bunların "gözlerinin üstünde iki nokta gibi beyazı olan"larının öldürülmelerinin emredilmesine, bunların en zararlı ve eğitimlerinin çok zor olmaları şeklinde açıklama getirmektedirler. Mezkûr yorumlar isabetli olmakla birlikte, söz konusu nitelikteki köpek türlerinin salgın hastalık taşımaları ve hastalığın yaygınlaşmasına vesile olduğu ve bu yüzden de Hz. Peygamber'in (günümüzdeki koruyucu hekimlik kabilinden) özellikle de bunların öldürülmelerini emretmesi ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim Saçaklızade'nin "hastalık taşıma"yı da zararlı olma veya zarar verme kapsamında değerlendirdiğini[104] daha önce belirtmiştik. Çünkü hadislerin bazı varyantlarında siyah köpekler şeytan olarak nitelenmiştir. Kendi dönemindeki şartlarda Hz. Peygamber, bunları taşıdıkları mikroplardan ötürü şeytan olarak vasıflandırmış olabilir. Zira mikroplar gibi şeytanın temel özelliği zarar verici olmasıdır.[105] Bilindiği gibi tüm köpeklerin derileri doğal olarak bakteri üretmekte, salyasında, etinde ve derisinde trişin denilen, kurt ve tenya olarak da adlandırılan bağırsak parazitlerini barındırmakta olup, bu parazitler evlerde insanlar ve özellikle çocuklar için tehlike oluşturmaktadır.[106] Mikroskobun ve

---

104 Saçaklızade, *Risâle,* 29b, 30b.

105 Arapçada zarar ve kötülükte ileri giden her şey için şeytan nitelemesi kullanılır. Bu nedenle, insan, hayvan vb. görünen varlığın zararlılarına, şerlilerine şeytan denildiği gibi görünmeyen varlığın zararlı ve şerlilerine de şeytan denmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'e ait tuvaletlerde fazla kalmayın oralar şeytanların çok olduğu yerlerdir, şeytanlar hasta ederler, ağzı açık kaptan su içilecekse üstünde şeytanlar barınacağından suyun dökülüp içilmesi, ellerinizi yemekten sonra yıkayın, tırnaklarınızı uzatmayıp kesin, tırnak diplerinde şeytanlar barınırlar sizi hasta ederler (Ebû Dâvûd, "Edeb", 73, "Taharet", 3, "Et'ime", 54; Tirmizî, "Et'ime", 48; Müsned, V, 417) gibi ifadelerdeki şeytan kavramından mikrop anlaşılması gerekir.Hz. Peygamber şeytan kavramına insanlara zarar veren şeylerden olan mikrop anlamını yüklemiş, insanlara verdiği zararları anlatırken şeytan demiştir.

106 Hidatik kist veya köpek kisti denilen parazit hastalığı, halk sağlığını ve ulusal ekonomiyi etkileyerek ciddi problemler oluşturur. Başta karaciğer olmak üzere bütün organlara yerleşebilen kist, yıllar içerisinde büyümeye devam edip, çevredeki dokulara baskı yapmakta, doku ölümlerine ve yerleştiği organda fonksiyon kaybına sebep olmaktadır. Köpek insanlara infeksiyonu taşıyan en önemli kaynaklardan biridir. Kayp-

bakterinin bilinmediği, teknolojinin henüz gelişmediği bir çağda, Hz. Peygamber mikropları bilmektedir. Ancak o zamanki kültür ve bilgi seviyesi itibariyle, çevresindekilerin de anlayacağı şekilde mikrobu şeytan diye nitelemiş olabilir. Dolayısıyla burada şeytan olarak nitelenenlerin bizzat köpekler değil, taşıdıkları mikroplar olduklarını düşünmek de mümkündür.

Burada önemle belirtilmelidir ki, zikredilen olaylar günümüzdeki hayvan barınaklarının, köpeklerin aşılanma, ilaçlanma ve tedavi gibi imkânlarının olmadığı bir devirde cereyan etmiştir. Köpekleri öldürme o dönemde tek çaredir. Köpekler insanları ısırmakla hastalıklara ve ölümlere sebebiyet verdiklerinden, başka bir ifadeyle kamu sağlığını ciddi şekilde tehdit ettiklerinden dolayı Hz. Peygamber'in böyle bir önleme başvurduğu anlaşılmaktadır. Köpek beslemeye izin vermesinden ve köpeklere iyilik yapan kişilerin cennetlik olduklarını ifade eden hadislerden de anlaşılacağı üzere öldürme emri mutlak değildir. Kaldı ki günümüzde köpeklerin zararlarını bertaraf etmek için alternatifler de mevcuttur.

Netice itibariyle Hz. Peygamber'in öldürülmelerine cevaz verdiği hayvanlar ile Medine'deki köpeklerin öldürülmesini emretmesi, fiilî zararlarından dolayı olup, soylarını yok etmeye yönelik bir girişim değildir. Aksi takdirde Hz. Peygamber: "*Şayet köpekler de sizin gibi bir ümmet olmasaydı onların öldürülmelerini emrederdim. Onlardan sadece koyu siyahlarını öldürün.*"[107] buyurmazdı. Medine'deki köpekleri itlaf emri, köpeklerin Medine'de kontrolsüz bir şekilde çoğalmaları ve yolda yürüyenlere, evlerde oturanlara, ihtiyaçları için Medine dışına çıkanlara eziyet vermeleri ve Medine'de birçok

---

maz, Ayşenur, Hidatik Kist: Epidemiyoloji, Bulaşma ve Korunma Yolları, s. 284-285, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, *Hepato-Bilier Sistem ve Pankreas Hastalıkları Sempozyum Dizisi No: 28, Ocak 2002; s. 285-299*; Muharrir, Muvaffak, *Köpekle Gelen Tehlike: Hidatik Kist Hastalığı*, http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/kopekle-gelen-tehlike-mayis-2012.html. (son erişim tarihi: 21.07.2015).

107 Ebû Dâvûd, "Sayd" 3, 21; Tirmîzî, "el-Ahkâm ve'l-Fevâid", 3-4; İbn Mâce, "Sayd", 2; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IV, 43.

hastalığa sebep olmaları üzerine Hz. Peygamber'in, onların bu fiilî zararlarına karşı koruma tedbirleri alması[108] şeklinde yorumlanabilir. Böylesi bir emir, Hz. Peygamber döneminin o kesitinde kuduz vakalarının yaygınlık kazandığını da akla getirmektedir.

Benzer şekilde ilgili hadislerin bağlamından, Medine halkının köpeklerden ciddi sıkıntı çektikleri ve Hz. Peygamber'e şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Bu rivâyetlerin bir kısmında bazı köpeklerin istisna edildiği veya öldürülmelerinin daha sonra kesin olarak yasaklandığı şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, köpeklerin itlafına ilişkin rivâyetlerin saldırgan ve kuduz köpeklerle ilgili oldukları açıktır. Nitekim Nevevî bu yorumu destekleyici tarzda, Hz. Peygamber'in bu emri vermesinde köpeklerin topluma eza vermesinin etkili olduğunu, sonraki yasaklamanın da bunu gösterdiğini[109] ifade etmektedir. Hanefî ve Şâfiî fakihler, bahsedilen özel durumların daha sonra ortadan kalktığı kanaatini taşıdıkları için, köpeklerin öldürülmesine ilişkin rivâyetlerin neshedilmiş olduğunu ifade etmişlerdir. Kısaca, köpeklerin öldürülmelerine ilişkin söz konusu hadislerin arka planları iyi okunduğunda, Hz. Peygamber'in köpeklere karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmadığı açığa çıkmaktadır.

3. Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Kurban Olgusu

Çağdaş dünyada hayvan hakları bağlamında gündeme gelen olgulardan bir tanesi de kurban kesme ibadetidir. İslam ibadetler fıkhında Zilhicce ayında yılda bir kez yerine getirilmesi farklı tonlarda görev addedilen söz konusu olgu, İslam'ın deyim yerindeyse yumuşak bir karnı gibi görülüp, hayvan hakları açısından ağır eleştirilerin hedefi olmaktadır. Hayvan katliamı ve hayvanların yaşama haklarını ihlal olduğundan, insanlarda merhamet duygusunu

---

108 Eymen el-Âmilî, *Hukûku'l-Hayvân fi'l-İslâm*, II, 46–47.

109 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, X, 239; el-Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib, *Avnu'l-Ma'bûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, VIII, 35.

kaldırdığına kadar birçok konuda tenkide uğramaktadır.[110] Söz konusu eleştirilerin etkisinde kalan bir kısım yazarlar, savunmacı bir yaklaşımla İslam ibadetler fıkhında böylesi bir ibadet şeklinin olmadığını ileri sürerken, diğer bir kısmı meseleye daha farklı bir boyut yüklemekte ve bahse konu ibadetin şeklinin mutlaka yerine getirilmesi gerekli bir ibadet olmadığına, kurban ibadeti yerine fakirlere sadaka vermenin mümkün olduğunu söylerek söz konusu eleştirileri savuşturma yoluna gitmektedir. Burada kurbana yöneltilen söz konusu eleştirilerin isabetli olup olmadığı inceleme konusu yapılacak, elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, İslam dinine mahsus bir kurum olmayan kurban olgusu, ilahî ya da beşeri bütün dinlerde farklı şekillerde de olsa mevcuttur. İnsanlık tarihi kadar eski bir uygulamadır.[111] Dinler tarihi ve din antropolojisi yönünden bakıldığında, evrensel bir ibadet şekli olarak görünen kurban, bütün dinlerde görülen bir fenomendir. Hayvanların nesnesini oluşturduğu bu olgu, yoğun eleştirilere rağmen bir ritüel olarak günümüzde mevcudiyetini sürdürmektedir.

Istılahi anlamda fıkıhta kurban kavramıyla, Allah rızası için belli özellikteki hayvanların belirli bir zamanda kesilmesi kastedilmektedir.[112] İslam fıkhının klasik kaynaklarında kurban bayramında

110 Gezgin, Ali Galip, Kur'ân'da "Nahr" Kelimesi ve Türkiye'de Kurban İbadetinin Algılanışı, *SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/2, sayı: 15, s. 5; Erturhan, Sabri, Zekat ve Kurban'da Kıymet Ödemesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X/1, ss. 13-47, Haziran, 2006 Sivas, s. 36-37. Hatta söz konusu ibadet bazı batılı yazarlar tarafından evrensel hayvan katliamı (global holocost) olarak nitelenmektedir. Bk. Foltz, *Animal in Islamic Tradition and Muslim Cultures*, s. 3. Yine kurban günlerinde sürekli gündeme getirilen kesim işleminin işkence olup, hayvana ızdırap verip vermediği, kesimde yeni teknolojilerden yararlanma ve sersemletmenin mümkün olup olmadığı meselesi ise müstakil olarak ele alınacaktır.

111 Bu konuda geniş bilgi için bk. Sezen, Yümni, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, İz yayıncılık, İstanbul 2004; Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

112 Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz, *Duraru'l-Hukkâm fi Şerhi Güreri'l-Ahkâm*, Dersaadet, 1319, I, 265.

kesilen kurban için "udhiyye", hacda kesilen için "hedy" ifadesi kullanılır. Kurbanın yükümlülük itibariyle bunlardan başka çeşitleri olsa da, halk arasında mutlak olarak kurban ifadesi kullanıldığında, udhiyye anlaşılır. Bilhassa eleştirilerin hedefi olan kurban da udhiyyedir. Bu nedenle burada özellikle tartışmanın mihverini teşkil eden udhiyyeye yer verilecektir.

Klasik kaynaklarda kurbanın hükmü hususunda farklı görüşler olsa da hayvan kesme biçiminde bir ibadetin varlığı konusunda fakihler arasında görüş birliği, teknik tabirle icmâ olduğu görülür. Bütün mezheplerde hedy kurbanı, hac ibadetini (kıran ve temettu haccında) yerine getirenler için cumhuru ulemanın terminolojisiyle vâcip, Hanefilerin ifadeleriyle farzdır.[113] Yine mezhep imamları her ne kadar hükmünün ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerse de, udhiyyenin de müslümanlar üzerinde yükümlülük bildiren bir ibadet olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Mezhep müctehidleri, udḥiyyenin hükmünü ise, özellikle Kevser Sûresi'nin ikinci âyeti ve Hz. Peygamber'in fiilî ve kavlî sünnetinden tesbite çalışır. İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Rabîatü'r-Re'y (ö. 136/753), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/773), Züfer (ö. 158/775), Leys b. Sa'd (ö. 175/741), İmam Muhammed (ö. 189/805), Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819), bir rivâyette Hanefî müctehidlerden Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Mâlikî fakihlerden İbn Habîb (ö. 238/853)'e göre vâciptir.[114] Udhiyyenin vâcip

---

113 *"Hac ihramına girinceye kadar umreden faydalanabilen kimseye kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir."* (el-Bakara 2/196); İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid,* I, 170, 303; Meydânî, Abdülganî el-Ganîmî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (thk. Mahmûd Emîn en-Nevevî), Dâru'l-Kitâbi'l-Münîr, Kahire ty., III, 232; Öğüt, "Hedy", *DİA*, XVII, 156.

114 Serahsî, *Mebsût*, XII, 8; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XV, 71; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i,* V, 62; el-Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 403; Mevsılî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, I-V, (thk. Mahmûd Ebû Dakika), Çağrı yayınları, İstanbul 1987, V, 16-17; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, I, 267, Şeyhîzâde, Abdurrahman Gelibolulu (Dâmâd Efendi), *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-Ebhur*, I-II, Daru ihyâi't-turâsi'l- Arabî, Beyrut, ty., II, 516. Bununla birlikte özellikle belirtelim ki, bir ibadetin farz olmayışı onu ibadet olmaktan çıkarmayacağı gibi, özünde ve biçiminde de değiştirme yapmayı gerektirmez.

olduğunu savunanlar, Kevser Sûresi'nin ikinci ve Saffat Sûresi'nin 107. âyetlerini delil alarak görüşlerini temellendirirler. Hanefîler, Kevser Sûresi'nin "*Rabbin için namaz kıl, kurban kes*" (el-Kevser 108/2) âyetinde geçen "inhar" ifadesinin "udhiyye kes" anlamında olduğunu savunurlar. Mutlak emir de gereği ile amel bakımından vücubu gerektirir.[115] Bu kanaati savunanlar, sünnetten delil olarak "*Kurban kesiniz. Çünkü o, atanız İbrahim'in sünnetidir.*"[116] ve "*Ey insanlar, her aile sâhibine her sene bir udhiyye, bir de atîre borç olmuştur. Atîre'nin ne olduğunu biliyor musunuz? O, recebiye dediğiniz şeydir.*"[117] hadislerinin yanında, "*İnsanoğlu kurban kesme/bayramı gününde (yevmü'n-Nahr), Allah katında kan akıtmaktan daha iyi bir iş yapmamıştır. O kurban (lık hayvan), kıyamet günü boynuzları, kılları ve çatal tırnakları ile kesinlikle gelecektir. Kurbanın kanı yere düşmeden önce, Allah tarafından kabul edilir. Şu halde kestiğiniz kurbanlarla arındırın nefislerinizi!*"[118] ve nihâyet "*Kim imkânı olduğu halde kurban kesmezse bizim mescidimize/musallâmıza yaklaşmasın*" ile "*Namazgahımıza gelmesin!*" şeklindeki hadisleri delil getirirler. Hanefiler özellikle son hadislerdeki "yaklaşmasın", "gelmesin" biçimindeki şiddetli uyarılar için, uyarı ancak vâcip bir ibadetin terk edilmiş olması durumunda yapılır, vâcipten başka bir hüküm için bu uyarı yapılmaz; bu da kurbanın vâcip olduğuna delalet eder[119] demişlerdir. Yine Hz. Peygamber, "*Kim kurbanını namaz kılmadan önce kesti ise onun yerine bir başkasını kessin. Kim kesmedi ise besmele ile kessin*"[120] şeklindeki hadisinde, bayram namazı öncesi kurban kesen kimselerden yeniden kurban kesmelerini talep etmekte, tekrar

---

115 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 8; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 62.

116 Aynı anlamda bk. İbn Mâce, "Edâhî", 3.

117 Tirmizî, "*Edâhî*" 19; Ebû Dâvûd, "*Dahâyâ*" 1; Nesâî, "*el-Fera' ve'l-'atîre*" 1; İbn Mâce, "*Edâhî*" 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 215, V, 76.

118 Tirmizî, "Edâhî", 1. Bazı farklı lafız ve varyantlarla bk. İbn Mâce, "Edâhî", 2-3.

119 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 8; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 63; Mevsılî, *el-İhtiyâr*, V, 16-17; Şeyhîzâde, *Mecme'u'l-Enhur*, II, 516; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 267.

120 Müslim, "Edâhî", 1-2; İbn Mâce, "Edâhî", 12; Buhari, "Edâhî", 4, 8, 11, 12.

kesilmemesi yönünde bir ifade kullanmamaktadır. Eğer kurban ibadeti vâcip olmasaydı tekrar kesilmesi istenmezdi, tekrar yapılması istenen bir ibadette vâcip hükmünde olmalıdır,[121] demişlerdir. Benzer şekilde İbn Ömer'in: "*Rasûlullâh (s.a.s.) Medine'de on sene ikamet etti ve (her sene) kurban keserdi*"[122] şeklindeki rivâyetini de kanıt göstererek, Hz. Peygamber'in kurban bayramında udhiyye ibadetini devamlı olarak yerine getirmesi, bu ibadetin vücubuna delildir demişlerdir. Zira onlara göre, bir fiili devamlı olarak yapma (muvâzabe) vücûba delalet eder.[123]

Diğer taraftan kurban kesme, sahabeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Bilal ve Hz. Ebû Mes'ûd el-Bedrî; tâbiîn ulemasından Said b. Müseyyeb (ö. 94/712), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezid (ö. 75/694), Ebû Sevr (ö. 240/854); İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Şâfiî Mezhebine göre, İmam Mâlik (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Yusuf (ö. 182/798), İshâk b. Rahûye (ö. 238/853) ve Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884), Müzenî (ö. 264/877) ve İbn Münzir, Câferiye ve Zeydiye de dahil fakihlerin çoğunluğuna göre müekked sünnettir.[124] Dayandıkları naslardan biri, Hz. Peygamber "*Zilhicce ayının hilâlini görüp de biriniz kurban kesmek isterse, ne kıllarından ne de tırnaklarından bir şeye dokunmasın (yani onları kesmesin)*" buyurmuştur.[125] şeklindeki hadistir. Zikredilen hadisteki "*...biriniz kurban kesmek isterse...*" ifadesinde yer alan "isterse" kaydı, kurban kesmenin kişinin iradesine bırakılmış olduğunu

---

121 Kâsânî, *Bedâyi*, V, 63.

122 Tirmizî, "*Edâhî*" 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 38.

123 Tânevî, Zafer Ahmed, *İ'lâü's-sünen*, 3. bs. Karaçi 1415, XVII, 244.

124 Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, II, 530; Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 275-277; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XIII, 110; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVII, 265; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid*, I, 347; Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Mürtezâ, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Birinci Basım, Beyrut 2001, V, 475; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 282-283; Ramlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Nihâyetü'l-muhtâc ila şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1984, VIII, 131.

125 Müslim, "*Edâhî*" 39-42; Nesâî, "*Dahâyâ*" 1; Tirmizî, "*Edâhî*" 24; İbn Mâce, "*Edâhî*" 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 301; Dârimî, "*Edâhî*" 2; Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 278.

gösterir. Kurbanın bu kayıtla sahibinin irâdesine bırakılmış olması, vücûba aykırıdır. Çünkü vâcip, şahsın iradesine bırakılamaz.[126] İmam Şâfiî'ye göre, bu hadis udhiyyenin vâcip olmadığına delalet eder.[127] Bir diğer hadis Câbir'in rivâyet ettiği hadistir. O, "Rasûlullâh (s.a.s.)'le namazgâhta bayram namazında hazır bulundum. Hutbesini tamamlayınca minberinden indi. Kendisine bir koç getirdiler. Koçu kendi eliyle kesti. Keserken: "*Bismillahi vallahu ekber. Bu benim adıma ve ümmetimden kurban kesmeyenlerin adınadır!*" dedi" şeklinde rivâyet etmiştir. Hanbelîler, bu hadisin kurbanın sünnet olduğuna delalet ettiğini söylemişlerdir.[128] Bir başka hadiste "*Kurban kesmekle emredildim, (size) vâcip değildir.*"[129] buyrulmaktadır. Şâfiî ve Hanbelî kaynaklarında bu hadis delil gösterilerek udhiyyenin ümmet için müekked sünnet, Rasûlullâh'ın kendi nefsi için vâcip olduğu[130] kaydedilmiştir. Netice itibariyle kurban kesmenin hükmü üzerinden hayvan kesimi biçiminde bir ibadetin varlığı temellendirilmek suretiyle, böyle bir ibadetin olmadığını ileri süren görüşlerin isabetli olup olmadıkları açığa çıkmıştır. Görüldüğü üzere fıkıh bilginleri her ne kadar hükmünün ne olduğu hususunda farklı görüşlerde olsalar da, kurban kesme şeklinde bir ibadetin mevcudiyeti konusunda görüş birliğine varmışlardır. Yine kurban kesmeye ilişkin zikredilen rivâyetlerde hac ibadeti ile ilgili bir kayıt olmadığından, hac ibadetine mahsus olmadığı da anlaşılmaktadır. Fakihler tarafından udhiyyenin hac ibadetine bağlı bir ibadet olduğuna dair yapılan bir yoruma da rastlanmamıştır.

---

126 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VII, 355-6; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk*, II, 160; Zerkeşî, Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdillah, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, (thk. Abdullah b. Abdirrahman Cebrin), Mektebetu'l-Ubeykan, Riyad 1993, VII, 6; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, II, 530.

127 Müzenî, İsmâîl b. Yahyâ, *el-Muhtasar 'ale'l-Ümm*, (el-Ümm ile beraber), IX. cilt, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1993, IX, 299; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XV, 67; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb li'ş-Şirâzî*, VIII, 279.

128 ez-Zerkeşî, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, VII, 5.

129 Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 282.

130 Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 282-283; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, II, 530.

Yine her yıl Kurban bayramı öncesi gündeme getirilen hususlardan biri, hayvan kesilmeden bizzat kendisinin veya nakdi tutarının fakirlere tasadduk edilmesi tartışmasıdır. Hayvan hakları savunucuları hayvanların yaşama haklarına aykırı gördükleri kurban kesme ibadeti yerine, alternatif olarak onun bedelinin fakirlere verilmesini savunmaktadır. Böylelikle kurban kesmenin önüne geçilmiş, hayvanın yaşam hakkına riayet edilmiş olunacaktır. Ne var ki din, felsefi bir öğreti değildir. Bu nedenle her ne kadar dinî hükümlerle ilgili olarak ortaya çıkan yeni meselelerde, teşri amaç ve şartlarına aykırı olmayacak şekilde yeni düzenlemeler getirilmesi caiz ise de; ibadetlerin eda edilişini ve sahih olma şartlarını ortadan kaldırarak indî ve keyfî istekler doğrultusunda değişiklikler yapılamaz. Her ibadetin de kendine özgü rükünleri, şartları vardır. Kişi, mükellef olduğu ibadeti yapabilecek iken onun yerine kendi kendine uygun gördüğü bir hayırlı işi yapmakla, mükellefiyetinden kurtulamaz. Yukarıda belirtildiği üzere, fıkhi hükmü ister vâcip, ister sünnet olsun; kurban ibadetinin ancak kurban olacak hayvanın usulüne uygun bir şekilde kesilerek (irâka-i dem) yani kurbanlığın hayatının sona erdirilmesi suretiyle yerine getirileceği kesindir.[131] Zira kurbanda kanın akıtılması kurbanın rüknüdür.[132] Kurban kesilmedikçe bu ibadet yerine getirilmiş olamaz. Kur'an'ın en büyük müfessiri ve mübeyyini (açıklayıcısı) olan Hz. Peygamber bunu bu şekilde anlamayıp, hayvan boğazlama biçiminde anlamış ve bizzat kendisi koç kurban etmiştir. Aksi durum, Hz. Peygamber'in kendisine verilen emri yanlış anladığını iddia etmektir ki, bu da isabetli bir yaklaşım değildir.[133] Ayrıca Hz. Peygamber'in kurban etinin dağıtımı ve saklanışı hakkındaki emir ve tavsiyeleri bu hu-

---

131 Kâsânî, *Bedâyi*, V, 62; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, VI, 313; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî Şerhi Gureri'l-ahkâm*, I, 266.

132 Klasik kaynaklarımızda kurbanın rüknü olarak "irâkatü't-dem=kan akıtılması" kavramı ifade edilir. Bir diğer ifadeyle kurbanda icra edilmesi, yapılması talep edilen fiil, kan akıtmaktır. Kâsânî, *Bedâyi*, V, 66; İbn Hümâm, *Şerhu Fethu'l-Kadîr*, II, 300.

133 Bayrakdar, M., *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XIII, sayı:1, 2000, önsöz.

susu açıkça belirtmektedir. Onun bazen etin hepsinin dağıtılmasını, bazen üçte birinin geri bırakılabileceğini, bazen üç günden fazla etin kalmamasını ve bazen de saklanabileceğini açıklaması,[134] yine "kurbanın her bir kılı için sevap"[135] olduğunu belirtmesi, meselenin sadece sadaka boyutuyla sınırlı olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı şekilde İslam'ın ilk yıllarında birçok fakir bulunmasına rağmen, Hz. Peygamber ve Hulefâi Râşidîn kurban kesme yerine onun bedelini fakirlere vermeyi tercih etmemişler, sahabenin de bu yöndeki uygulamalarını bildikleri halde onları kurban kesmekten men etmemiş veya kurban kesme yerine sadaka verme hususunda onları teşvik etmemişlerdir. Şayet sadaka vermek daha faziletli olsaydı, Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler herkesten önce bu uygulamayı kendileri yaparlardı. Bu anlayışlardan olsa gerek, Hanefî mezhebinde de kurban günlerinde tadhiyede bulunmak, kıymetini tasadduk etmekten daha faziletli kabul edilmiştir. Çünkü udhiyyenin vâcip veya sünnet olmasına mukabil tasadduktа bulunmak sâdece nafiledir.[136] Yine Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), kurban kesmenin sadaka vermekten daha faziletli olduğunu söylemektedir.[137] Serahsî (ö. 483/ 1089), kurbanda vâcip olanın kurban bayramı günlerinde hayvanın kesilmesi, yani kan akıtmak (irâka-i dem) suretiyle ibadet olduğunu, bu ibadetin hayvanın değerinin sadaka olarak verilmesi ile gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.[138] Benzer şekilde Kâsânî (ö. 587/1191), kurbanın

---

134 Buhârî, "Edâhî", 16; Müslim, "Edâhî", 34, 37; Tirmizî, "Edâhî", 14; İbn Mâce, "Edâhî", 16; Dârimî, "Edâhî", 6.

135 İbn Mâce, "Edâhî", 3.

136 Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 403; Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 268. Bununla birlikte klasik kaynaklarda Şa'bî, Ebû Sevr ve ikinci bir rivâyette de İmam Mâlik'in, kurbanlığın kıymetini ödemenin, kurban kesmekten daha faziletli olduğu görüşünde oldukları ifade edilmektedir. Bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 345. Ancak görüleceği üzere çoğunluk bilginler bu kanaati reddetmişlerdir.

137 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 345; Bilmen, *İlmihal*, s. 421; Acar, H. İbrahim, Mali İbadet Olarak Kurbanın Hükmü, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl:3, sayı: 14, Erzurum 2003, s. 90.

138 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 13; İbn Nüceym, Zeynüddîn Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed Mısrî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzu'd-Dekâik*, Dâru'l-Marife, Beyrut ty., II, 238.

veya bedelinin sadaka olarak verilmesinin kurban yerine geçerli olmayacağını ifade eder. Bu görüşünü "vücub muayyen bir fiile taalluk edince başkası onun yerine kâim olmaz" kuralıyla destekler. Buna namaz ve orucu örnek olarak verir. Nasıl ki, namaz ve orucun yerini başka hayır amaçlı davranışlar tutmuyorsa, sadaka da kurbanın yerine geçmez, sonucuna ulaşır. Zira kurban vâcip veya sünnet-i müekkede olan bir ibadet iken, sadaka vermek nâfile (tatavvu) bir ibadettir. Vâcip ve sünnetin nâfileye üstünlüğü tartışılamaz bir gerçektir.[139] Bu bilgiler ışığında, günümüz anlayışında kesim gereksizdir veya kesim acımasız bir yöntemdir, bunun yerine sadaka veya bedeli verilebilir gibi yorumların isabetli olduklarını söylemek güçtür.

Diğer taraftan kurban ibadeti başta olmak üzere ibadetlere ilişkin dinî esaslar, mükelleflerin iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik anlayışlarına bağlı olarak konulmamıştır. Aksi durumda ahkâmda böyle bir değişime gidilmesi, o hükmün neshi anlamına gelir. Nesih Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber sona erdiğine göre, kurban yerine bedel ödenmesine veya kurbanlığın kesilmeden hibe edilmesine imkân kalmamaktadır. Hâlis ibadet anlamı taşıyan bu konularda taabbudî anlam bulunduğu için, nasla belirlenmiş sınırlarda durmak gerekmektedir. Nitekim bu konularda ta'lil mümkün olmadığı için, kıyas yoluyla kurban kesme yerine başka bir hükme (sadaka) varmak teknik açıdan mümkün görünmemektedir.

Yine kurban kesme yerine sadaka verilmesi gerektiğini öne süren görüşlerin teknik açıdan taşıdıkları bir diğer sorun, vâcibin özelliğidir. Zira kurbanın vâcipliği, onu vâcip kabul eden Hanefilere göre tahyirî vâcip değildir. Yani onun yerine sadaka veya parasının verilmesi mümkün değildir. Eğer alternatif olarak sadaka veya parasının verilmesi yeterli görülseydi, Şâri bunu açıkça beyan ederdi. Bu durum açıkça belirtilmediğine göre, Şâri mükelleflerin özellikle

139 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâî*, V, 65-68; İbn Hümâm, *Şerhu Fethu'l-Kadîr*, III, 78; Molla Husrev, *Duraru'l-Hukkâm*, I, 268.

kurban kesmesini talep etmiş olmaktadır. Diğer ibadetlerde olduğu gibi kurban konusunda da akıl yürütme yerine, öncelikli olarak dinin o konudaki belirlemelerini ve vurgularını dikkate almak gerekmektedir.[140] Kurban kesme ibadet olduğu için bunda da diğer ibadetlerde olduğu gibi, şeklini ve muhtevasını belirleme yetkisi Allah ve O'nun peygamberine aittir. Hz. Peygamberin hem sözlü olarak uyarıda bulunması, hem de fiil olarak bu ibadetin nasıl eda edileceğini göstermesi, alternatife açık kapı bırakmamaktadır.[141]

Diğer yandan Kurban, Allah'a yaklaşmak için kurban niyetiyle belirli vakitte kesilen özel hayvandır.[142] Allah'a yaklaşma maksadı ve kurban niyeti, kurbanı et yeme veya başka amaçlarla yapılan normal hayvan kesiminden ayırdığı için, onu ibadet sınıfına dâhil etmektedir. Yoksa sıradan bir hayvan boğazlama ve et niyetiyle bu işlemi yapmak bir ibadet olarak telakki edilemez. Bundan dolayı fakihler niyet üzerinde özellikle durmuş ve et yeme maksadıyla kesilen hayvanın ibadet anlamındaki kurban yerine geçerli olamayacağını, hatta ortaklardan birinin bu niyeti taşımasının kurbana halel getireceğini belirtmişlerdir.[143] Ayrıca kurbanda amacın kurban kesip etini dağıtmak veya yemek olmadığı, fıkhen kan akıtmanın (irâka-i dem) vâcip, et dağıtmanın sünnet[144] olmasından anlaşılmaktadır.

Yine İslam fıkhında bütün ibadetlerin ibadet olma bakımından temel ortak özellikleri olmasına rağmen her ibadetin yalnızca kendine özgü metafizik, psikolojik ve sosyal hikmetleri ve nedenleri vardır. Bu açıdan nasıl hukukta hiçbir suç ve ceza bir başka suç veya bir başka cezayla aynı sayılamaz ise, dindeki emirler ve ya-

---

140 Kâsânî, *Bedâyi*, V, 66-67.

141 Ayengin, Tevhid, Kurban İbadeti, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 41, sayı: 4, 2005, s. 23.

142 Mevsılî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, V, 17-18; İbn Âbidin, Muhammed Emîn, *Raddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1386, VI, 312.

143 Mevsılî, *el-İhtiyâr*, V, 17; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 71.

144 Kâsânî, *Bedâyi*, V, 81.

saklar da bir diğerinin yerini alamaz. Bu yüzden sadaka ve kurban birbirinin yerine ikâme edilemezler.[145] Bunların hepsini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Kurban bedelini vermekle kişi, başka bir ibadet yani sadaka yapmış olur ve sadaka mükâfatını kazanır. Kısaca ifade edilecek olursa, kurban kesmeyen bedelini verirse kurban kesmiş olmaz, sadaka vermiş olur ve sadaka mükâfatı kazanır. Dolayısıyla kurban kesmeyip bedelini vermek, kurban kesmek gibidir demek isabetli değildir. Bu konu İslam fıkhında tevil ve yoruma açık kapı bırakmayacak kadar kesin ve açıktır.[146]

Öte yandan kurban ibadetinin bir de fakirleri ilgilendiren tarafı vardır. O da onlara -senenin belirli günlerinde de olsa- et yeme imkânının sunulmuş olmasıdır. Fakirlere zekât, sadaka vermek gibi kurban eti ikram etmek de ibadet kapsamında değerlendirilmiştir. Fakirlere et ikram edilmesi, bizzat hayvanın kesilmesi ile mümkündür. Kurbanın parasını vermekle fakirlere et ikram edilmiş olmayacağı gibi, kurban ibadeti de yerine getirilmiş sayılmaz. Burada esas olan fakire maddi gelir temin etmek de değildir. Çünkü İslam bunu zekât, sadaka gibi mali ibadetler vasıtasıyla yerine getirmektedir. Dolayısıyla fakire kurban eti ikram etmekle, kurbanın parasını vermek aynı şey değildir. Kurbanın parası verildiği takdirde, kurbanın ibadet yönü ve Allah'ın, "*Rabbin için namaz kıl ve kurban kes*" emri yerine getirilmemiş olur.[147] Netice itibariyle kurbanı ibadet yapan unsur, fakirlere yardım amacıyla kesilmesi değil, özel bir günde ve Allah için boğazlanmasıdır. Fakirlere yardım, kurbanın amaçlarından değil sonuçlarından birisidir.[148]

---

145 Bardakoğlu, Ali "Kurban", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 436.

146 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Erturhan, Zekat ve Kurbanda Kıymet Ödemesi, s. 33-47.

147 Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 367.

148 Kahraman, Abdullah, *İslâm'da İbadetlerin Değişmezliği, (İslâm Hukukunda Ahkamın Değişmesi Açısından İbadet ve İbadet Nitelikli (Taabbudî) Hükümler),* Akademi, İstanbul 2002, s. 276-277.

Kurban ibadetine yönelik eleştirilerden biri de hayvanın yaşama hakkını ihlal ettiği şeklindedir. Ancak fakihler kurban edilecek hayvanda birtakım nitelikler aramışlardır. Bu vasıfların bir kısmı dikkatlice incelendiği ve çok yönlü düşünüldüğünde onların yaşama haklarını korumaya yönelik olduğu söylenebilir. Sözgelimi, kurban kesilen hayvanlardan bir küçükbaş (koyun, keçi gibi) hayvanın kurban edilebilmesi için onun en azından bir yaşını, büyükbaş ise sığır cinsinde iki, develerde beş yaşını doldurmuş olması gerekir.[149] Ne kadar gösterişli olurlarsa olsunlar, belirtilen yaşlarını tamamlamadıkça küçük veya büyükbaş hayvanların kurban olarak kesilmeleri caiz olmaz. Böyle bir tasarruf günah olmanın yanında aynı zamanda yasaktır.[150] Kurbanın geçerlilik şartı olan kurbanlık hayvanlardaki yaş sınırı, Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Bir yaşını doldurmamış küçükbaş bir hayvanı veya iki veya beş yaşını doldurmamış büyükbaş bir hayvanın bu haliyle kurban edilmesi, onun yaşama hakkını elinden almak demektir. Mademki, bu hayvanlar hayata gelmişlerdir. Kendilerine ait yaşama sınırları içinde ömürlerini tamamlama hakkına sahip olmalıdırlar. Kaldı ki zootekni biliminde sözgelimi bir büyükbaş cinsinden olan sığırlar için 17-18 ayın optimum kesim çağı olduğu bildirilir. Bu süreden itibaren hayvanı beslemeye devam etmek ekonomik açıdan zarar anlamına gelir. Zira besi hayvanlarında yaşın ilerlemesi ile yemden yararlanma kabiliyeti ve ağırlık kazanma hızı azalmaktadır.[151] Bu

---

149 Mâlikîlere göre sığırda en az üç yaşında olmalıdır. Yine Şâfiîlere göre sığır ve keçi iki yaşında olmalıdır. Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 284; Merdâvî, Ebu'l-Hasen Alaaddîn Ali, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, (thk. Muhammed Hâmîd el-Fıkî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty., IV, 74-75; Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1409/1989, III, 616.

150 Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, V, 69-70; Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 408; Molla Husrev, *Duraru'l-Hukkâm*, I, 269. Hz. Peygamber bir hadisinde, belirtilen yaşları tamamlamamış hayvanların kesilmemesini ister ve sadece zor durumda olanlar için koyun türünün altı-yedi ayını tamamlamış ve gelişmiş (cezea) olanını bunun dışında tutar. Müslim, "Edâhî", 13; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 5; Nesâî, "Dahâyâ", 13.

151 Kolyskina, N. S. and Tarasova, V. I. (1964): The meat characters of Simmentals. *Nauch. Trudy kursk. Sel'.-khoz. Inst.* NTO, 2: 102-108. (Abstract in Anim. Breed. Abst. 34:

açıdan bakıldığında, kesim evresine gelmiş hayvanı altı-yedi ay daha beslemek büsbütün zarar olmaktadır. Ne var ki Şârî buna itibar etmemiş, hayvanların asgari yaşama haklarını göz önünde bulundurarak, kurban ibadetini yerine getirme kastıyla belirtilen süreden önce kesilmelerini kesinlikle yasaklamıştır. Bu, onların yaratılıştan gelen bir haklarıdır. İbadet maksadıyla bile olsa, hiçbir Müslümanın onların elinden bu haklarını alma yetkileri yoktur. Fakat zikredilen hayvanlar bir yaşına veya iki yaşına geldiklerinde mesele başka bir boyut kazanır. Zira o, kurban olarak kesilmese de yine kesilecektir. Dünyada hiçbir toplum yoktur ki, hayvanları ileri yaşlara varıncaya kadar beslesinler ve daha sonra ecelleriyle ölmeleri için onları meralara başıboş terk etmiş olsunlar. Böyle bir şey olamayacağına göre her halükarda kesilecek bir hayvanın kurban adı altında kesilmesini[152] hayvanların yaşama haklarına yönelik bir ihlal olarak nitelemek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

Yine daha önce Kur'an naslarıyla teyit ederek belirttiğimiz gibi, hayvanların en önemli özelliklerinden biri, insanoğlu için gıda kaynağı olmasıdır. Bu da kurban ibadeti gibi dini münasebet olsun veya olmasın, her halükarda hayvanların gıda amaçlı boğazlanıp yenmeleri demektir. Hayvanlar kesilmesin talebinde bulunarak bütün insanların vejetaryen olmalarını beklemek insan fıtratına ve sosyal gerçeklere ve nihâyet naslara aykırılık teşkil eder. Bu yüzden zaten kesilecek bir hayvanın, dinî bir saikle ve hayvan refahına uygun bir şekilde kesilmesini hayvan haklarına aykırılık şeklinde nitelendirmenin sosyal realiteyle ve bilimsel gerçeklerle ne denli bağdaştığı tartışılabilir.

Kurban kesme ibadetine yöneltilen bir diğer eleştiri, kurban hadisesinin hayvan hakları savunucuları tarafından hayvanlara karşı

1885, 1966; Mason, I. L. (1971): Comparative beef performance of the large cattle breeds of western Europe. *Animal Breeding* Abst. 39: 1-29.

152 Daryal, Ali Murat, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 286-287.

işlenen bir toplu kıyım olarak nitelendirilmesi ve eleştirilmesidir. Ne var ki, kurban ibadetini bir hayvan itlafı, katliam olarak vasıflandırmak, bayramın sonrası düşünüldüğünde mümkün görünmemektedir. Zira kurban bayramı esnasında bir anda yüksek sayıda hayvan kesilmesi, öyle görülmesine rağmen, aslında normal bir sayıdır. Şöyle ki, kurban bayramı esnasında ve bir hafta-on günlük bir zaman zarfı sonrasında, mezbahanelerde hayvan kesimi yok denecek kadar azalır. Bayram esnasında yüksek orandaki sayı, bayramın dört gününe ve sonraki bir haftaya yayılınca normal sayıya düşer; yani normal günlerde tüketilen ortalama hayvan sayısı kadar olur. Kurban kesmekle kesilen hayvanların sayısında bir artış olmaz. Başka bir ifadeyle kurban, bir müslüman ülkenin yıllık hayvan tüketimine ilave bir hayvan kesimi değildir. Bu durumda günlük hayvan kesimindeki denge bozulmamaktadır. Aksine kurban, hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunur. Zira besi hayvanı yetiştiricileri tarafından bayram günlerindeki tüketim hesaplanarak hayvan yetiştirilir. Bu günlerde kesilecek hayvan sayısının çokluğu, bu ihtiyacın karşılanması saikiyle hayvan yetiştiriciliğini teşvik ettiği için genelde sayıyı azaltmadığı, hatta artırdığı söylenebilir.

Ayrıca gıda amaçlı hayvan kesimi aynı zamanda ekolojik sistemde biyolojik dengenin sağlanması demektir. Aksine hiçbir surette hayvanların kesilmemesi, özellikle kurban konusu olan hayvanların kesilmemesi demek, hayvan nüfusunun orantısızca artması demektir. Bu durum, hayvan popülasyonunu kontrol etmek için tedbir almayı gerektirecektir. Bunun yolu da yine hayvan kıyımı anlamına gelir. Nitekim Avustralya'da kanguru nüfusunu kontrol altına almak ve fazla üremelerini engellemek gerekçesiyle, hayvan hakları hareketlerinin karşı çıkmalarına rağmen, hükümet tarafından milyonlarca kanguru katledilmiştir.[153]

---

153 http://www.hurriyet.com.tr/avustralyada-kanguru-katliami-basladi-11609894 (son erişim tarihi: 15.07.2016); http://www.cnnturk.com/2008/dunya/05/20/avustralya-

Benzer şekilde kurban ibadeti, ibadetin nesnesi olan hayvanların soylarını sürdürme açısından da bir problem teşkil etmemektedir. Kurban ibadetinin konusu/objesi hayvan olduğu için, kurban kesimine ait özel vaktin herhangi bir mevsimde sabit olmayışı, hayvanların üremesi açısından önemlidir. Zira hayvanların çiftleşme ve üremesi genel olarak belli mevsimlerde gerçekleştiğinden, kesim günlerinin de sürekli aynı zamana denk gelmesi üremeyi etkileyebilir.[154] Ancak dinî ibadetler, hicrî kamerî hesaba göre düzenlenmiştir. Bu takvime göre aylar sabit olmadığından, oruç ve hac gibi, kurban ibadeti de bir düzen içinde senenin bütün mevsimlerini dolaşır. Bu durum, kurban ibadetini de zaman açısından tekdüzelikten kurtarmaktadır. Kurban ibadetine konu teşkil eden hayvanların nesillerini devam ettirmesi hususuna bu açıdan bakıldığında, bir problemin söz konusu olmadığı açıkça görülmektedir.

Diğer yandan kurban kesmenin hacca gidenler için farz, hacca gitmeyenler için, Hanefi mezhebinde vâcip hükmünde; diğer mezheplerde, (müekked) sünnet olduğu ifade edilmişti. Bu açıdan, Türkiye gibi çoğunlukla Hanefi olan ülkelerin dışında, Türkiye'ye oranla zaten çok az sayıda kurban kesilmektedir. Benzer şekilde kurban kesme geleneğinin yaygın olarak uygulandığı Türkiye gibi Müslüman topluluklarda da et tüketimi ve hayvan kesimi batı toplumlarından çok daha azdır. Sözgelimi halkının çoğunluğu kurbanı vâcip gören Hanefi mezhebine mensup olması hasebiyle kurban kesiminde ağırlığı teşkil ettiğini düşündüğümüz Türkiye ile herhangi bir batı ülkesi karşılaştırıldığında, Batı'da kişi başına Türkiye'dekinin neredeyse iki katı fazla et tüketilmektedir. Bu demektir ki, en iyimser tahminle Batı'da Türkiye'dekinin iki katı küçük veya

---

da.kanguru.katliami.suruyor/461201.0/index.html (son erişim tarihi: 15.07.2016); http://www.radikal.com.tr/dunya/avustralyada-kanguru-katliami-878599/ (son erişim tarihi: 15.07.2016).

154 Narin, İsmail, İsmail, *Kur'ân ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), 2009, s. 288.

büyükbaş hayvan kesimi yapılmaktadır.[155] Kurban kesimini sünnet olarak gören İslam ülkelerinde ise, kesilen yıllık hayvan sayısıyla, halkı müslüman olmayan ülkelerde kesilen yıllık hayvan sayılarını, kişi başına tüketim bazında karşılaştırınca görülür ki, İslam ülkelerinde kişi bazındaki yıllık hayvan kesimi diğer ülkelere oranla çok daha azdır. Üstelik bugün Avrupa ülkeleri et ihracatının merkezi konumundayken Batılı anlayışın kurban karşıtı söylemini hayvan katliamı ile açıklamak mümkün değildir.

Öte yandan doğadaki eti yenen bütün hayvanlar kurban olmaya elverişli değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, İslam ibadetler fıkhında kurbanlık hayvanlarda da cins olarak belli özellikler aranmaktadır. Kurbanlık hayvan türü olarak, tahmini iki milyon hayvan türü[156] arasından sadece küçükbaş hayvanlardan koyun, keçi, büyükbaş hayvanlardan sığır cinsi ve deve (veya türdeşleri) kabul edilmektedir. Bu üç cins hayvanın dışında kalan hayvanlardan kurban kesilmez.[157] Kurban edilebilecek hayvan cinsinin oldukça sınırlı sayıda olması, kurbanı bütün hayvan türlerine yönelik bir kıyım ve çevresel dengenin bozulması gibi gösterme gayretinde olan yaklaşımların hiç isabetli ve iyi niyetli olmadığını apaçık ortaya koyar. Bu nedenle kurban kesmeyi, hayvan hakları ihlali ve çevresel dengenin bozulması olarak nitelendirmek de isabetli değildir. Bunun ötesinde dinler ve medeniyetler hayvan tüketimi açısından karşılaştırıldığında, hayvanlara ve çevreye bu açıdan en az zarar verenlerin yine Müslümanlar olduğu gerçeği ortaya çıkar.

155 2012 OECD-FAO Tarım Görünüm Raporu'na göre Türkiye'de yıllık et tüketimi 32,6 kg, Avrupa ülkelerinde ise 77,1 kg'dır. www.oecd-ilibrary.org/sites/agr_outlook...tr/index.html? (son erişim tarihi: 15.07.2016). Bu da hayvan kesimi açısından Türkiye'nin neredeyse iki katı demektir.

156 Yapılan araştırmalarda dünyada tasnif edilmeyenler hariç, tasnif edilmiş tahmini 2 milyon canlı türü olduğu ileri sürülmektedir. M. May, Robert, How Many Species Are There on Earth? *Science* 241.4872 (Sep 16, 1988): 1441.

157 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 9, 17; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 69; Meydânî, III, 235; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasıd*, I, 348; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzu'd-Dekâik*, VIII, 201; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1935, III, 2073.

Zira görüldüğü üzere karada, denizde ve havada yaşayan canlı türlerinden yenebilecek varlıkları en az sayıya indiren, belirli hayvan türleriyle sınırlı tutan İslam'dır. Hâlbuki İslam dışı batılı ve doğulu birçok toplumda belli bir tür ve cinsle kayıtlı olmaksızın tabiattaki her çeşit hayvan gıda maddesi olabilmektedir. Gerek batılılar ve gerekse doğulularda her türlü haşarat ve sürüngenden tutun da domuza ve maymuna kadar doğadaki her hayvanın gıda yelpazesinde bulunması, üstelik bunların tüketiminin bayram adı altında belli günlere özgü olmayıp yılın her günü tüketilmeleri, hayvan hakları açısından daha düşündürücü ve vahimdir.

Kurban kesimine yöneltilen eleştirilerden bir diğeri de kesim işleminin kişilerdeki merhamet duygusunu bertaraf ettiği yönündedir. Kurban kesme iddia edilenin aksine, müslüman mükellefte şefkat, acıma şuuru ve duygusunun ortaya çıkmasında önemli bir işleve sahiptir. Zira kurban sadece insanları ilgilendiren bir ibadet olmayıp, beraber yaşadığımız hayvanları da ilgilendirmesi itibariyle öteki ibadetlerden farklı bir ibadettir. Bu farklılık, ibadetlerin insanlara kazandırdığı *sorumluluk* bilinci yanında kurban ibadetiyle dinin insanda geliştirmek istediği *merhamet* bilinci ile de alakalıdır. Her zaman sofralara konan ama kesildiklerinden haberdar olunmadan tüketilen besinin bir canlıya, bir hayvana ait olduğunu kurban bayramında tekrar öğrenmemiz açısından kurban, merhamet duygusunu insanlara hatırlatan bir işleve sahiptir.[158] Elinden geldiği takdirde her mükellefin kurbanını kendisinin kesmesinin sünnet olması veya kendisi kesemiyorsa kesim anında hazır bulunmasının müstehap olması[159] hükümlerinin altında da bu gerçeğin yatması muhtemeldir. Kurban, çağımızda insanlar arasında

---

158 Narin, İsmail, *Kur'an ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*, s. 106.

159 Kâsânî *Bedâyi*, VI, 322; Mevsılî, *el-İhtiyâr*, V, 20-21; Nevevî, *el-Mecmu şerhu'l-Muhezzeb li'ş-Şirâzî*, VIII, 297; Ramlî, *Nihâyetu'l-Muhtâc ila şerhi'l-Minhâc*, VIII, 132; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, I, 271. Kendisinin bizzat kesmesinin mümkün olmadığı durumda da yine kendisinin kesim işlemi esnasında hazır bulunması uygun olacaktır. Nitekim Hz. Peygamber kızı Fatıma'nın kesim sırasında

unutulmaya terk edilen ve yokluğu kitlesel kıyımlara sebebiyet veren merhamet kavramını inananların gündemine getirmekle onlarda duygu yoğunluğu sağlamaktadır. Belli günlerde ifa edilen bu ibadet, duygusal etkisinin senenin diğer günlerine de sirâyet etmesiyle inananın sorumluluk ve merhamet ekseninden kayma-sını engellemektedir.[160]

Öte taraftan kurban kesmek psikoanalitik yaklaşımı benimseyen bazı akademisyenler tarafından insandaki saldırganlık duygusu-nun meşru bir şekilde tatmin edilmesi olarak açıklansa da,[161] kur-bandaki asıl amacın kişideki merhamet duygusunu ortaya çıkar-mak olduğu ileri sürülebilir. Kurban ibadeti, bir baba olarak Hz. İbrahim'in en sevdiği oğlunu Allah rızası için kurban etmekten çekinmeyerek gösterdiği tevekkülü ve Hz. İsmail'in Allah'ın emri karşısındaki teslimiyeti düşünülerek, yani Hz. İbrahim ve Hz. İs-mail ile duygudaşlık (empati) kurularak ifa edildiğinde, insandaki şefkat ve merhamet duygularının açığa çıkmasını sağlar. Hz. Pey-gamber'in kurbanlık hayvana merhametle yaklaşılması ve ona iyi muamele edilmesi gerektiğini belirten:"*Allah Teâlâ, her şeyde iyiliği emretmiştir. Öyleyse öldürdüğünüz zaman öldürmeyi güzelce yapın. Kesecek olursanız kesmeyi güzelce yapın. Bıçağın ağzını bileyin. Hay-vana (zahmet vermeyin) rahat ettirin*"[162] şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere kurbanın, hayvana gösterilmesi gerekli şefkat sayesinde insandaki saldırganlık duygularının tatmininin aksine acıma ve merhamet gibi olumlu duyguları meydana çıkardığı söy-lenebilir. Hâlbuki bazı topluluklarda merhametin aksine kurban edilen hayvan ne kadar acı çekerse, kurban o kadar makbul olur.

---

kurbanının başında hazır bulunmasını tavsiye etmiştir. Bk. el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, 247; Mevsılı, *İhtiyâr*, V, 20-21; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 361. Bu da kurban kesmenin psikolojik yönüne işarettir.

160 Narin, İsmail, a.g.e., s. 1-2.

161 Daryal, a.g.e., s. 281-285.

162 Müslim, "Sayd", 57; İbn Mâce, "Zebâih", 3-4; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 12; Tirmizî, "Diyât", 13, 14; Nesâî, "Dahâyâ", 22, 27; Dârimî, "Edâhî", 10.

Bazı yerlerde kurbanı icra eden dini kişi (rahip vb.) kurbanın çırpınma biçimini taklit eder, eğer hayvan hareketsiz kalırsa, kurbana uygun olmadığı düşünülür. Bir başka toplulukta kurban edilecek hayvanın başına su veya şarap döküldüğünde her bacağının ayrı ayrı titremesi gerekir. Bir başkasında hayvanın böğürmesi, debelenmesi şarttır. Kısacası eziyet, işkence ve ızdırap arzu edilir. İslam bu konuda reformu gerçekleştirmiş, hayvana acı vermeden, merhamet duyguları içinde bu işin yapılmasını, bunun için gerekli şartların, aletlerin ve eğitimin hazırlanmasını istemiştir.[163]

Esas itibariyle hiçbir surette hiçbir hayvanın öldürülmemesi düşüncesi sünnetullaha da aykırı bir durumdur. Zira tabiatta bazı hayvanların hayatta kalmaları diğer hayvanlara bağlıdır. Kedi, köpek, arslan ve kaplan otla beslenemez. Taze et yemek zorundadırlar. Bu da diğer bazı hayvanların ölümü demektir. Burada bir tarafa merhamet etmek, öbür tarafa merhametsizlik etmek anlamını taşıyabilir. Geyiğe merhamet, arslana merhametsizlik demektir. Bu *beslenme zinciri sünnetullahın* ta kendisidir. Arslan bir geyiği yemek için bütün geyikleri boğup atarak, içinden birini seçip yemez. Bir tanesini avlar, onun da yaşlı ve sakat olmasına, sevki tabi olarak dikkat eder. Bütün hayat düzeni bu şekildedir.[164] İnsan ise kimi zaman sünnetullahın dışına çıkmıştır. Bir geyik için acımasızca bütün geyikleri öldürebilir. Bitki ve hayvanları imha edebilir. Milyonlarca hayvanı öldürebilmek için silah üretebilir. İslam ise insanı sünnetullahın sınırları içinde hareket etmeye zorlar. Bunun için de kendisine makul ölçülerde hayvanların etinden vs. yararlanma hakkı verilmiştir. Bu ölçülere riayet etmeyerek hayvanlara zarar verdiği takdirde Allah katında sorumlu olur.

Sonuç itibariyle İslam ibadetler fıkhında, naslar muvacehesinde hayvan kesimi şeklinde bir ibadetin mevcudiyeti konusunda

163 Sezen, Yümni, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, s. 211.

164 Sezen, Yümni, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, s. 225.

fakihlerin icma ettikleri görülür. Söz konusu ibadet kan dökme (irâkatü't-dem) suretiyle gerçekleşir. Bu özellik aynı zamanda kurban kesme ibadetinin rüknünü de oluşturmaktadır. Yine Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalara ve Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlere bakıldığında, kurban kesme ibadetinin hacc ibadetine bağlı bir ibadet olduğu ve Peygamber dönemiyle sınırlı olduğunu söylemek de zordur. Yine kurban kesme ibadetinin mahiyeti her ne kadar zahirde hayvan haklarına aykırı gibi görünse de, gerek hayvan kesiminde uygulanması gerekli prosedür, gerekse kurbanın objesi olan hayvanda cins ve yaş olarak aranan, neslinin devamının garantisi de olan birtakım şart ve özellikler, ibadetin her yıl senenin farklı zaman dilimlerine denk gelmesi, mevcut toplumsal gerçeklikler ve barındırdığı bir takım psikolojik hususiyetler bahse konu ibadetin hayvan haklarına aykırılık teşkil etmediği gibi, bir hayvan katliamı olmadığını da açıkça ortaya koymaktadır. Bu bilimsel gerçekler ışığında hayvanların kurban edilmelerine hayvan hakları ile bağdaşmaz mantığı ile yaklaşmanın bir kaçış olduğunu belirterek, doğal dengenin gerekleri ve gerçeklerden kaçmanın hayvan haklarına daha çok zarar verdiğini söylememiz gerekir. Öte yandan söz konusu ibadete alternatif olarak ileri sürülen bedelini verme vs. gibi yaklaşımların, mahiyet, teknik ve hikmet-i teşrî gibi zaviyelerden bakıldığında kabulü mümkün görünmemektedir. Yine senede bir kez ifa edilen kurban ibadetinin, insandaki merhamet ve acıma duygularını köreltmenin aksine, mezkûr duyguların ortaya çıkmasında önemli bir işleve sahip olduğu söylenebilir.

4. Avlanma Hukuku ve Hayvan Hakları

Hayvanların yaşama hakları bağlamında ele alınması gereken meselelerden biri de avlanma konusudur. Özellikle hayvan türlerinin ve neslinin devamı açısından önemli olan av olgusuna nasslarda değinilmiştir. Bu mevzuun ayrıntılarını açıklayan hadisler çoktur ve genellikle hadis kitaplarında "*Kitâbu's-Sayd*" adıyla müstakil bir

bölüm teşkil ederler.[165] Arapça karşılığı "sayd" olan av, İslam'da belirli şartlarla mubah kılınmıştır; bu husus Kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir. *"İhramdan çıktığınız zaman (isterseniz) avlanın"*[166] âyeti, ihramlılar dışındaki kimselere genel bir av izni vermektedir.[167]

Bununla birlikte nasslardaki av izni mutlak değildir. İslam hukukçuları, nasslardan hareketle avcılığa dair fıkhî düzenlemeler getirmiş ve bir avlanma hukuku teşekkül etmiştir. Bu düzenlemelerin bir kısmının hayvan haklarını ve ekolojik dengeyi korumaya yönelik düzenlemeler olduğu söylenebilir. Sözgelimi bu düzenlemeler bağlamında, canlı hayvanın atış talimi için hedef yapılması yasaktır.[168] Mekke ve Medine'nin harem sınırları içerisinde avcılık yapılamaz. Gerek hac gerekse umre için ihramlı olan kimseler deniz avı yapabilirlerse de kara avı yapamazlar.[169] Yine kuşların güvenli vakitleri sayılan geceleri avlanmak hoş karşılanmamış, *"kuşları yuvalarında/yerlerinde rahat bırakın"*[170] hadisinin gece avlanmayı yasakladığı ifade edilmiştir. Yavru hayvanlara dokunulmasını yasaklayan Hz. Peygamber, kuş yavrularının yuvalarından alınmasını yasaklamıştır.[171] Aynı şekilde eti yenen, kürkünden faydalanılan hayvanların avlanması da vahşice olmamalı, hayvana eziyet vermeyecek şekilde, uygun avlanma aletleriyle olmalıdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in parmakla çakıl taşı/küçük taş atmak (hazf) suretiyle avlanmayı yasakladığı ve *"O, avı öldürmez, düşmanı paralamaz;*

---

165 Mâide, 5/1-2; Buhârî, "Zebâih", 1-2, "Buyû", 3; Müslim, "Sayd", 1; Ebû Dâvûd, "Sayd", 2; Tirmîzî, "Sayd", 1-7; Nesâî, "Sayd", 1-8.

166 Mâide, 5/2.

167 Av ile ilgili diğer âyetler: Mâide 5/ 95, 96; ilgili hadisler: Buhârî, "Zebâih", 2, 4; Müslim, "Sayd", 2, 3, 8.

168 Buhârî, "Zebâih", 25; Müslim, "Sayd", 12, 58, 60; Tirmizî, "Sayd", 9; İbn Mâce, "Zebâih", 10; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 282.

169 Mâide, 5/1-2, 95-96.

170 Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 21.

171 Ebû Davud, "Cenâiz", 1, "Cihad", 112.

ancak göz patlatır, diş kırar"[172] buyurduğu belirtilmelidir. Yine Hz. Peygamber, etlerini yeme niyeti olmaksızın eğlence amaçlı, zevk veya spor için yapılan[173] ve doğal dengeyi bozan avcılığa izin vermemiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber, "*Kim av peşinde koşarsa gafil olur.*"[174] buyurmuştur. Fakihler, gerek Kur'an ve gerekse hadislerde ifadesini bulan düzenlemelerden hareketle, kara ve deniz avcılığını meşru ve helâl görmüşlerdir. Fıkhî açıdan av, şahsın kendi geçimini sağlamak amacıyla yapılması halinde mubah; aile efradının hayat şartlarını rahatlatmak amacıyla yapılması halinde mendup; zarurete binaen, hayatın kurtarılması amacıyla yapılması halinde vâcip; zevk amaçlı yapılması halinde mekruh, hiçbir amaç taşımadan zevk için veya keyfi olarak yapılması halinde haram olarak görülmüştür.[175] Ancak son husus, üzerinde durduğumuz konuyu ilgilendirmektedir. İslam âlimleri, yukarıdaki hadisi açıklarken, farklı ifâdeler kullansalar da, eğlence maksadıyla yapılan avcılığın kerâhetinde ittifak ederler. Bu tür avcılığı haram olarak niteleyenler de mevcuttur. Mesela, Sindî, avcıda av sevgisinin kalpte galebe çalarak, başka hususlarda avcıyı gaflete atacağı şeklinde yorumda bulunur. Aliyyü'l-Kârî, avcının tâat, ibadet, cemaat ve cumaya iştirakten gaflet edeceğini belirttikten sonra, kalbin ulvî hisleri kaybederek katılaşacağına dikkat çeker: "Avcı hayvanları öldürmede vahşi ve yırtıcı hayvanlara benzediği için, zamanla şefkat ve merhamet duygularından uzaklaşır." der. Bâzı âlimlerimiz söz konusu kerâhetin, ihtiyaç değil de eğlence için yapılan avcılığa râci olduğunu daha sarîh şekilde ifâde ederler: "Kim zevk ve eğlence için

---

172 Buharî, "Edeb", "Zebâih", 5; Müslim, "Sayd", 54; Ebû Dâvûd, "Edeb", 178; Nesai, "Kasâme", 37; İbn Mâce, "Sayd", 11. Günümüzde hala derileri için foklara yapılan korkunç katliamlar ve vahşet, İslam'a göre asla kabul edilemez. Bu fokların derilerini Müslüman tüketicilerin kullanabilmesinin helal olduğunu söylemek zordur.

173 Nesâî, "Edâhî", 42; İbn Hibbân, Ebû Hâtem et-Temîmî, *Sahîhi İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnavut, Beyrut 1993/1414, VII, 557.

174 Ebû Dâvûd, "Sayd", 24, 25; Tirmîzî, "Fiten", 69; Nesaî, "Sayd", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 357, II, 371.

175 Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletüh*, III, 692-693.

avcılığı âdet haline getirirse, gâfil olur. Zîra zevk ve eğlence ölmüş kalpten hâsıl olur. Fakat kim de gıdasını temin için avlanırsa, bu câizdir, zîra Ashâb'dan bir kısmı avlanmıştır."[176] Ağaç ve hayvan yönüyle tabiî dengenin bozulup, çevrenin her iki yönden de tahrip edilmesinde büyük rol oynamış bulunan avcılığın yurdumuzda disipline edilmesinde Hz. Peygamber'in bu çeşit tavsiyelerinden yararlanma yoluna gidilmesinin önemli sonuçları olacağı açıktır.

Hanefî fıkıhçıları avcılıkta kullanılan kuş türü hayvanların eğitiminde canlı kuşların kullanılmasını mekruh görmüş ve bu usulün hayvanlara işkence olduğunu belirtmişlerdir.[177]

Yukarıda zikredilen hadislerden anlaşıldığı üzere, İslam'da faydalanmak niyetiyle değil de sırf zevk ve eğlence olsun diye hayvanların avlanması ve öldürülmesi uygun görülmemiş, bu durum onların yaşama haklarına tecavüz olarak değerlendirilmiştir. Avlanma, bir kıyım ve vahşete dönüşmeden sadece bir ihtiyacın teminine yönelik olmalıdır. Fakihlerin avcılıkla ilgili hükümleri analiz edildiğinde, eğlence ve spor maksadıyla yapılan avcılık yasaklanmak suretiyle önemli ölçüde kısıtlanmış, hayvanların hayatı korumaya alınmıştır. Yine fakihler, "...av peşinde koşan gaflete dalmıştır..." hadisinden yola çıkarak avcılığın meslek edinilmesini caiz görmemişlerdir.[178]

---

176 Hadis şerhlerinde hadisle ilgili olarak, ibadetten alıkoyması ve hayvanlara karşı şefkat ve merhamet duygularını gidermesi nedeniyle zevk ve eğlence amaçlı avcılığın hoş görülmediği şeklinde yorumlar da mevcuttur. Bk. Mubârekfûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., VI, 440; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, VI, 153; Nevevi, *Şerhu Müslim,* XIII, 73; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXI. 92.

177 Şeyh Nizamuddin ve Heyet, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye, (Fetâvâ-yı Âlemgiriyye)*, (haz. Burhanpurlu Şeyh Nizam (ö. 1090/1679), Şeyh Vecihüddin, Şeyh Celaleddin Muhammed, Kadı Muhammed Hüseyin, Molla Hamid), c. 1-6, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlimyye, 1421/2000, V, 515; Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 666/1268), *Tuhfetü'l-müluk fî fıkhi mezhebi imam Ebî Hanife en-Numan,* (haz. Abdullah Nezir Ahmed), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997, I, 241.

178 Ali Haydar Efendi, *Dureru'l-Hukkâm şerhi mecelleti'l-ahkâm*, Beyrut, t.y., III, 523, mad. 1247.

Ayrıca yukarıda kuşların yumurtalarının ve yavrularının alınmaması ve aşağıda belirtileceği üzere hayvanların gıdalarına özen gösterilmesi, kuş yuvalarının bozulmamasına yönelik buyruk ve hükümler göz önüne alındığında, hayvan neslinin korunması ve hayvanların üreme ve gelişmelerine zarar verecek olumsuzlukların giderilmesi konusuna ne denli vurgu yapıldığı ortaya çıkar. Mekke ve Medine haremindeki av yasağının da aynı amaca matuf olduğu söylenebilir. Bu bildirimlerin hayvan nesli ve türlerini korumaya yönelik olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

İslam hukukçularına göre kamu otoritelerinin hayvanların nesillerinin tükenmesine engel olmak ve üremelerine fırsat vermek için belirli alanlarda ve belirli zaman aralıklarında av yasağı koyma yetkileri vardır. Nitekim Hz. Peygamber, Taif'te bir vadi olan Vacc Vadisi için, "*Vacc'in avı ve ağaçları haramdır.*"[179] buyurur. Muhammed Hamîdullah da bu bölge ile ilgili olarak, "Taif halkı müslüman olmak üzere Medine'ye bir heyet gönderdiklerinde, Hz. Peygamber'in hazırlattığı anlaşma metnine Taif bölgesi vadilerinin de koruma altına alındığı ve orada bitki örtüsünü tahrip etmenin, hayvan avlamanın yasaklandığı, bu yasağa uymayanların cezalandırılacağı bir madde olarak konulmuştur." bilgisini vermektedir.[180] Bunun yanında yasaklanan zaman ve yerlerde avlanan kişilere müeyyide uygulamak da mümkündür. Sa'd b. Vakkas'tan gelen bir rivâyette, Peygamberimiz'in Medine haremi sınırları içinde avlanan kişi ile ilgili olarak, "*Burada avlanan kişinin eşyalarına el konulur.*"[181] dediği aktarılır. Buna göre harem sınırları içinde avlanan kişinin elbiselerine ve üzerindeki eşyalara el konulur.[182]

---

179 Ebû Dâvûd, "Menâsik", 94; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 165.

180 Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'lahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfe*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1405/1985, s. 287

181 Ebû Dâvûd, "Menâsik", 97; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* V, 199.

182 İbn Kudâme, *el-Muğnî,* III, 171, 172; Nevevî, *el-Mecmu',* VII, 394.

Benzer şekilde Osmanlı döneminde 21 Aralık 1567'de, İstanbul'da, Arnavut köyü bağlarında av yapılmamasına dair Hâssa-i Hümayun'dan Bostancıbaşı'ya gönderilen bir hükümde şöyle denilmektedir: "Hasköy Yolu'nun sol kolu canibi ve Arnavut köy bağları Hassa-i Hümayunum için bir koru iken bazı kimseler anda şikâr ettikleri istimal olunmağın, buyurdum ki; hükm-i şerifim vüsul buldukda, min-ba'd zikrolunan mahalli gereği gibi koruyup, bir ferde anda av şikâr ettirmeyesin, men' ile memnu' olmayanları ilam eyleyesün ki hakkından geline..."[183]

Yine Osmanlı'da esnaf birliği olan âhi teşkilatlarının anayasası mesabesindeki fütüvvetnâmelerde, avcıların kendilerinde merhamet duygusunun olmadığından bahisle fütüvvete layık olmadıkları şöyle anlatılmaktadır: "Sayyâdlara, zîra ki anlar dâim kuşlara ve canverlere tuzak kurup taşlarlar, nicesinün yavrucakları açluktan kırılur. "eş-şefkatü alâ halkıllâh=Allah'ın yarattıklarına şefkat" anlarda bulunmaz. Pes anlar fütüvvete lâyık olmazlar ve anlarda fütüvvet şerâiti bulunmaz."[184]

Kültürümüzde "av hayvanlarının suya indikleri zaman öldürülmemeleri, güneş battıktan sonra yuvalarına baskın yapılmaması/rahat bırakılmaları" gibi ifadeler, hayvan kanı dökmeye direnen bir medeniyetin aynasından başka bir şey değildir.

Yaşama hakları bağlamında tartışılması gereken bir diğer husus, neslin/türlerin devamını sağlama meselesidir. Bu bağlamda tartışmanın eksenini, hayvanların iğdiş edilmesi hakkındaki nasslar oluşturmaktadır. İğdiş etme, kısırlaştırma hayvanların vücut bütünlüğü ve sağlığı, eziyet ve işkence yasağı gibi, diğer başlıklarla da ilgisi olmasına rağmen ayrı bir başlıkta müstakil olarak incelenip değerlendirilecektir.

---

183 Altınay, A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, (haz. Abdullah Uysal), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 5.

184 Gürel, Rahşan, *Seyyid Muhammed b. Alaaddin el-Huseyin er-Razâvî Fütüvvetnâmesi*, (Basılmamış Doktora tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 56.

B. HAYVANLARIN VÜCUT BÜTÜNLÜĞÜ VE SAĞLIĞI HAKKI

Hayvanların yaşam hakları kadar önemli ve korunması gereken haklarından biri de vücut bütünlüğü ve sağlığı haklarıdır. Bu bağlamda İslam; insan, hayvan ve hatta bitkileri çirkinleştirmeyi, organlarını kesmeyi ve dallarını koparmayı iyi karşılamamıştır. Bu davranışlar, hadislerde "müsle" olarak ifade edilmiştir. Hadislerde geçen müsle ifadesi, bir hayvanın canlı olarak organlarını kesmek ve çirkinleştirmek; öldürülen birinin kulaklarını, burnunu ve diğer organlarını kesmek[185] veya hayvanları hedef tahtası yapmak anlamını taşımaktadır.[186] Rivâyetler, Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde, Medineliler'in çok sevdikleri için, develerin hörgücü ile koyunların kuyruklarını, hayvanlar canlı iken kesip yediklerini bildirir. Bu durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, "*Sağ iken hayvandan koparılan şey meyte(murdar) hükmündedir (haramdır)*"[187] diyerek bu çirkin geleneği yasaklamıştır. Konuyla ilgili olarak gelen diğer bazı rivâyetlerde şöyle denilmektedir: "*Hz. Muhammed, hayvanlara işkence yapmayı yasakladı*".[188] Bazı hadislerde ise Hz. Peygamber: "*Hiçbir şeye müsle yapmayın*" buyurarak[189] bütün işkence çeşitlerini yasaklamıştır. Yine Hz. Peygamber başka bir rivâyette hayvanlara müsle yapmayı yasakladığı gibi,[190] yapanla-

---

185 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 163; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Mabûd Şerhu Süneni Ebi Dâvûd*, V, 121.

186 Müslim, "Sayd ve Zebâih", 12; İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Sadaât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk, Beyrut 1998, IV, 251.

187 İbn Mâce, "Sayd", 8; Tirmizî, "Sayd", 12, "Et'ime", 4; Ebû Dâvûd, "Sayd", 3.

188 Ebû Dâvûd, "Cihad", 53.

189 İbn Mâce, "Zebâih", 10.

190 İbn Mâce, "Zebâih", 10; Nesâî, "en-Nehyü ani'l-Mücesseme", 41; Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut ty., XXXXVI, 109, 201-202; Muhakkik Mirza Hüseyin Nûrî, *Müstedrakü'l-Vesâil Müstenbatü'l-Mesâil*, thk ve neşr: Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, yy., ty., XVI, 157, XVIII, 255; el-Mağribî, Numân b. Muhammed, *Deâimu'l-İslâm*, thk. Âsım b. Ali Asğar Feyzî, Dâru'l-Maârif, Mısr, ty., II, 175.

ra (canlı iken organını, sözgelimi kulağını, kuyruğunu kesenlere) lanet etmiştir.[191] Hadislerde lanet ifadesinin kullanılması, böyle bir davranışın dinen haram olduğunu göstermektedir.[192] Yine Hz. Peygamber yüzü dağlanmış bir eşeği görünce, yapanları lanetlemiş ve hayvanların yüzüne vurmayı ve dağlamayı kesinlikle yasaklamıştır.[193] Şiî kaynaklarda geçen bir rivâyette Hz. Peygamber, "*her şeyin bir saygınlığı (hurme) vardır. Hayvanların saygınlığı yüzleridir.*"[194] buyurur. Zira hayvanların da çiğnenmeyecek güzellik ve şeref duyguları vardır. Zikredilen rivâyetlerde insanlar, bütün canlılara karşı merhametli olmaya davet edilmektedir. Hayvan organlarının canlı olarak kesilmesinin İslami değerlerle hiçbir şekilde bağdaşamayacağı ve hayvan haklarının ihlali olduğu açıktır. Hz. Peygamber'in böyle bir durumda etlerin murdar hükmünde olduğunu açıklaması, "hayvanlara eziyet" anlamındaki bu geleneğin sona ermesine sebep olmuştur.

Yine Hz. Peygamber, savaş esnasında dahi müsleyi yasaklamıştır. Savaşa gönderdiği ordulara şu tavsiyelerde bulunmaktadır: "*Allah yolunda kâfir olanlarla savaşınız. Hıyanet etmeyiniz. Antlaşmaları bozmayın, müsle yapmayın ve çocukları öldürmeyiniz.*"[195] Bir başka rivâyette ordularına gönderdiği talimatlar arasında şu tavsiyelerin yer aldığı nakledilir: "*Allah'ın ismiyle ve ona tevekkül ederek gidiniz. Herhangi bir insana ve hayvana müsle yapmayınız, zalim ve saldırgan olmayınız.*"[196]

191 Buhârî, "Zebaih", 25

192 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 164.

193 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 52, 53.

194 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXIV, 204; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu'ş-Şîa*, Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, Kum ty., XI, 483-4; eş-Şâhrûdî, Ali Nemâzî, *Müstedraku's-Sefîneti'l-Bihâr*, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, Kum ty., I, 447.

195 Müslim, "Cihad ve's-Siyer", 32.

196 Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, IX, 91.

Öte yandan hayvanların vücut bütünlüklerinin korunması sadece fiziksel yönlerini değil, onların estetik taraflarını da kapsamaktadır. Utbe bin Abdillah es-Sülemî'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber, *"Atın alnındaki tüyleri kesmeyin, yeleleri de kesmeyin, kuyruklarındaki tüyleri de. Çünkü kuyruğu sinekleri vs. kovalar, yeleleri onları ısıtan elbisesidir, alnı ise orada hayır bağlıdır."*[197] buyurmuştur. Nitekim Hanefî fakihleri, beygirlerin (birzevn) kuyruklarını kesmeyi ta'zîr gerektiren suçlar arasında saymıştır.[198] Demek ki İslam yalnızca fiziksel değil, hayvanların duygusal sağlığına da çok önem vermektedir ve bu yalnız hayatta oldukları süreç içinde değil, bir hayvanın öldürülmesi gerektiği esnada da söz konusudur. İleri de değineceğimiz üzere başka bir hayvanın görüş alanı içerisinde hayvan öldürülemez veya duygusal açıdan sakınmak için hayvanın görüş alanı içerisinde kesim hazırlıkları da yapılamaz.[199]

Vücut bütünlüğü bağlamında ele alınması gereken bir diğer husus, hayvanların genleriyle oynama meselesidir. Böyle bir tasarrufun hayvanlara ve hayvan nesline zararı söz konusu olduğu takdirde cevaz vermek mümkün olmamaktadır. Ancak hayvanların gerek kolayca döllenmesi, gerekse nesillerinin ıslahını temin maksadıyla sunî tohumlama yöntemine başvurulması kural olarak câiz görülebilir. Görüldüğü gibi bu hususta da hayvanların maslahatı söz konusu olmaktadır.

Hayvanların vücut bütünlüğü kadar korunması ve özen gösterilmesi gereken haklarından biri onların sağlıklarıdır. Bu bağlamda Hz. Peygamber müminleri, hasta olan hayvanların diğerleriyle birarada bulundurulmamaları ve sulanmamaları konusunda uyarmıştır. *"Hasta olan hayvanlar ile hasta olmayanlara beraber su içi-*

197 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 41, 43.

198 Şeyh Nizâmuddîn ve heyet, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 187.

199 İzzeddin Abdülaziz b. Abdüsselam Ebu Muhammed, *Kavâidü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., I, 141.

rilmesin"[200] buyurarak hasta hayvanlar ile hasta olmayanları bir ahırda beraber bulundurmamaya ve hasta olanların yem ve sularını ayrı bir yerde ve ayrı bir kapta vermeye teşvik etmiş ve zımnen bu konuda koruyucu tedbirler almanın gerekliliğini vurgulamıştır. Hz. Peygamber, bizatihi hayvanların sağlığıyla ilgilenmiş, yük taşıyan hayvanların vücudunda açılan yaralara katran sürerek tedavilerini yapmıştır. Enes b. Malik şöyle bir olayı nakleder: "*Hz. Peygamber'in yanına gittim. Kendisi, üzerinde bir aba olduğu halde bir hayvanın yaralarına katran sürüyordu.*"[201] Zira bir hayvanın en öncelikli hakkı sağlıklı bir yaşam sürme hakkıdır. Hayvan sağlığı ve refahı birbirinden ayrılamaz. Bu nedenle Hz. Peygamber Ebu Hüreyre'den gelen bir diğer rivâyette, "*Koyunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin, ağıllarına yakın yerde namaz kılın, zira onlar cennet hayvanıdır.*" buyurmuştur. Aynı şekilde keçilerin temizlenmesi için de emir verildiği belirtilmiştir.[202] Şiî kaynaklarında da ağılların ve koyunların temizlenmesi ile ilgili mezkur rivâyetin benzerinin yanında,[203] Hz. Peygamber'in "*Kim atını tımar ederse ve onun yemini verirse, Allah ona her kıl karşılığında bir sevap yazar.*" dediği[204] aktarılır. Buna göre Müslüman toplumun birinci önceliği, bakımları altındaki hayvanların refahını korumaktır. Fakihler, bu ve benzeri hadislerden yola çıkarak hayvanların ihtiyaç duydukları tedavi masraflarını nafaka hükmüne dâhil etmişlerdir.[205] Mezkûr rivâyetler ve fakihlerin bahse konu yaklaşımları, İslam hukukunda

---

200 Müslim, "Selâm", 33; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, II, 99.

201 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 212; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IX, 305.

202 Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Mısır ty., II, 933; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 436; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* II, 449; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, II, 27, IV, 67; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, II, 257.

203 Berkî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mehâsin*, thk. Celâlüddîn el-Huseynî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, II, 641; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXIV, 150; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu'ş-Şîa*, XI, 513.

204 Meclisî, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envâr*, Müessesetü Vefâ, Beyrut, 1983, LXIV, 177.

205 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahati Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, ty. II, 512. İbarede "kendilerine nâfi (faydalı) olan sair şeyler" şeklinde geçmektedir.

hayvanlara sağlanması gerekli asgari yaşam standartları hakkında önemli ipuçları içermektedir.

Hayvanların vücut bütünlüğü ve sağlığıyla ilişkili bir başka durum, onların iğdiş edilmesidir. Zira söz konusu işlem hayvanın vücudunun biyolojik bütünlüğünü bozmakta, acı verici bir işlem olması dolayısıyla hayvana işkence sayılmaktadır. Söz konusu işlemi bu açıdan da ele almak üzere kendi bağımsız başlığına havale ediyoruz.

Hayvanların vücut bütünlüğü ve sağlığı hakkında zikri geçen yaklaşım ve ifadelerin uygulama örneklerini tarihte de görmek mümkündür. Sözgelimi, Abbasîler'de 301 h./913 m. tarihlerinde vezîr Ali b. İsa'nın hekim başı Sinan b. Sabit'e yazdığı cevabi bir yazısında; imkânlar ölçüsünde, insanlardan sonra hayvanlara da sağlık hizmetlerinin götürülmesi talimatını vermektedir.[206]

C. HAYVANLARIN ÖZGÜRCE YAŞAMA HAKLARI

Hayvan hakları hususunda en tartışmalı konulardan biri, onların özgürce yaşama haklarıdır. Buna göre geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan türde olan bütün hayvanlar uyumlu bir biçimde türüne özgü hayat şartları ve özgürlük içinde yaşama ve üreme haklarına sahiptirler.[207]

İslam hukukunda bu konunun lehinde veya aleyhinde yorumlanabilecek farklı rivâyetler vardır. Âmir -r.a.-'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber bir gün ashabıyla birlikte otururken elinde üzeri sarılı şey bulunan bir adam gelir ve şöyle der: —*Ey Allah'ın Rasûlü seni görünce buraya geldim. Gelirken bir ağaç kümesinin yanına uğradım. Orada bir kuşun yavrularının sesini işittim de hemen onları alıp*

---

206 Yeniçeri, Celal, *Peygamber ve Sonrasında İslâm'ın Emeğe Bakışı ve Emek Hayatını Düzenlemesi, Hukukî-Ahlâkî-İktisadî-Felsefi Yönleriyle Emek ve Emekçi Hayvanlar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009, s. 181; a.g.mlf., *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul, 1984, s. 325.

207 Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesi, mad. 5.

elbisemin arasına sardım. Derken anneleri gelip başımın üzerinde dönmeye başladı. Ben yavrularının üzerini açtım, anne kuş gelip onların üzerine kondu. Ben tekrar üzerlerini örttüm. Şimdi onlar işte burada benimle beraberdir. Hz. Peygamber: —"*Onları hemen bırak*" diye emretti. Adam da bıraktı. Ama anneleri yavrularını terk etmedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ashabına sordu: —"*Şu annenin yavrularına olan şefkatine hayret ediyorsunuz değil mi?*" Ashab: —*Evet ya Rasûlallah*, dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz -sallallahu aleyhi ve sellem-: —"*Beni hak ile gönderen Zât-ı Zülcelâl'e yemin olsun ki, Allah'ın kullarına karşı rahmeti, şu anne kuşun yavrularına karşı taşıdığı şefkatten daha fazladır. Onları götür, aldığın yere koy, anneleri de beraber olsun*" buyurdu. Adam da onları tekrar geri götürdü.[208] Hadis çerçevesinde mesele ele alındığında, tabiatta hür bir şekilde yaşamak üzere yaratılan hayvanların doğal ortamlarından alınıp seyirlik kafeslere hapsedilmesinin ne kadar doğru olduğu sorgulanabilir. Hadiste Hz. Peygamber'in kuşun yuvasından alınmasına tepki göstermesi kafeste beslenmesine karşı çıktığının önemli bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Nitekim bir kısım fakihler, kuşların seslerini dinlemek için kafeste tutulmalarını hayvana eziyet verme olarak değerlendirdiklerinden, bu fiili mekruh olarak nitelendirmişlerdir.[209] Hatta bazıları, hayvanları kafeste besleyenlerin adalet vasfının zedeleneceğini, dolayısıyla bu şahısların şâhitliklerinin kabul edilmeyeceğini ileri sürmüşlerdir.[210] Bununla birlikte diğer bazı âlimler, Asr-ı Saadet'te bazı kişilerin evlerinde kuş beslediklerini dolaylı olarak ifade eden bazı hadisleri delil göstererek, kafeslerde kuş beslemenin cevazına hükmetmişlerdir. Bu hususta Enes b. Malik'ten gelen bir rivâyet şöyledir: "*Ebu Umeyr isminde*

---

208 Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1.

209 Kâsânî, *Bedâyî*, V, 143; Desûkî, *Hâşiye*, II, 108; Huraşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Hâşiye âlâ muhtasarı Sîdî Halil,* Beyrut ty., III, 16-17; Behûtî, Mansur b. Yûnus, *Şerhu Mühtehâ'l-İrâdât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, III, 593; Hattâbî, *Mevâhibü'l-Celîl*, III, 222; İbn Müflih, *el-Furu,* VI, 495.

210 Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XVII, 181; İbn Müflih, *el-Furû*, VI, 494-495.

bir kardeşim vardı. Onun Nuğayr (kuşçuk) isminde de bir kuşu vardı. Hz.Peygamber bir gün bize uğradığında Ebu Umeyr'i hüzünlü gördü. Ve ona "Ey Ebu Umeyr! Niçin üzgünsün diye sordu. Biz de Rasûlüllah'a, onun bir kuşu olduğunu ve öldüğünü söyledik. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Ey Ebu Umeyr, ne yaptı Nuğayr"diyerek onu teselli etmeye çalıştı."[211] Hadiste Hz. Peygamber'in Ebu Umeyr'i evde kuş beslediği için kınamamasından hareketle bazı âlimler tarafından kuşları kafese koymanın caiz olduğu ileri sürülmüştür.[212] Bizatihi Hz. Peygamber'in kendi evinde evcil hayvan beslediğini daha önce belirtmiştik. Örneğin bir rivâyette şöyle denilmektedir: *"Rasûlüllâh'ın ailesinin evcil hayvanları vardı. Onlar Rasûlüllâh evden çıkınca oynarlardı. Eve dönünce ona eziyet vermemek için hemen yere çömelirlerdi."*[213] Bu rivâyetleri esas alan bazı âlimler tarafından, hayvanları görünüm ve sesleri dolayısıyla kafeste tutmak hayvana eziyet verici olmamak kaydıyla olumlu karşılanmış[214] ve hayvan hakları ihlali olarak değerlendirilmemiştir. Mezkûr görüşe sahip âlimlerin kanaati analiz edildiğinde şöyle düşünülebilir. Hayvanlar dünyasında da asıl olan onların da kendi doğal ortamlarında özgürce yaşamalarıdır. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi hayvanlar her yönüyle insanlar gibi değillerdir. Onların yeryüzündeki varlıkları insanın yararlanması içindir. Hayvanların üstü veya etrafı kapalı alanlara konulmaları konusuna da bu açıdan bakıldığında, doğal yaşam alanı oluşturmak ve ölümlerine sebebiyet vermeyecek ve onlara eziyet olmayacak surette özgürlüklerini kısıtlamaya cevaz verilebilir.

---

211 Buhârî, "Edeb", 81, 112; Müslim, "Edeb", 30; İbn Mâce, "Edeb", 2.

212 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, X, 548; Desûkî, *Hâşiye*, II, 208; Şirbînî, *Iknâ fî halli elfâzı Ebî Şucâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415, Mektebu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, I, 202.

213 Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, IX, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 112.

214 el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 548; Merdâvî, *el-İnsâf fî marifeti'r-Râcih mina'l-Hilâf*, XII, 53; Şirbînî, İkna, II, 547, *Muğni'l-Muhtâc*, IX, 210; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, III, 222; İbn Müflih, *el-Furu*, VI, 495.

D. HAYVANLARIN GIDALARINA ÖZEN GÖSTERİLMESİ (BESLENME VE NAFAKA HAKLARI)

Hayvanların nafakası, hayvanın hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan harcamaların sahibi veya sahiplerince karşılanmasıdır. Hayvanların nafakasına yem, su, barınak, gerektiğinde iklimin olumsuz tesirlerinden hayvanları korumak için gerekli eşyalarla, tırnaklı hayvanların tırnaklarının kesilmesi ve nalbant ücretiyle, hayvanın sağlığı için yapılan masraflar dahildir.[215] Buna göre hayvanın hayatını devam ettirmesini sağlayan her türlü harcama, sağlığıyla ilgili koruyucu tedbirlere ait masraflar ve veterinerlik giderleri nafaka kapsamında mütalaa edilir.[216] Fakihler hayvana karşı bakım ve gözetim sorumluluğu konusunu klasik kaynaklarımızda, "nafakatü'l-behâim/davâb=hayvanların nafakası" adı altında ele alıp incelemişlerdir.[217]

Hayvanların beslenmelerine önem vermek ve beslenebilecekleri bir ortamı hazırlamak, onlara karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklardandır. Hayvanların hayatlarının devamını sağlamak fakihler tarafından Allah'a karşı yerine getirilmesi gereken (hukukullah) bir görev olarak telakki edilmiştir. Bu kanaatin gerekçe ve dayanağını oluşturan nasslarda, hayvan haklarına ilişkin olarak, onların gıdalarına özen gösterilmesine ısrarlı vurgular yapılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de, "*Yeryüzünün sularını ve otlaklarını ortaya çıkardı. Oraya dağlar yerleştirdi. Bunlar sizin ve hayvanlarınızın geçinmesi içindir.*"[218] buyrulur. Söz konusu âyet âdeta, 'Ey insanlar! Kendi gıdanıza önem verdiğiniz gibi, hayvanların gıdasına da önem veriniz' diyerek insanları uyarmaktadır. Benzer durumu

---

215 Hassaf, Ahmed b. Umâre eş-Şeybânî Ebû Bekr (261/874), *Kitâbu'n-Nafakât*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1984, s. 88; Merğinâni, *el-Hidâye*, II, 330; İbn Müflih, *el-Mubdi*, V, 236; Meydâni, *el-Lübab*, II, 95.

216 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 382, 428; el-Ahkâmü'ş-şer'iyye, md. 628-629.

217 Behûtî, *Keşşâf*, V, 493; el-Merginânî, *el-Hidâye*, II, 330; el-Ahkâmü'ş-şer'iyye, İstanbul 1333, md. 628-633.

218 Nâziât, 79/31-33.

Hz. Peygamber'in hadislerinde çokça görmek mümkündür. Sevâde bin Rebî'nin rivâyetinde anlatıldığına göre Hz. Peygamber, hayvan yavrularının gıdalarına dikkat edilmesi için emir vermiştir. Onun aktardığı rivâyet şöyledir: *Annemle Rasûlüllah'a gidip (maddî yardım) talep ettik. Bize birkaç keçi verilmesini emretti ve anneme şunu tembihledi: "Oğullarına emret, tırnaklarını kessinler, böylece sağdıkları zaman hayvanları incitmemiş, memelerini kanatmamış olurlar. Yine oğullarına emret ki, yavrularının gıdalarını iyi yapsınlar."*[219] buyurdu. Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivâyet de aynı meseleyi destekleyici niteliktedir. Rivâyete göre: "*Rasûlüllah bir keçiyi sağmakta olan bir adama uğramıştı. O'na "Ey filan! Sağınca yavrusu için de süt bırak...*" demiştir. Sağmal hayvanları sağarken yavrusunun ihmal edilmemesi hususunu, kendisine uğrayanlara da tembih etmiştir.[220] Bu doğrultuda gerek ehli sünnet fakihleri gerekse şiî fakihler, süt sağımında aşırıya gidilmeden hayvanın yavrusuna da süt bırakılmasını sünnet olarak nitelemektedir.[221] Benzer şekilde mezkûr hadislerin ışığında hayvanların gıdalarına dikkat etmek, bu hususta kendilerini zarardan korumaya gayret göstermek, İslam hukukçuları tarafından müstehap olarak kabul edilmiştir. Sözgelimi arıların balları alındığı zaman gıdalarına yetecek miktarda bal, kovanlarında bırakılmalıdır. Yine yavruları bulunan hayvanların sütlerinden yavrularına yetecek miktarı bırakılıp tamamı sağılmamalıdır. Fakihler aksine davranmayı haram saymışlardır.[222]

---

219 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 484; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 14; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 168, VIII, 196.

220 Muvatta, "Sıfatu'n-Nebî", 33; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII, 196.

221 Dimyâtî, Ebu Bekr Muhammed, *İânetü't-Tâlibîn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty., IV, 107; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XV, 140; Şirbînî, *İknâ*, II, 142; Desûkî, *Hâşiye*, II, 522; Muhakkik el-Bahrânî, *el-Hadâiku'n-nâzıra fi Ahkâmi'l-İtrâti't Şâhira*,(thk. Muhammed Takî el-İrvânî), Kum, ty., XXV, 142.

222 Şirâzî, Ebu'l-İshâk Cemaleddin İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb fi Fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty., II, 169; Nevevî, *Ravda*, IX, 121; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 463; Ramlî, *Nihâyetü'l-Muhtâc*, V, 243; Büceyramî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiye ale menheci't-tullâb*, el-Mektebü'l-İslâmî, Diyarbakır ty., IV, 213; el-Bahrânî, *el-Hadâik*, XXV, 142; Bilmen, *Hukukı İslâmiyye*, II, 512. Buna yakın bir ifade şiî kay-

Hayvanların gıdalarına gösterilmesi gereken ihtimamın önemini ifade eden mezkûr rivâyetlerden ayrı olarak Hz. Peygamber'in ihtimama benzer başka tavsiyeleri de mevcuttur. Hayvanların gıdalarına özen gösterilmesi kabilinden yine Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"Otu bol yerde yolculuk yaptığınız zaman, otlardan istifade etmek için develere imkân verin. Çorak ve otsuz yerde yolculuk ederseniz, takatten düşmeden gidilecek yere varmaları için develeri süratlice sürün. Gece mola verip yatacağınız zaman yoldan ayrılıp bir kenara çekin. Zira yol, hayvanların geçeceği ve böceklerin geceleyeceği yerdir."*[223] Başka bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber *"Verimli yerde sefer ettiğiniz zaman develere o yerde nasiplerini verin. Çorak yerde sefer ederseniz orada yürüyüşü süratlendirin"*[224] buyurur. Zikredilen hadisler, hayvanların gıdalarına ve haklarına riayet etmenin ve onlara müşfik davranmanın önemini bildirmektedir. Hadis-i şerîflere göre, merası bol yerlerde yolculuk edilirse zaman zaman hayvanlar otlatılarak doyurulmalı, gerektiğinde sulanmalı; merasız yerlerden geçilirse varacağı yere bir an evvel varmak için hızlı gidilmeli, hayvanın oralarda yorgun düşüp, yemsiz kalmasına imkân vermemelidir.

Yine hayvanların doğal gıdalarını karşılayan ağaçların dikimi de hadis-i şeriflerde özendirilmiş ve bu doğrultuda *"Bir müslüman herhangi bir ağaç veya bitki dikerse, ondan yenilen şey kendisi için sadakadır, ondan çalınan şey kendisi için sadakadır, ehlî ve yabânî hayvanların yediği şeyler sadakadır, kuşların yedikleri sadakadır, bir kişinin ondan alıp eksilttiği şey de kendisi için sadakadır."*[225] buyrulmuştur.

Bu minvalde hayvanların temel gıda alanları olan otlaklara zarar vermek de naslarda yasaklanmış ve kötülenmiştir. Kur'an-ı Kerim, el-Ahnes b. Şerik adında bir adamın Hz. Peygamber'in yanından

---

naklarında da geçmektedir. Berkî, *el-Mehâsin*, s. 361; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXIV, 123.

223 Müslim," İmâre", 54, 178; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 57.

224 Müslim, "İmâre", 54; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 57; Nesâî, "Edeb", 75.

225 Müslim, "Müsâkât", 7-8.

ayrıldıktan sonra hayvanların otlamakta olduğu bir araziyi ateşe vermesi olayına işaret etmektedir. "*İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesi hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır!*"[226] Âyet, hayvanların doğal beslenme ve yaşam alanlarına zarar verilmesini bozgunculuk olarak nitelemekte ve bu fiilin Allah katında çok ağır bir suç olduğuna işaret etmektedir.

Hayvanların gıdalarına hassasiyetin Allah katındaki sevabı, daha önce zikrettiğimiz rivâyette şöyle anlatılmaktadır: Ebu Hüreyre'nin naklettiği bir rivâyette Hz. Peygamber: "*Günahkâr bir kadının bir kuyunun yanından geçerken, kuyunun başında bir köpeğin susuzluktan dilini çıkarıp soluduğunu gördüğünü, ona acıyarak ayağına giydiği ayakkabılarla kuyudan su çekip köpeğe verdiğini ve bu sebeple Allah Tala'nın da onu bağışlayıp cennete soktuğunu*" bildirmiştir.[227] Yine Ebu Hüreyre'nin aktardığı bir diğer rivâyete göre, Hz. Peygamber buyurdular ki: "*Bir adam yolda yürürken susadı ve susuzluğu arttı. Derken (yolda) bir kuyuya rastladı. İçine inip susuzluğunu giderdi. Çıkınca susuzluktan soluyup toprağı yemekte olan bir köpek gördü. Adam kendi kendine "bu köpek de benim gibi susamış" deyip tekrar kuyuya inip, mestini (ayakkabısını) su ile doldurup ağzıyla tutarak dışarı çıktı ve köpeği suladı. Allah onun bu davranışından memnun kaldı ve günahlarını affetti.*"

Rasûlüllah'ın yanındakilerden bazıları:

"*Ey Allah'ın Rasûlü! Yani bize hayvanlar (a yaptığımız iyilikler) için ecir (sevap) mi var?"dediler.* Hz. Peygamber:

---

226 Bakara, 2/204-206.

227 Müslim, "Tevbe", 155, "Selâm", 41.

"Evet! Her "yaş ciğer sahibi"(canlı) için bir ecir vardır."[228] buyurdu.

Aksi durum İbn Ömer'in rivâyetinde şöyle anlatılır: "Rasûlüllah (s.a.s.) buyurdular ki: *"Bir kadın eve hapsettiği bir kedi yüzünden cehenneme gitti. Kediyi hapsederek yiyecek vermemiş, yeryüzünün haşaratından yemeye de salmamıştı."*[229] Burada bilinçli bir şekilde zararsız bir hayvanın gıdasız bırakılarak ölümüne sebebiyet veren kişinin karşılaşacağı elim sonuç ortaya konarak, hayvanların beslenme hakları konusunda müminlerin dikkati çekilmiştir. Nitekim fakihler, hayvanların gıdasız bırakılarak hapsedilmelerinin onlara azap vermek olduğundan haram olduğunu[230] belirtmişlerdir.

Öte yandan şunu da ifade etmeliyiz ki, hayvanlara yapılan her türlü infak ve iyilik de tıpkı insanlara yapılmış gibi sadaka kabilinden sayılmaktadır. Hayvanlara zekât verilemez, ancak onlara yapılacak her türlü iyilik sadaka olarak kabul edilir.[231] Nitekim hayvanların yedikleri şeylerin, sahibi için bir sadaka hükmünde olduğunu[232] ifade eden Hz. Peygamber, onlara su vermenin Allah katında makbul bir iş, su veren kişi için de sevap kazanma ve affedilme vesilesi olduğunu bildirmektedir.[233]

Fıkıh kitaplarının nafakaya ilişkin bölümlerinde, eş ve çocukların, yakınların ve kölelerin nafakaları yanında, hayvanların nafakasına da yer verilmiştir. Nafakayı hak edenler listesinde hayvanlar, önem bakımından eş, çocuk, akraba ve kölelerden daha sonra zikredilmektedir.[234]

---

228 Buhârî, "Bed'ul-halk", 16, 17, "Şirb", 9, "Vudû", 33, "Mezâlim", 23, Edeb, 27; Müslim, "Selâm", 41, 151-153, "Tevbe", 25; Muvatta, "Sıfatu'n Nebî", 23; Ebû Dâvûd, "Cihad", 47; el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 42.

229 Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 17, "Şirb", 9, "Enbiya", 50, 54; Müslim, "Birr", 37, 151.

230 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VII, 145.

231 Yeniçeri, *İslâm'ın Emeğe Bakışı ve Emek Hayatını Düzenlemesi*, s. 171-172.

232 Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Müsakât", 7-10.

233 Buhârî, "Vudû", 33; "Şirb", 9; Müslim, "Selâm", 153; Ebû Davûd, "Cihad", 44.

234 İzzeddin b. Abdisselâm, *Kavâidü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm*, I, 58.

Diğer taraftan insanı sahibi bulunduğu hayvanların bakım ve beslenmesinden sorumlu tutan fakihler,[235] hayvanların gıdası konusunda kusuru görülenlerin ikaz edileceğini, bunun etkili olmaması, ikazın fayda vermemesi halinde kişinin hayvanı satmaya veya eti yenen türden ise kesmeye zorlanacağını söylerler. Hayvanın verimini kaybetmesi halinde de aynı hüküm geçerli sayılmış, eti yenmeyen türden ise sırf bu sebeple itlafı caiz görülmeyip sahibinin ona bakmakla yükümlü bulunduğu vurgulanmıştır. Sahibi belli olduğu halde kendisine ulaşılamaması durumunda, hayvanın bakımı devletçe sağlanır ve yapılan harcamalar daha sonra sahibinden tahsil edilir. Aynı şekilde şahıslar arasında ortak olan bir hayvana, ortaklardan birisi infakta bulunmaktan kaçındığında ve olay yargıya intikal ettiğinde yargıç, kaçınan ortağa payını satması veya hayvanın nafakasını karşılaması için zorlayabilir.[236] Yine hayvanlar açık arazide olurlarsa sahibi bunları otlağa bırakmalıdır. Kuraklık olursa yem vermesi yahut boğazlaması veyahut satması iyi olur. Otlak, arazi ve mer'a uzun süre karla kaplı kalırsa da aynı hükümler uygulanmalıdır.[237] Zahiriyye mezhebi âlimi İbn Hazm da benzeri görüşleri paylaşmaktadır. Ona göre herkes, hayvanının nafakasını temine veya onu yaşayabileceği bir meraya salmaya mecburdur. Bunlardan kaçınanın hayvanları hâkim tarafından onun adına satılır. Hayvanın yaşama ve gelişmesini sağlayan şeylerden onu mahrum bırakana Şer'an müdahele edilir.[238] Fakihler bakım ve besleme konusunda malikinin yükümlü olduğu ve ihmal etmesi halinde zorlanacağı noktasında fikirbirliği etmekle birlikte,

---

235 İzzeddin b. Abdisselâm, *Kavâidü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm*, I, 141.

236 Dimyâtî, *İânetü't-Tâlibîn*, IV, 106-7; Nevevî, *Ravda*, IX, 120; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 463; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, XXI, 217-218; İbn Âbidin, *Raddü'l-Muhtâr*, III, 638, IV, 332; Ali Haydar, *Dureru'l-Hukkâm şerhi mecelleti'l-ahkâm*, Beyrut, t.y., III, 348; Bilmen, *Hukuki İslâmiyye*, II, 512-513.

237 Şâfiî, *el-Ümm*, V, 103; Şirâzî, *el-Mühezzeb*, II, 168-9; Mevsılî, *el-İhtiyâr*, IV, 14; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâyî*, IV, 40; Derdîr, Ebu'l-Berekât Seydî Ahmed, *eş-Şerhu'l-Kebîr mea Haşiyetü'd-Desûkî*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, II, 522.

238 İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, X, 100.

bu zorlamanın kazaen mi yoksa diyaneten mi olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk fakihler bu zorlamanın kazaen de olacağı kanaatini taşımaktadırlar.[239] Ebû Yusuf hariç Hanefiler ise, zorlamanın diyaneten olacağı düşüncesini kabul etmektedirler.[240] Görüldüğü üzere fakihler, hayvan sahibinin hayvan için gerekli harcamaları yapmaması, başka bir ifadeyle nafaka hakkını ihmali durumunda hukukun müdahalesini gerekli görmüşlerdir.

Kezâ bazı fakihlere göre bir hayvanı emanet (vedia) olarak bırakan kimsenin emanet bırakılana, hayvanın yeminin ve suyunun verilmesini de emretmesi vâciptir. Bunu yapmadığı takdirde haram işlemiş olur.[241] Kimi fakihlere göre ise, malik böyle bir şey emretmese bile emanet alan kimse gerekli harcama ve bakımı yapar ve yaptığı harcamaları sahibinden, vermediği takdirde mahkeme kanalıyla tahsili yönüne gider. Hayvanın gıda ve bakımını ihmal ederse günaha girmiş olur.[242] Şiî fakihler de aynı doğrultuda kanaat belirtmişlerdir.[243]

Yine fakihler, ancak abdest alacak kadar su bulunan kimsenin yanında bu suya ihtiyacı olan (muzdar) bir hayvan olsa, kişinin suyu hayvana vermeye mecbur olduğunu, kendisinin bunun yerine teyemmüm etmesi gerektiğini[244] belirtmişlerdir. Buna yakın bir görüşü şiî kaynaklarında görmek mümkündür. Namaz vakti gelip su bulamayan ve yanında parası olan bir kimse, yanında kendisiyle birlikte suya ihtiyacı olan bir hayvan varsa, fakihler bu kişinin ya-

---

239 İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 428; Desûkî, *Hâşiye*, II, 522; Nevevî, *Ravda*, VI, 522.

240 Tahâvî, Ahmed b. Mahmûd, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnavud, Beyrut, 1994, XV, 65; Kâsânî, *Bedâyi*, IV, 40; İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 427.

241 Serahsî, *Mebsût*, XIX, 151; Nevevî, *Mecmû*, IX, 43, İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VI, 308-309.

242 Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, IV, 171-172.

243 Hıllî, Allâme, *Tahrîru'l-Ahkâm eş-Şer'iyye*, Müessesetü İmâm es-Sâdık, thk. İbrahim el-Bahâdırî, yy., ty., III, 189.

244 Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr mea Haşiyetü'd-Desûkî*, I, 162; Hattâbî, *Mevâhibu'l-Celîl*, I, 335.

nındaki parayla hayvanın su ihtiyacını gidermesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu hayvanın kendi hayvanı veya başkasının hayvanı olması arasında fark yoktur.[245] Görüldüğü üzere, fakihlerin hayvanların gıda ihtiyacına ilişkin fetvalarında, onların yaşama hakları insanların ibadetlerine takdim edilmiş yani öncelenmiştir.

Benzer şekilde yanında ihtiyacından fazla yiyeceği olan kimsenin bunu zor durumda olan aç hayvana vermesi gerektiğini, hayvanı açlığa terketmesinin caiz olmadığını, bu hususta hayvanın sahipli olup olmamasının farketmediğini ileri sürmüşlerdir.[246]

Hayvanların nafakaları konusunda şiî kaynaklarda İmam Câfer-i Sadık'ın da "Hayvanların sahipleri üzerinde altı hakkı vardır. Onlara gücünden fazla yük yüklememek, sırtlarını konuşma kürsüsü yapmamak, konakladığı yerlerde önce onların yemlerini temin etmek, onlara sövmemek, yüzlerine vurmamak ve suyun yanından geçtiğinde onlara su içirmek"[247] dediği aktarılır.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir diğer husus, fakihler tarafından daha hızlı gelişmeleri ve şişmanlamaları için hayvanlara zorla yem yedirmenin de hayvana işkence kabul edildiğinden caiz görülmediğidir.[248] Nitekim bu işlem günümüzde bazı batılı ülkelerde özellikle kaz ciğeri elde etmek için hali hazırda uygulanmaktadır.[249] Benzer şekilde eti yenen hayvanlara gıda olarak pislik (necaset) yedirmek de fakihler tarafından mekruh görülmüştür.[250]

---

245 Necefî, *Cevâhirü'l-Kelâm*, V, 115-6; Âmilî, *Hukuku'l-Hayevân*, s. 57.

246 Nevevî, *Mecmû*, IX, 43.

247 Kummî, Ebû Câfer es-Sadûk el-Hüseyin b. Bâbeveyh, *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, Tahran, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, (thk. Seyyid Hasen el-Mûsevî), 1390, II, 187.

248 Heysemî, İbn Hacer Ahmed b. Muhammed b. Ali *el-Fetâvâ el-Fıkhiyye el-Kübrâ*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, IV, 232; İbn Müflih, *el-Furû*, V, 461; Ramlî, *Nihâyetü'l-Muhtâc*, VIII, 14; Merdâvî, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, IX, 414.

249 Örnek olarak bk. www. estanbul.com/kazlara-akil-almaz-iskence-195709.html#.V-qJ_FSLTcs; www. kohayder.com/?Syf=18&Hbr=484069&/Kazlara,-ciğerleri-yağlansın-diye-akıl-almaz-işkenceler-yapılıyor.-Ciğerleri--bakın-nasıl-çıkarılıyor? (son erişim tarihi: 27.09.2016)

250 Nevevî, *Mecmû*, IX, 28.

Yukarıda zikredilenlerin uygulaması kabilinden Osmanlı döneminde çıkarılan Nafaka Kanunu'nda şu maddeleri, ifadeleri görmekteyiz: "Âdemî ehl-i istihkâktandır. Amma sâir hayvanât ehl-i istihkaktan değildir. Binaenaleyh nafaka-i âdemî bir kimse üzerine lâzım geldikde ânı kâdî icbâr eder. Amma nafaka-i hayvanın vücûbu diyaneten olduğundan hâkim tarafından cebr câiz değildir." (Mad. 78). Yani insan, nafakayı hak etme ehliyetine sahiptir. Fakat diğer hayvanlar değildir. Buna göre bir kimse bir insana karşı nafaka borçlusu olursa ödeme konusunda hâkim onu zorlar. Fakat hayvanların nafakasını sağlamak diyaneten olduğundan hâkim tarafından nafaka borçlusunun zorlanması caiz değildir. Kanunda Hanefîlerin çoğunluğunun görüşü tercih edilmiştir. Ebû Yusuf'a göre kazâen de zorlanırlar.[251]

"Tazyî-i emvâl mekruhtur. Binaenaleyh bir kimse, mâlik olduğu hayvanâtı infak ederek teleften muhafaza etmesi diyaneten muktezâdır. Emr bi'l-mârûf, nehy ani'l-münker kabîlinden olarak "ya sat, ya da infak et" diye kâdî, mâlikine emreder. Amma mâlikini kazâen infak ya da bey'a icbar edemez." (Mad. 628). Malları ziyan etmek mekruhtur. Buna göre bir kimsenin sahip olduğu hayvanları doyurarak telef olmaktan koruması diyaneten gereklidir. İyiliği emretme, kötülüğü de nehyetme çeşidinden olarak "ya sat veya besle" diye hâkim sahibine emir verir. Fakat sahibini, kanuna dayanarak beslemeye veya satmaya zorlayamaz.[252]

Osmanlılar döneminde hayvanların nafakaları ile ilgili kanunlar çıkarılmış olması sahiplenilen hayvanların ihtiyaçlarının giderilip giderilmediğinin devlet tarafından da takip edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Yine Osmanlılar zamanında cılız hayvanların barınıp beslenmesi için mezra ve çayır vakıfların ihdas edildiği,[253]

---

251 Güleç, Hasan, *İslâm Hukukunda Nafaka*, İzmir, 1996, s. 106-7.

252 Güleç. a.g.e., 107-8.

253 Bilmen, *Hukukî İslâmiyye*, IV, 302.

sahipsiz ve güç durumda kalmış hayvanların bakım ve beslenmeleri için vakıfların tesis edildiği[254] bilinmektedir.

1. Hayvan Besleme

İnsanların evde hayvan besleme alışkanlığı, yabani hayvanlardan bazılarını evcilleştirdikleri tarih öncesi çağlara kadar uzanır. Çünkü insan daha o çağlarda bile etinden, çeşitli ürünlerinden ya da gücünden yararlanmak amacıyla çeşitli hayvanları evcilleştirirken, kendisine kolayca alışan bazı hayvanlara karşı özel bir yakınlık duymuştur. Böylece, başlangıçta yarar üstüne kurulan insan-hayvan ilişkisi giderek karşılıklı sevgi ve dostluk bağlarıyla güçlenmiş, insan bazı hayvanları hiçbir çıkar gözetmeksizin, yalnızca hoşlandığı için evinde beslemeye başlamıştır.

Sahih hadis mecmualarında, sahabeden Ebû Umeyr'in çocuk yaşta iken evinde serçe veya kanarya cinsinden küçük bir kuş (nugayr) beslediği ve bu kuşun ölmesi üzerine Hz. Peygamber'in onun gönlünü aldığı rivâyeti,[255] yine Resûl-i Ekrem'in, evinde vahşi bir hayvan beslediği, yalnızlıktan yakınan bir sahâbîye de güvercin veya horoz beslemesini tavsiye ettiği rivâyetleri,[256] benzer şekilde hadislerde kedi, adeta evin aile fertleri gibi telâkki edilmesi ve onun necis olmadığı bildirilmesi,[257] ayrıca, Hz. Peygamber döneminde bazı sahâbîlerin evlerinde kanarya, serçe, güvercin gibi hayvanlar beslediği ve bunun Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmesini[258] göz önüne alan fakihlerin bir kısmı eziyet etmemek, aç ve susuz bırakmamak şartıyla kafeste kuş beslenmesini caiz görmüşlerdir. Genel anlamda zikri geçen rivâyetlerden hayvan hakları ihlâl edilmediği, çevre için rahatsızlık ve kirlilik teşkil etmediği sürece evde

---

254 Çataltepe, Sipahi, *İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar,* İstanbul 1991, s. 55-56.

255 Buhârî, "Edeb", 81, 112; Müslim, "Edeb", 30; İbn Mâce, "Edeb", 2.

256 Müsned, VI, 112- Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid,* IV, 67; Abdülhay el-Kettânî, II, 371.

257 Ebû Dâvûd, "Tahâre", 38; Tirmizi, "Tahâre", 69.

258 Buhârî, "Edeb", 81, 112; Müslim, "Âdâb", 30; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid,* IV, 67.

hayvan beslemenin kural olarak caiz sayıldığı anlaşılmaktadır. Bazı bilginler kediyi hapseden kadının durumunu ifade eden hadisten, hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak şartıyla evde hayvan beslemenin caiz olduğu hükümünü de istinbat etmişlerdir.[259] Hatta hayvan beslemenin, her (ciğer sahibi) canlıya yapılan iyilikten dolayı bir ecir verileceğini bildiren hadise[260] istinaden sevap olduğu bile söylenebilir.

2. Hayvan Beslemeye Getirilen Sınırlamalar

Nasların genel anlamda hayvan beslemeye cevaz vermesiyle birlikte, hayvanlarla ilgili rivâyetlerin toplamı göz önünde bulundurulduğunda, hayvan beslemeye sınır getirildiği görülür. Hadislerde özellikle köpek besleme üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda köpekle ilgili olarak özellikle günümüzü daha yakından ilgilendiren fıkhî tartışma, köpeğin evde beslenmesinin caiz olup olmadığı hususundadır. Evde köpek beslenmesinin fıkhî hükmü genel kurala göre kısmen farklı bir durum arzeder. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber, ziraat veya hayvancılık faaliyeti ya da bekçilik veya av

> Yine Hz. Peygamber Cebrail ile belli bir saatte buluşmak üzere sözleşmişler, ancak içeride bulunan köpek sebebiyle Cebrail gelmemiş ve köpeği farkeden Rasûlüllah, derhal çıkarılmasını emretmiş ve köpek çıkarıldıktan sonra Cebrail'le görüşebilmiştir.

gibi bir sebep olmaksızın köpek besleyen kimsenin çeşitli iyi davranışlarından elde edeceği sevap ve mükâfattan her gün bir miktar

---

259 Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahmân, *Tahrîru'l-Cevâb an Darbi'd-devâb*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1418/1998, s. 38.

260 Buhârî, "Bed'ul-halk", 16, 17, "Şirb", 9, "Vudû", 33, "Mezâlim", 23, Edeb, 27; Müslim, "Selâm", 41, 151-153, "Tevbe", 25; Muvatta, "Sıfatu'n Nebî", 23; Ebû Dâvûd, "Cihad", 47.

(kırat) eksilteceğini bildirmiş,[261] içinde köpek bulunan eve meleklerin girmeyeceğini ifade etmiştir.[262] Yine Hz. Peygamber Cebrail ile belli bir saatte buluşmak üzere sözleşmişler, ancak içeride bulunan köpek sebebiyle Cebrail gelmemiş ve köpeği farkeden Rasûlüllah, derhal çıkarılmasını emretmiş ve köpek çıkarıldıktan sonra Cebrail'le görüşebilmiştir.[263] Ayrıca aralarında köpek ve çan bulunan yolcularla meleklerin arkadaşlık etmeyeceği de Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir.[264] Gerek zikredilen bahse konu hadislerden gerekse köpeğin artığının necisliğiyle ilgili hadislerden hareketle fakihler, tarla ve bahçeleri koruma ve avcılık gibi gerekçelerle köpek beslemenin caiz olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır. Zikredilen amaçlar dışında köpek beslemenin caiz olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Ancak fakihlerin ortak kanaati, bir fayda sağlamaya yönelik olmayan köpeğin beslenmesinin caiz olmadığı yönündedir.

Öte yandan âlimler tarafından yapılan yorumlara göre, içinde köpek bulunan eve meleklerin girmemelerinin sebebi onların pis kokmaları, pislik yemeleridir. Bundan dolayı gereksiz yere köpek edinen kimse, evine melek girmekten mahrum bırakılmak sûretiyle cezalandırılmıştır.[265] Hadiste geçen "kırat", lüzumsuz olarak köpek edinen müminin sevabından Allah katında mâlum bir miktarın eksilmesini ifade eder.[266] Buradaki kırat konusunda ise farklı görüşler vardır. Bu fark insanlara eziyet konusunda bir-

261 Buhârî, "Bed'ül-halk" 7, 14, 17; "Hars", 3,"Zebâih", 6; Müslim, "Müsâkât", 10, 50-61; Ebû Dâvûd, "Sayd", 1, 21, 22; Tirmizî, "Ahkâm", 4; "Sayd" 17; İbn Mâce, "Sayd", 2; Dârimî, "Sayd", 1; Nesaî, "er-Ruhsa fî İmsâki'l-Kelb", 13, 14, "Sayd", 10-14, 24.

262 Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 7, 17; Müslim, "Libâs ve Zinet", 26, 81-84.

263 Buhârî, "Bed'ü'l-halk" 7, 17, "Meğâzî" 12, "Libâs" 88, 94; Müslim, "Libâs" 81-84; er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Kahire 1934-62, XXXI, 210.

264 Müslim, Libâs, 103.

265 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, XIV, 84; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, Kahire 1348, XV, 139.

266 Tecrîd-i Sarih Tercümesi, VII, 131.

birinden farklı iki tür köpeğe nisbetle yapılmış olabileceği gibi, köy-kent ayrımına göre de ifade edilebileceği belirtilmektedir. Zira fazla kalabalık insanın yaşadığı yerde, rahatsız olanların sayısı da artmaktadır. Bunun yanında daha önce bir kırat olan cezanın, ağırlaştırmak suretiyle iki kırat'a çıkarılmış olduğu üzerinde de durulmuştur.[267] İhtiyaç olmaksızın köpek edinmenin yasaklanması meselesi üzerinde özellikle durulması ve köpek besleme konusunda ağır bir müeyyidenin getirilmesi, onun kudurganların % 92,5 kısmını teşkil etmesi ve kuduza yakalanma ve yayma konusunda hayvanlar içinde ilk sırada bulunmasından da kaynaklanabilir. Kuduzu, saldırgan köpekler bulaştırabileceği gibi, kendisini sevdiren, serbestçe istediği insanı yalayan hatta kendini acındıranlar da aşılayabilirler. Bu durumdaki hastalık, tedbir almayı geciktirdiğinden çok daha tehlikeli olduğu düşünülürse, bu husustaki titizlik daha kolay anlaşılır. Hiç evden çıkarılmayan veya diğer köpeklerle temas etmeyen köpekler bile, evdeki kudurmuş olan bir kediden veya fareden de mikrobu alıp hastalığı yayabileceği gibi, ekinokok (kist hidatik) hastalığını aşılamak yönünden de tehlike arzeder. Kuduz, hayvanın yalnız ısırmasıyla değil yalaması veya salyasının bulaşmasıyla da sirâyet edebilir.[268] Bu açıdan bakıldığında, fukahânın köpeğin artığını necis sayması ve yaladığı kabın cumhura göre yedi, Ebû Hanîfe'ye göre üç defa yıkanmasının gerekli olduğu[269] konusundaki görüşleri ve saldırgan köpeğin öldürüleceği hususunda ittifakın bulunması[270] çok anlamlıdır. Köpeğin kuduz hastalığına yakalanma ve onu bulaştırma açısından hayvanlar arasında ilk sırayı aldığı, tüyü, salyası ve dışkısıyla birçok hastalığın yayılmasında etkin rol oynadığı göz önünde bulundurulduğunda, İslam dininin ihtiyaç olmaksızın zevk ve süs için evde köpek bes-

267 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, X, 239; Aynî, a.g.e., XV, 203.

268 Tecrid-i Sarih Tercümesi, VII, 133- 143.

269 Azîmâbâdî, *Avnu'l Mabûd*, I, 124.

270 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, X, 235; Avnî, a.g.e., XV, 202; İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l Fıkhiyye*, Beyrut, ty., s 294.

lemeyi yasaklamasının hikmeti daha iyi anlaşılacaktır. Bu yasağın diğer bir sebebi de köpeğin gelip geçeni korkutması, hatta bazen de zarar vermesidir. Mamafih, bütün mahlûkata merhamet ve şefkati emreden İslam bu tavrıyla, köpeklere kötü muamele edilmesini istemiş de değildir. Fakihler, avlanmanın yanı sıra ihtiyaç duyulan diğer alanlarda kullanılmak üzere köpek beslenmesinin caiz olduğunu, ihtiyaç olmadığı durumlarda evde köpek beslenmesinin caiz sayılmadığını söylerler. Av, ziraat, sürü, ev bekçiliği vb. sebeblere dayalı olarak köpek beslemenin câiz olduğu konusunda bilginler görüşbirliğine varmışlardır. Ancak hırsız korkusu gibi zaruri bir sebep olmaksızın evde bulundurulmasını hoş karşılamamışlardır.[271] Dolayısıyla lüzumsuz yere zevk için köpek besleyenler, hadis-i şerifteki uyarıların muhatabı olmaktadırlar. İslam dini insan sağlığına, temizliğe ve koruyucu hekimliğe de ayrı bir önem verdiğinden, köpeğin ihtiyaç halinde beslenmesine izin verilmesi, fakat ev içinde süs hayvanı olarak beslenmesinin hoş karşılanmaması bu anlayışın sonucu olmalıdır.[272] Nitekim Şâfiî fakihler ihtiyaç olmaksızın köpek beslemenin haram olduğu, av, ziraat ve hayvan sürülerinde bekçilik amaçlı beslemede bir sakınca bulunmadığını ifade etmişlerdir.[273]

Benzer şekilde Şâfiiler evlerde ve benzeri yerlerde koruma amaçlı köpek besleme konusunda, mezkûr hadisin zahirine bakarak haram olduğunu söylemişlerdir. Ancak hadisin köpek beslemeye izin verdiği üç halde illet araştırıldığında, bunun da illetinin "*ihtiyaç*" olduğu ortaya çıkar. Bu illete kıyas ederek, ihtiyaç hallerinde köpek beslemenin bir sakıncasının olmadığını ifade etmişlerdir.[274] Günümüzde Emniyet Teşkilat'ında, özellikle narkotik alanında ve

---

271 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, VII, 119-120; İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtâr*, V, 226-227.

272 Ahmed Nazmi, *Hayvan Yetişdirme Fazileti*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1922/1341, s. 40-41.

273 Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, X, 236.

274 Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Müslim*, X, 235-6.

görme engellilere rehberlikte köpeklerden yararlanılmakta ve bu önemli bir ihtiyaç olmaktadır.

Diğer hayvanların beslenmesi bakımından ise, bir ibadet mekânı olan evleri pisletmeyen ve onu namaz kılınabilirlikten çıkarmayan hayvanların evlerde beslenmesinde herhangi bir mahzurun olmayacağı söylenebilir.

E. HAYVANLARA GÜÇLERİNİ AŞAN YÜK VURMA VE ÇALIŞTIRMA YASAĞI

Nasslar, ilke olarak belirli hayvanların taşıma aracı olarak kullanılmasını mubah kılmıştır. Bu bağlamda âyette, "*Bu hayvanlar, ancak büyük zorluklarla ulaşabileceğiniz bir memlekete yüklerinizi taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz çok şefkatlidir, çok merhametlidir.*"[275] buyrulur. Fakat bu hak insanlara sınırsız olarak tanınmamış; bilakis hayvanların taşıma kapasiteleriyle sınırlı tutulmuştur. Çünkü bu durum hayvanlara karşı merhametli olmanın bir gereğidir. Bu doğrultuda hayvan haklarından olarak düşünülebilecek haklardan bir diğeri, yük hayvanlarına kapasitelerinin üzerinde bir yükün yüklenmemesidir.

Hz. Peygamber'in, hayvanları ilahi bir emanet bilerek onlara taşıma kabiliyetlerinden yararlanırken de iyi davranılması gerektiğini ifade etmesi, farklı rivâyetlerle bize kadar ulaşmıştır. Ebu Derdâ, fazla yük vurulduğu için yerden kalkmakta zorluk çeken bir deveyi görünce fazlalıkları atarak, Hz. Peygamber'in "*Allah bu dilsizler hakkında hayırhah=iyilik isteyen olmanızı tavsiye etmektedir, onlara güçleri oranında yük vurun*"[276] dediğini hatırlatır. Hadisin fehvasınca İslam hukukçuları hayvana gücünün üzerinde ağır yük yüklemeyi ve fazla yol yürütmeyi mekruh olarak kabul etmişlerdir.[277] Bunun yanında hayvanlara fazla yük vurma yasağını haram olarak yorum-

---

275 Neml, 16/7.

276 Ebu Dâvûd, "Cihad", 44.

277 el-Azîmabâdî, *Avnu'l-Ma'bûd şerhi Sünen-i Ebû Dâvûd*, VII, 169; İbn Kudâme el-Makdisî, Abdullah Ebû Muhammed, *el-Kâfî fî Fıkhi İbn Hanbel*, el-Mektebü'l-İslâmî, Bey-

layan âlimler de mevcuttur.[278] Sehl bin Amr el-Ensarî'den rivâyet edilen bir diğer hadiste: Rasûlullah'ın, karnı sırtına yapışmış (böğürleri çökmüş) bir devenin yanından geçtiği ve: —"*Konuşamayan bu hayvanlar hakkında Allah'tan korkun! Besili olarak binin, besili olarak kesip yiyin!*"[279] dediği aktarılmaktadır. Hadisteki "el-mu'ceme" yani "konuşmayan, ağzı, dili olmayan" nitelemesi, hayvanların kullanım esnasında, binit olarak bile merhamete ve şefkate ne kadar muhtaç olduklarını çok etkili bir biçimde ifade etmektedir.

Ebû Hüreyre'den gelen bir başka rivâyette yasak, farklı bir üslupla ifade edilmektedir. "*Hayvanlarınızın sırtını minberler (konuşma yapılan kürsü) yerine koymayın. Kuşkusuz tek başınıza güçlükle gidebileceğiniz bir yere sizi götürmeleri için Allah onları sizlere musahhar (hizmetçi) kıldı. Yeryüzünü de sizin (durma yeriniz) kıldı, öyleyse ihtiyaçlarınızı (duran hayvanın sırtında değil) yerde görün.*"[280] Hadisteki "Hayvanların sırtını minberler edinmekten sakınınız" ifadesini, hayvanları durdurup da sırtlarında oturarak, başkalarıyla sohbet ederek veya bir alışveriş için pazarlığa girişerek, onları lüzumsuz yere yormama, bu gibi işler yapmak istenildiği takdirde onların üzerinden inme, ondan sonra işleri yapma şeklinde yorumlamak mümkündür. Yük taşıma hususunda hayvan haklarına gösterilen ihtimamın uygulamasını Hz. Peygamberin terbiyesinde büyümüş Enes bin Malik şöyle anlatmaktadır: "*Biz bir yerde konakladığımız zaman, develerin yüklerini çözüp onları rahatlatmadan Allah'ı tesbih ve ibadete koyulmazdık.*"[281] Rivâyette, hayvanların dinlenme ve is-

---

rut 1408/1988, thk. Züheyr eş-Şâvîş, II, 307.

278 Şirâzî, *el-Mühezzeb*, II, 168; Şirbînî, *İknâ fî halli elfâzı Ebî Şucâ*, II, 142; es-Sehâvî, *Tahrîru'l-Cevâb an Darbi'd-devâb*, s. 33; Abûdî, Vücûbu'r-rıfk bi'l-hayevân, s. 165.

279 Ebu Dâvûd, "Cihâd", 44; Dârimî, "İsti'zân", 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 440.

280 Ebû Dâvûd, "Cihad", 55, 61; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 255; Kurtubi, İbn Abdilberr, *el-Kâfî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, I, 615; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 210; Muhakkik Mirza Hüseyin Nûrî, *Müstedrakü'l-Vesâil Müstenbatü'l-Mesâil*, VIII, 209.

281 Ebu Dâvûd, "Cihâd", 44, 48. Aynı minvalde Şiî kaynaklarda "*hayvanla yolculuk yaptığınız vakit konakladığınızda, önce hayvanın yemini ve suyunu verin*" şeklinde bir rivâyet

tirahat etme haklarının ibadete (namaz kılmaya) öncelendiği görülür. Bu hadisten hareketle bazı âlimler, kişinin konakladığında kendi karnını doyurmadan önce hayvanların karnını doyurması, sularını vermesinin müstehap olduğunu belirtmişlerdir.[282]

Yahya b. Murre'nin naklettiği bir hadis ise meselenin farklı bir boyutunu ortaya koymaktadır: *"Bir gün Rasûlüllah ile beraber otururken bir deve geldi; onun önüne çöktü. Resûlullah da bana, "Allah sana hayırlar versin, bak, şu deve kimindir. Bu devenin bir sorunu vardır" dedi. Ben de çıktım, onun sahibini aramaya koyuldum ve onu buldum. Resûlullah'ın kendisini çağırdığını söyledim. Resûlüllah'ın yanına gelince, Allah Rasûlü ona devenin ne gibi sorunları olduğunu sordu. O da (Devenin sorunlarının ne olduğunu bilmiyorum. Fakat biz bu deveyi çalıştırdık ve onunla su taşıdık. Ta ki artık su taşıyamayacak bir duruma gelinceye kadar. Bu nedenle bu akşam onun kesilmesini ve etinin de aramızda bölüştürülmesini istişare ettik.) Bunun üzerine Resûlullah ona şöyle bir tavsiyede bulundu: (Onu kesmeyin, bırakın yaşasın) dedi.*[283] Bu rivâyette Hz. Peygamber, ömür boyu hizmet eden devenin kesilmemesi yönünde tavsiyede bulunarak, hizmeti mukabilinde hayvanı mükâfatlandırmıştır.

Hayvanlara güçlerinin üstünde yük yüklememeyi tavsiye eden Hz. Peygamber, veda haccı sırasında beraberinde bulunan zevcelerinden Hz. Safiyye'nin yükünün Hz. Aişe'nin yükünden daha ağır, Hz. Aişe'nin devesinin ise Hz. Safiyye'nin devesinden daha güçlü ve kuvvetli olduğunu fark edince, develerdeki yüklerin birbirleriyle değiştirilmesini emrederek, konuya verdiği önemi uygulamalarıyla da göstermiştir.[284]

---

aktarılır. Bk. el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu'ş-Şîa*, XI, 479; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXIV, 203.

282 es-Sehâvî, *Tahrîru'l-Cevâb*, s. 51.

283 Heysemî, *Mecmeu'z-Zevaid*, IX, 8; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 321.

284 İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye*, (thk. Abdurrahman el-A'zamî), Beyrut, 1973, II, 19.

Öte taraftan bazı âlimler, hayvanlara merhametle ilgili olarak daha önce zikri geçen hadislerdeki "merhametli olmayı" hayvanlar için "yiyecek-içecek verme, hayvanlara ağır yük yüklememe, eziyet işkence etmeme" olarak yorumlamışlardır.[285] Bu nedenle güçlerinden fazla yük taşımaya zorlamak için onlara vurmak da yasaklanmıştır.[286]

Mâverdî, (ö. 450/1058) muhtesibin[287] görevlerini sayarken, hayvan sahiplerinin fiziki olarak iş yapabilme kabiliyetini kaybetmiş hayvanları kullandıkları takdirde bu davranışlarının yasaklanacağını ve muhtesibin hayvan sahibini bu davranıştan men edeceğini ifade etmektedir. Şayet hayvan sahibi hayvanın çalışabilecek kudrette olduğu iddiasını ileri sürüyorsa, örfe bakılacağını, örfen bu iddia uygun bulunursa çalıştırmaya izin verileceğini, aksi takdirde yasaklanacağını belirtmektedir.[288] Kuraşî, hisbe ile ilgili eserinde, taşımada kullanılan hayvan sahiplerinin onları, dinlenmeleri için bir gün ve bir gece istirahate bırakmalarının, yük yüklediklerinde hayvanın kapasitesini aşmamalarının gerektiğini ifade etmektedir.[289]

---

285 Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi-Kütüb-i Sitte*, XVI, 298.

286 Sehâvî, *Tahrîru'l-Cevâb*, s. 33.

287 İslam devletlerinde emr-i bi'l-marûf nehyi ani'l-münker esası üzerine hizmet eden ihtisab teşkilatındaki görevlilerdir. Görevleri genel ahlak, asayiş ve bazan da süratle sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenmek ve zaman zaman kuvvet kullanarak meseleleri halletmektir. Bunun dışında çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı âletlerini, gıda maddelerini kontrol etmek, borçluların borçlarını vaktinde ödemelerini sağlamak, komşular arasındaki ihtilafları çözmeye çalışmaktır. İbadetlerin ve dinî vecibelerin yerine getirilmesine nezaret etmek, bu görevlerini ihmal edenleri cezalandırmaktır. Sokak ve caddelerin temiz tutulmasını temin etmek, çeşitli işlerde insanlara ve hatta hayvanlara kötü muamelede bulunanları cezalandırmak gibi daha birçok işmuhtesiplerin görevleri arasındadır.

288 Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-velâyetü'd-Dîniyye*, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1973/1393, s. 257.

289 Bk. İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Meâlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, thk. Reuben Lewy, Matbaatü Dâru'l-Funûn, Cambridge 1937, s. 79, 89.

Yine müzmin (kronik) hastalığı olan hayvanların kiralanamayacağı, zira bu sözleşmenin hayvana eziyet vereceği belirtilmiştir.[290]

Hayvanlara takatlerinin üzerinde yük vurma yasağının uygulama örneklerine tarihsel süreçte de sık sık rastlamak mümkündür. Sözgelimi, Hz. Ömer hilafeti zamanında iş hayatını; işçilere ağır yükler yüklenip ve yine güçlerini aşan ağır işlerde çalıştırılıp çalıştırılmadıklarını denetlerken, hayvanlara ağır yükler yüklenip yüklenmediğini de denetlemeleri kapsamına almıştır.[291] Keza Emevî halifesi Ömer b. Abdulazîz (ö. 99-101 h/717-720 m) Mısır'daki bir memuruna yazdığı bir yazısında; hayvanlara demirden ağır yularlar vurulmaması ve onları cesaretlendirmede ucu demirli sopalar kullanılmaması uyarısını yapar. O, nakliyede kullanılan hayvanlara (develere) bin rıtl yüklendiği haberini almasının ardından da bu eyalete gönderdiği bir diğer yazısında, bunun 600 (yaklaşık 230 kg) rıtla indirilmesi talimatını verir.[292]

Yine Osmanlı döneminde esnafın işleri hakkında bir tüzük olarak hazırlanan 1630 yılından önceye ait olduğu tahmin olunan bir belgede, "Ve oduncular, katır odunun uzunu dört karış ola, eşek yükü üç karış ola, deve odunu altı karış ola. Dağda çok yükleyip şehre yakın gelince yükü eksiltmeye, adetce normal ola. Hayvana fazla yük yüklemeyeler. Nalsız gezdirmeyeler. Semerleri eski olmaya"[293] denilerek hayvanlara fazla yük vurulması yasaklanmıştır. Benzer şekilde 9 Şubat 1829 tarihli Dîvan kararında, istihdam edilen, yük-odun taşımacılığında kullanılan atlara haftada bir gün/tatil günü olan cumalarda istirahat verme mecburiyeti[294] getirilir.

290 Merdâvî, *el-İnsâf*, VI, 34.

291 Yeniçeri, Celal, *İslâmın Emeğe Bakışı*, s. 180.

292 Şener, Mehmet, "*Hayvan*", DİA, İstanbul 1998, XVII, 93; Yeniçeri, *İslâmın Emeğe Bakışı*, s. 180.

293 Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1981, s. 117.

294 Albayrak, Sadık, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul 1997, s. 64, 66; Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt 1, Büyükşehir

"Hamalların Beygirlere Binmemesine dair" 1766 tarihli bir fermanda ise, İstanbul şehrinde at ve beygir ile yük taşıyan hamalların, yüklerini yerine bıraktıktan sonra dönüşte (at ve beygirlere) binmemek için semerlere yarım okka demir çivi çakılması daha önceden koyulmuş bir kural iken, bir süredir bazılarının buna uymadıkları görüldüğünden, uymayanların uyarılmalarını istemektedir.[295]

Yine 2 Ekim 1856 tarihli bir belgede, söz konusu Cuma günü binme yasağının ihlal edildiği ve bu durumun öteden beri mevcut kanunlara aykırı olduğundan, yetkilileri gerekli önlemi almaları yönünde uyarmaktadır. "Beyana gerek olmadığı üzere, beygir hamallarının Cuma günleri tatil eylemeleri ve beygir sahiplerinin beygirlerin boş olduğu halde üzerlerine binmemek üzere semerleri üzerine demir çubuklar mıhlattırmaları eski adettendir. Fakat bir müddetten beri bu usule riayet edilmeyerek Cuma günleri tatil edilmemekte ve sahipleri beygirleri yüklü olmadığı halde üzerlerine binerek birtakım çoluk çocuğu çiğnettirmektedirler. Bu hal layıksız bir şeydir ve asla caiz değildir. Bundan böyle bunların Cuma günleri tatil ederek semerleri üzerlerine dahi çivi mıhlattırmaları kati olarak sağlanmalıdır. Ayrıca, bu hususta beygir hamalları ile bu tür iş yapan diğer ekmek, sebze taşıyan esnafların kethüdalarına gerekli tebligatın yapılması ve esnafın devamlı kontrol altında bulundurulmasının Şehremaneti yetkililerine dahi ifade kılınmasının tarafınıza bildirilmesi Meclis-i Vâlâ'dan ifade olunmuş olmakla, o yolda gereğinin yapılması hususunda tezkire yazıldı. 2 Ekim 1856."[296]

Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995; Işık, Ayhan, Arşiv belgelerine göre Osmanlıda çevre, *Din ve Hayat*, 98-101, *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 4, 2008; Taylan, Nermin, *Osmanlı'da Yasaklar*, Ekim Yayınları, İstanbul 2014, s. 38. Ayrıca bakınız; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadâret Evrakı Mektubi Kalemi Nezâret ve Devâi, 77/55.

295 İstanbul Müftülüğü Arşivi, İstanbul Kadı Sicili, No: 25, s. 251-252, 1766.

296 Engin, Vahdettin, *Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı*, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2013, s. 1-3.

E. HAYVANLARIN FITRATLARINA UYGUN DOĞAL GÖREVLERDE KULLANILMASI

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın yeryüzündeki her şeyi insanlar(ın yararı) için yarattığını[297] bildirmektedir. İnsanların yararlanmaları için yaratılan hayvanlar da farklı yapılarda yaratılmış ve her biri belli yeteneklerle donatılmıştır. Bu nedenle, bu yaratılanlardan yaratıldıkları gaye doğrultusunda yararlanmak gerekir. Kur'an-ı Kerim bazı hayvanlardan söz ederken, onların yaratılış gayelerine de işaret ettiği olur. Binme, etinden, sütünden ve zinet (çevreyi süsleyen estetik değer) oluşundan faydalanma gibi.[298] Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in özellikle evcil hayvanlarla ilgili olarak üzerinde durduğu bir diğer önemli husus, onların yapılarına uygun düşmeyen tasarruflardan kaçınmaktır. Onların fıtrî yapılarına uygun olmayan işlerde istihdam edilmeleri, bir nevi eziyet ve işkence olarak telakki edilebilir. Bu sebeple yapıları binmeye müsait olmayan hayvanlara binmek yasaklandığı gibi, yapısı yük taşımaya müsait olmayan inek gibi hayvanlarla da yük taşıma yasaklanmıştır. Ebû Hureyre'nin naklettiği bir diğer rivâyette: "Rasûlüllah bir gün sabah namazını kıldıktan sonra, cemaate yönelerek: "*Adamın biri sığırını sürüyordu ki, bir ara sırtına bindi ve vurmaya başladı. Bunun üzerine hayvancağız (lisân-ı haliyle): Biz bunun için yaratılmadık* diyerek serzenişte bulundu"[299] buyurdu. Bu açıdan bakıldığında hayvanların yaratılış gayeleri doğrultusundan saparak, fıtrat harici işlerde kullanılmaları kesinlikle İslam'a aykırı olmaktadır. İbn Abbas'ın rivâyetine göre, "*Rasûlüllah (dövüştürmek için) hayvanları birbirine kışkırtmayı yasaklamıştır.*"[300] Abdurrezzak (ö. 211/827)'ın nak-

---

297 Bakara, 2/29.

298 Nahl, 16/8; Yâ'sîn, 36/71, Mâide, 5/4.

299 Buhârî, "Enbiya", 52, 54, "Fedâilu's-Sahâbe", 1, "Müzâraa", 4; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 1; Tirmîzî, "Menâkıb", 17; Nesaî, "Menâkıb", 2.

300 Ebû Dâvûd, "Cihad", 51, 56; Tirmizî, "Cihad", 30; Buhârî, *el-Edebu'l-Mufred*, I, 422; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 22; el-Hıllî, Yahyâ b. Saîd, *el-Câmi li'ş-Şerâi*, Müessesetü Seyyidi'ş-Şühedâ, Kum, ty., s. 397.

lettiği bir hadiste ise Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "*Hiçbir insanın iki koçu, iki horozu veya onlardan daha büyük olanları birbiriyle dövüştürmesi caiz değildir.*"[301] Horoz, deve, boğa, köpek, koç vb. hayvanları dövüştürme de hep söz konusu yasak kapsamında yer alır. Bunlar aynı zamanda hayvanlara eziyet anlamına gelir.[302] Hayvanların eğlence, kumar vb. amaçlarla dövüştürülmeleri veya dövüştürmek için kışkırtılmaları kesin surette yasaklanmıştır.[303]

Bununla birlikte fakihler, at ve deve yarışlarına kumar ve bahis amaçlı olmamak kaydıyla cevaz vermişlerdir.[304] Zira bizzat Hz. Peygamber'in at ve deve yarıştırdığı rivâyetlerle sabittir.[305] Bazı fakihler zikredilen hayvanlara katır, eşek ve filleri de dahil etmişlerdir.[306] Bunun haricinde boğa güreşleri, horoz dövüşleri, ayı oynatma, köpek boğuşmaları vesaire hepsi İslam'da yasaklanmıştır. Nitekim fakihler, Kur'an'daki, genel ilkeler ve yukarıdaki hadislerden hareketle hayvanları birbirleriyle dövüştürmenin haram olduğu kanaatine varmışlardır.[307] Şâfiî âlim Şirbînî (ö. 977/1570) konuyla ilgili şöyle bir tespitte bulunur: "Horozları ve köpekleri birbirleriyle dövüştürmek, maymunları dans ettirmek, koçları birbirlerine vurdurmak, bunlarla neşelenmek ve insanları bunlar için toplamak haramdır."[308] Ayrıca hayvanları birbiriyle dövüştür-

---

301 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, XI, 454.

302 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 227.

303 Nevevî, *Mecmû*, VI, 164; eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 241; Abûdî, Vücûbu'r-rıfk bi'l-hayevân ve tahrîmu zulmihî ve ta'zîbihî, s. 155.

304 Kâsânî, *Bedâyi*, VI, 206; Desûkî, *Hâşiye*, II, 209; Şirbînî, *İknâ*, II, 249; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VII, 354; Eymen, el-Âmilî, *Hukûku'l-Hayevân*, I, 229.

305 Buhârî, "Cihad", 59; "Rikâk", 38; Ebû Dâvûd, "Cihad", 67,"Edeb", 9; Nesâî, "Hayl", 14.

306 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VII, 353; Nevevî, *Ravda*, VII, 532.

307 Nevevî, *el-Mecmu*, VI, 164; Sahâvî, *Tahriru'l-Cevab an Darbi'd-Devab*, s. 69.

308 Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 428. Yine Şafiî âlimlerinden Kalyûbî, horoz dövüştüren ve koç tokuşturan kimselere satış yapmanın caiz olmadığı ve engellenmesi gerektiği görüşündedir. Kalyûbî, Ahmed Şihabüddin bin Ahmed bin Selame, *Hâşiye*, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabîyye, Beyrut, II, 229.

menin yasaklanmasının, sadece köpek ve horoz gibi birkaç hayvanla sınırlı olmayıp, bütün hayvanları kapsadığı fakihler tarafından belirtilmiştir.[309] Zira hayvanları dövüştürmek, onlara hem işkence yapmak ve onları öldürmek hem de onları yormak[310] ve enerjilerini boşuna harcamak anlamına gelmektedir. Hayvanları dövüştürmenin haramlığından söz eden hadislerde "بهائم" kavramı geçmektedir. "بهائم", bütün hayvanları ifade eden bir kavramdır.[311] Bu nedenle insanların zevk almak ve neşelenmek için hayvanları birbirlerine karşı tahrik edip dövüştürmeleri, Kur'an ve sünnetin koyduğu ilkelere ters düştüğü için, hayvan hakları ihlallerinden sayılmaktadır.[312] Hayvanlar dövüştürmeden dolayı acıya maruz kaldıkları ve yaralandıkları için, zikri geçen yasak, fiziki ve ruhi tahribatın oluşmasının önünü alan önlemler arasına girer.

Bu bağlamda günümüz hayvan hakları düşüncesinde tartışılan bir diğer husus, hayvanların eğitilme ve evcilleştirilmeleridir. Hayvanları eğitmenin hükmünü ise; hayvanların eğitimlerinde kullanılan araçlar ve eğitilme amacı belirler. Günlük hayatta kullanıma yönelik olarak hayvanların eğitim ve evcilleştirilmelerinde genel olarak fıkhen bir sakınca görünmemektedir. Zira hadis kitaplarında, Hz. Peygamber'in bazı hayvanları eğitmeyi teşvik ettiği ile ilgili hadisler mevcuttur. Onlardan birisi de şöyledir: *"Müminin bütün eğlenceleri boştur. Sadece şu üç tanesi hariç:"Atını eğitmesi, ok atması ve eşiyle oynaşmasıdır. Bunlar ise haktır."*[313] Bu nedenle hayvanlar kendilerine eziyet verilmeden meşru bir hedef için eğitiliyorlarsa, bunda bir sakıncanın olmadığı söylenebilir. Sözgelimi köpeklerin görme engelli kişilere rehberlik için eğitilmesi bu bağlamda

---

309 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr,* VIII, 250; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr* VI, 303.

310 Azimâbâdî, *Avnu'l-Mabûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, VII, 165.

311 el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *Müfredât'u Elfâzi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fikr, (thk. Safvan Adnan Dâvûd), Beyrut 2002, s. 149.

312 Bor, *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları*, s. 206.

313 Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid,* V, 269.

değerlendirilebilir. Şayet eğitim esnasında hayvanlar yaralanıyor ve eğitilmelerinde insanlar için bir fayda da söz konusu değilse, böyle bir eğitimin hayvanlara eziyet sayıldığı için caiz olmadığı ileri sürülebilir. Bu minvalde eğlence amaçlı olarak eğitilmelerine cevaz vermek de mümkün görünmemektedir.

Özellikle günümüzde hayvanların sirklerde, arena ve benzeri yerlerde yaratılışlarına aykırı olarak gösteri ve eğlence amaçlı eğitilmelerini tasvip etmenin gayri kabil olduğunu söylemek mümkündür.

G. HAYVANLARA EZİYET VE İŞKENCE YASAĞI

Özellikle günümüz endüstriyel hayvan üretiminde, eğlence dünyasında ve deneylerde hayvanların en çok karşı karşıya kaldıkları durum, eziyet ve işkence boyutuna varan eylemlerdir. Bu nedenle eziyet ve ızdıraptan uzak tutulma, hayvanların temel hakları içinde mütalaa edilmiştir.

Nasslarda hayvanlara eziyet ve işkence yasağının ısrarlı bir şekilde vurgulandığını söylemek mümkündür. Esasen sadece hayvanlara karşı değil, bütün canlılara karşı şefkatli ve merhametli olma İslam'da genel bir esastır. Bu minvalde Kur'an-ı Kerim'de, *"Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. "Allah'ındır" de. O, merhamet etmeyi kendi zatına farz kıldı. Sizi varlığında şüphe olmayan kıyamet gününde elbette toplayacaktır. Kendilerini ziyana sokanlar var ya işte onlar inanmazlar"*[314] buyurularak Allah'ın bütün varlıklara merhametli ve şefkatli olduğu belirtilmektedir. Bir diğer âyette Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşattığı belirtilmektedir. "...*Kimi dilersem azaba uğratırım. Rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır.*"[315] buyrularak âyetinin anlamı genel olup, bütün varlıkları kapsadığı ifade edilmektedir. Âyetleri destekler tarzda Hz. Peygamber'in en ısrarlı bildirimleri arasında yeryüzündeki canlılara merhametle ve şefkatle

---

314 En'âm, 6/12.

315 A'râf, 7/156.

yaklaşılması yer almaktadır. Bu bağlamda, *"Merhamet edene Allah da merhamet eder; siz yerdekine merhamet edin ki gökteki de size merhamet etsin"*[316] buyurmuştur. Yine bir diğer rivâyette *"Şayet hayvanlara yaptıklarınızdan dolayı affedilecek olsaydınız, çoğunuz affedilirdi"*[317] buyurmuştur. Hadis-i şeriflere göre, ister evcil ister yabani olsun, hayvanlara şefkat göstermek âhirette kurtuluşa, zulmetmek ise lanete sebep olacaktır.

Hz. Peygamber, yerinden kımıldamayan devesine vuran Hakem b. Hâris'i "deveye vurma" diye ikaz etmiştir.[318] Bir yolculukta da arkadan gelen bedevîlerin binekleri hızlandırmak için bağırmaya ve vurmaya başladıklarını işitince geri dönerek, *"Sakin olun, telaşla eziyet etmede hayır yoktur."*[319] buyurmuştur. Yine Hz. Aişe bir rivâyette şöyle anlatır: *"Kendisinde dik başlılık olan bir deveye bindim. (Hırçınlık etmeye başlayınca) ileri-geri sürmeye başladım. Bunun üzerine Rasûlüllah: Rıfkla (şefkatli), tatlılıkla davran! diye müdahale etti..."*[320]

Buraya kadarki incelemelerimizden de anlaşılmaktadır ki hayvan hakları konusunun anahtarı, hayvanlara merhametli ve şefkatli olmadır.[321] İlke olarak İslam'da muhatabı ve objesi her ne olursa olsun, zulüm ve işkence kesinlikle yasaklanmıştır. Eziyet ve işkence, fizikî olabileceği gibi manevî de olabilir. Her iki nevi işkence hadislerde kesin bir dille yasaklanmıştır. Bu doğrultuda hayvanların "yüzüne vurularak dövülmesi", "canlı hayvanların hedef alınıp atış yapılması",[322] "yüzüne dövme (vesm) yapılması",[323] dövüşmeleri

---

316 Ebû Dâvûd, "Edeb", 58, 66; Tirmizî, "Birr ve Sıla", 16.

317 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 441; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, X, 191, 217.

318 Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX, 14.

319 İbnü'l-Esîr el-Cezeri, İzzudin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (639/1233), *Usdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Mu'avvad), Beyrut, ty, III, 300.

320 Müslim, "Birr", 79.

321 Azzâm, Mahfûz, Felsefetü'l-İslâm fi hukûki'l-hayevân, s. 277.

322 Buhârî, "Zebâih", 25; Müslim, "Sayd", 12, 58, 60; Tirmizî, "Sayd", 9; İbn Mâce, "Zebâih", 10; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 282.

323 Müslim, "Libâs", 29, 106; Ebû Dâvûd, "Cihad", 56, 58; Tirmizî, "Cihad", 30.

için "hayvanların kızıştırılmaları",[324] "hayvanı kulağından tutarak çekmek" hadislerde işkence olarak kabul edilen ve kesinlikle yasaklanan hususlardandır.

Peygamberleri göndermeden insanların, hatta asi olanların dahi Allah tarafından işkenceye, eziyete maruz kalmayacakları bizzat Allah tarafından beyan edildiğine göre,[325] isyan melekesi olmayan hayvanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olan insanlar tarafından her hangi bir şekilde eziyet ve işkenceye maruz bırakılmaları, ilâhî değerlere ters düşmektedir ve bu da bir hayvan hakları ihlâlidir. İlâhî iradeyi yeryüzünde temsil eden insanların, sürekli Allah'a ibadet eden ve kendine has bir namazı ve tesbihi bulunan hayvanlara eziyet ve işkence yapmaları halifelik konumlarına ters düşmektedir.[326]

Hayvanlara iyilik yapmanın, şefkatle davranmanın mükâfatlandırılacağı, şu hadis yoluyla kuvvetlendirilmiştir: Allah'ın elçisi söyledi ki: *"Gerçekten Allah ve onun Melekleri, Gökte ve Dünya'da yaşayan, yuvasında bulunan karınca ve (suda) yaşayan balık dahi iyilik edene duacıdırlar."*[327] Hadisten hayvana iyi davranmanın, aynen insana iyi davranma gibi olduğu, benzer şekilde hayvana kötü davranmanın aynen insana kötü davranma gibi telakki edildiği anlaşılır.

Hayvanların doğalarına uygun işlerde kullanılmaları konusunu işlerken zikrettiğimiz hayvanları dövüştürmek maksadıyla tahrik etmenin Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını bildiren hadisler,[328] hayvanlara eziyet ve işkence kapsamında da düşünülebilecek hadislerdendir. Binaenaleyh günümüzde yapılan horoz dövüşleri, deve ve boğa güreşleri gibi müsabakalar, Hz. Peygamber'in ke-

---

324 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "Cihâd", 30.

325 İsrâ, 17/15.

326 Bor, *Kur'ân'a Göre Hayvan Hakları*, s. 178.

327 Tirmizi, "İlm", 19.

328 Ebu Dâvûd, "Cihâd", 51;Tirmizi, "Cihâd", 30.

sinlikle müsaade etmediği, Allah'ın mahlûkatına zulümden başka bir şey olmayan, faydasız yere, sırf insanlara eğlence olsun diye hayvanlara elem veren eylemlerdir.[329] Bu nedenle fukaha bu tür fiillerin haram olduğunu söyledikleri gibi, dövüştürme niyetiyle hayvan satışının haram olduğunu belirtmişlerdir.[330]

Bu bağlamda Hz. Peygamber, canlı hayvanların atış hedefi yapılmasından da şiddetle sakındırmıştır. İbn Ömer'den rivâyet edildiğine göre kendisi bir gün, bir kuşu hedef olarak dikip ona ok atan Kureyşli gençlerin yanına uğramıştı. Hedefe isabet etmeyen her ok için kuş sahibine bir ödeme yapıyorlardı. Gençler, İbn Ömer'in geldiğini görünce etrafa dağıldılar. İbn Ömer arkalarından şöyle seslendi:

-Bunu yapan kim? Allah ona lânet etsin. Nitekim Hz. Peygamber de canlı bir hayvanı hedef olarak dikip ona atış yapana lânet okumuştu.[331] Nesâî'nin kaydettiği bir hadiste de, *Hz. Peygamber'in bir koçu oklarına canlı hedef haline getiren kimseleri azarladığı ve onlara:* "*Hayvanlara işkence etmeyiniz*" buyurduğu[332] nakledilmektedir. Genellikle eğlence amaçlı yapılan bu tür eylemler sonucu öldürülen hayvanların etlerinin yenmesini de Hz. Peygamber yasaklamıştır.[333] Öte yandan fakihler hadisten hareketle, bu şekilde yani eğlence sonucunda öldürülmüş hayvanların etlerinin haram olduğunu ifade etmişlerdir.[334]

Hayvana işkence ve eziyet etme yasak olduğu gibi, hayvanın hayatını kurtarmak maksadı haricinde canlı bir hayvanın vücudunun

---

329 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 250; Abbûdî, Vücûbü'r-rıfkı bi'l-hayevân ve tahrîmü zulmihî ve ta'zîbihi, s. 155-6.

330 Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 428; Dimyâtî, *İânetü't-Tâlibîn*, III, 30.

331 Buhârî, "Zebâih", 25; Müslim, "Sayd", 12, 58, 60; Tirmizî, "Sayd", 9; İbn Mâce, "Zebâih", 10; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 282.

332 Nesâî, "Dahâyâ", 41.

333 Tirmîzî, "Sayd", 9.

334 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 317; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, VI, 269.

bir kısmını koparmak, yok etmek de yasaktır. Sözgelimi -eğer bu yolla hayvan kurtarılabiliyorsa- hayvanın ayağının biri acil durumda kesilebilir. Fakat bunun haricindeki canlıdan parça almanın her çeşidi (müsle) yasaklanmıştır.

Daha önce sözü geçen, hayvan sağanlara "*Tırnaklarını kessinler, sağım sırasında uzun tırnaklarla hayvanların memelerini kanatmasınlar*"[335] şeklindeki Rasûlüllah'ın buyurduğu talimat da onları eziyet ve ızdıraptan koruyucu tedbirlerden biri olarak düşünülebilir. Hadisten hareketle İslam hukukçuları, hayvanı sağan kimsenin hayvana eziyet vermemesi için tırnaklarını kesmesini müstehap, uzun tırnaklarla süt sağıp hayvana eziyet vermeyi de haram olarak kabul etmişlerdir.[336] İleri teknoloji kullanılarak yapılan sağımlarda da hayvanlara eziyet vermemeye özen göstermek bu açıdan çok önemlidir. Yine sağım esnasında hayvanların susuz olmamalarını, eğer susuz iseler sulandıktan sonra sağım yapılması gerektiği hadiste[337] ifade edilmiştir.

Yine hayvanların boyunlarına takılan iplerin ve tasmaların onlara zarar vermeyecek ve onları rahatsız etmeyecek şekilde olması gerekmektedir. Zarar vermelerinin söz konusu olduğu durumlarda hayvanların boyunlarından çıkarılmalıdır. Çünkü meşru bir gerekçe dışında onlara zarar veren her şey onlara tanınan eziyete uğramama hakkına aykırıdır. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: "*Hayvanların boynundaki bütün tasmalar çıkarılsın.*"[338] Hadisi hayvanlara merhamet etme açısından değerlendiren âlimler, hayvanların boyunlarına takılanların çıkarılma emrinin gayesinin, koşma esnasında hayvanı boğulma tehlikesinden korumak oldu-

---

335 Heysemî, Ali b. Bekr, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 168, 259.

336 Dimyâtî, *İânetü't-Tâlibîn*, IV, 107; Nevevî, *Ravda*, IX, 121; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 463; agm., *İknâ*, II, 142; er-Rûhânî, Muhammed Sâdık, *Fıkhu's-Sâdık*, Müessesetü Dâru'l-Kitâb, Kum, ty., XXII, 348.

337 Buhârî, "Müsâkât", 16.

338 Müslim, "Libâs ve'z-Zîne", 28; Ebû Dâvûd, "Cihad", 49

ğunu ifade etmişlerdir. Zira hayvanların boyunlarına takılanlar, onların rahat nefes almalarını engelleyebilir veya bir ağaca takılıp boğulmalarına sebebiyet verebilirler.[339]

Diğer taraftan fukaha, hayvanlara zarar ve eziyet verecek tarzda ve zamanda yünlerinin kırpılmasını da haram görmüşlerdir.[340] Benzer şekilde fakihler, şayet hayvan şiddetli sıcak veya soğuktan açık bir şekilde zarar görüyor, eziyet çekiyorsa, hayvan malikinin hayvanın refahı için gerekli tedbirleri almakla yükümlü olduğunu belirtmişlerdir.[341] Yine İmam Şafiî, devlet başkanının ehli zimmet (Müslüman devletin uyruğunda olan gayr-i müslimler) ile zimmet sözleşmesi yaparken, hayvanlara eziyet yapılmamasının da şart koşulmasını belirtir.[342]

Öte yandan naslardaki çevre ile alakalı bir kısım tavsiye ve tedbirler aynı zamanda, hayvanların menfaatine yöneliktir. Onların korunması, rahatsız edilmemesi gözönüne alınmıştır. Sözgelimi Hz. Peygamber yolculuk sırasında yol üzerine konaklamayı veya küçük ya da büyük abdest bozmayı yasaklarken, sebep olarak: "*Zîra yol, hayvanların geçidi, yılan ve vahşilerin sığınağıdır*"[343] demiştir. Bir başka hadiste de Hz. Peygamber, "*Kırlardaki yeraltı deliklerine abdest bozmayın*"[344] diye emretmiştir. Sözü edilen yasağın da bu deliklerde yaşayan hayvanlara zarar ve eziyet vermemek maksadına yönelik olduğu âlimlerce belirtilmiştir.

Hz. Peygamber'in hayvanlara karşı gösterdiği şefkat örneklerinden bir diğeri, daha ilgi çekici olanı şöyledir: Bir sefer sırasında, bir ceylanın, güneşin hararetine karşı bir ağacın gölgesine çekilerek

---

339 Beğavî, Ebu Muhammed Huseyn b. Mesud, *Şerhu's-Sünne*, 1.Bsk. Dımaşk: Mektebetu'l-İslâm, 1977, XI, 27.

340 Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 463; a.mlf., *Iknâ*, II, 483.

341 Ensârî, *Esnâ'l-Metâlib şerhu Ravzi't-Tâlib*, III, 456.

342 Şâfiî, *el-Ümm*, IV, 218.

343 Muvatta, "İsti'zân", 38.

344 Ebû Dâvûd, "Tahâret", 16; Nesâî, "Taharet", 30.

uyumakta olduğunu farkeder. Hz. Peygamber hayvancağızın kimse tarafından rahatsız edilmemesini emreder ve emre uyulur.[345]

Eziyetin belki de en mühimlerinden olan, hayvanların yaralı bırakılmaları da yasaklanmıştır. Bu cümleden olarak avcılıkta, avı öldürücü olmaktan çok, göz çıkaran, diş kıran sopaların kullanılması yasaklanmıştır. Öldürülmesi emredilen zehirli kelerin bir vuruşta öldürülmesinin, iki-üç vuruşta öldürülmesine nazaran daha iyi olacağına dâir rivâyet[346] de hayvanların yaralı bırakılarak eziyet çektirilmemesi prensibiyle izah edilebilir. Yine Hanefîler, avcı kuşun canlı bir hayvan üzerinde eğitilmesini, hayvana eziyet olacağı için mekruh[347] olarak görmüşlerdir.

Hz. Peygamber fizîkî işkence ve eziyetin her türlüsünü yasakladığı gibi, manevî olanlarını da yasaklamıştır. Manevî işkence kabilinden olan hayvanlara lanet edilmesini yasaklamış, meselenin ciddiyetini ihsas için, lanetlenmiş hayvanlardan yararlanılmamasını emretmiştir. Esasen lanet okuma yasağı bütün canlılara yöneliktir. Rivâyete göre bir yolculuk sırasında Hz. Peygamber'in kulağına bir lanetleme sesi ulaşınca, *"Bu da ne?" diye sorar. Kendisine, bir kadının, bindiği bir hayvana lanet okuduğu haber verilince; "Üzerindekileri alıp hayvanı salıverin, zira artık o lanetlenmiştir."*[348] diyerek hayvanın kullanılmamasını emreder ve öyle yapılır. Bilginler tarafından hayvana ilişkin binme yasağı yorumlanırken, bunun hayvanın sahibine yönelik, bir daha böyle davranmaması ve ders alması için bir ceza olduğu ifade edilmiştir.[349] Yine Hz. Peygamber horozlara sövülmesini yasaklamış, horozların insanları uyandırdığını, namaza

---

345 Muvatta, "Hacc", 79; Nesâî, "Hacc", 78, "Sayd", 32.

346 Müslim, "Selâm", 147; İbn Mâce, "Sayd", 12; Ebû Dâvûd, "Edeb", 175; Tirmîzî, "Ahkâm", 1-2, "Sayd", 13.

347 İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, VI, 462, 474.

348 Müslim, "Birr", 23-4, 80; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 50; Dârimî, "İsti'zân", 45.

349 Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, XVI, 147; el-Âmilî, *Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslâm*, I, 93.

çağırdığını ifade etmiştir.[350] Bazı fakihler, Hz. Peygamber'den lanet konusunda zikredilen hadislere dayanarak, hayvana sövmeyi adet haline getirenin şahitliğinin kabul edilmeyeceğini söylemişlerdir. Yine bazıları, mâliki olduğu hayvana lanet okuyanın elinden hayvanın alınıp sadaka olarak verileceğini belirtmişlerdir.[351] Bazıları ise hayvanlar hakkında sadece lanetten değil, bütün kötü sözlerden kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir.[352]

Burada dikkat çekici olan husus, hayvanlara sadece fizikî işkence değil, manevi işkencenin de yasaklanmış olmasıdır. Hayvanlara lanet okuma, eğlence amaçlı hedef tahtası yapma yasak olup müeyyide gerektiren davranışlardır. Bu durum, bugünün dünyasında Descartes'den beri süregelen, hayvanların hisseden varlıklar olup olmadıkları tartışmasında, fukahanın hayvanlar hakkında "hisseden, manevi anlamda acı çeken varlıklar oldukları" tasavvuruna sahip olduklarının önemli bir göstergesidir.

Bununla birlikte bazen, hırçın hayvanları sırf terbiye etmek için belli kısıtlamalara tabi tutmak gerekebilir. Fakat burada aşırıya kaçmamaya dikkat edilmelidir. Savunmasız diye hayvana eziyet edilmesi, İslam'ın ruhuna aykırı bir davranıştır. Müslümanın bu zulmün, dünyada veya ahirette mutlaka hesabının sorulacağı bilinciyle hareket etmesi gerekir.

Bu minvalde özellikle İslami hüküm ve değerlerin ön planda tutulduğu Osmanlı Devletindeki daha önce zikrettiğimiz bir uygulamayı tekrar hatırlatmak istiyoruz. Osmanlı'da, hayvana işkence bile sayılamayacak ama eziyet verecek kimi durumlar dahi cezaî

---

350 Ebû Dâvûd, "Edeb", 105, 106; Nesaî, "Amelü'l-Yevmi ve'l-Leyle", 223; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 115; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 234; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VIII, 77; İbn Hibbân, *Sahîhi İbn Hibbân*, XIII, 37. Şiî kaynaklarda sadece horoza değil bütün hayvanlara sövmek mekruh kabul edilmiştir. Bk. el-Mağribî, *Deâimu'l-İslâm*, I, 348; Nûrî, *Müstedraku'l-Vesâil*, VIII, 361.

351 İbn Müflih, *el-Furû*, V, 462; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, V, 494.

352 Nevevî, *Mecmû*, IV, 335.

yaptırımlara bağlanmıştır. İstanbul'da şehir içi taşımacılık yapan atlı hamallar hakkında Dîvân-ı Hümâyun'dan çıkan bir ferman şöyledir: "Hamallar, yük taşıttıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedir. Bu hayvana eziyettir. Hayvan dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir." Hamalların bir kısmı bu yasağa riayet etmemiş olmalılar ki, bir süre sonra çıkarılan bir diğer emirle, binmeyi fiilen engellemek için, semerlere, sivri ucu yukarıya doğru çiviler çakılması mecburiyeti getirilmekte ve buna uymayanların işten engellenecekleri kesin bir dille ifade edilmektedir.[353]

1. Hayvan Refahı Bağlamında Hayvan Kesimi

Fıkıhta hayvan kesimi hakkındaki hükümler noktasında günümüzde dile getirilen hususlardan bir tanesi, klasik kaynaklarımızda zikredilen ve uygulanan kesim yöntemlerinin hayvan refahı (gönenci) bakımından sakıncalı, hayvan haklarına aykırı olduğu ve hayvanlara çok eziyet verdiği, artık günümüzde hayvanlara acı vermeyecek ve strese yol açmayacak yöntemlerin geliştirildiği ve kesimde bunların uygulanmasının gerekli olduğudur.[354] Öncelikle fıkıhta kesim işleminin mahiyetini ve kurallarını ortaya koymamız gerekir.

a. Fıkıhta Kesim İşlemi

Eti helal olan kara hayvanlarının etinin yenebilmesi için, hayatlarının fıkhın muteber gördüğü bir müdahale ile sona ermesi şarttır. Arapça'da hayvanların kesimi ile ilgili olarak üç terim kullanılır. Bunlar zebh, nahr, tezkiyedir. Zebh; boğazlamak, hayvanın boğa-

---

353 IKS. No: 25, s. 251 (15.2.1766 tarihli ferman) Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul, 2002, s. 73'ten naklen.

354 Batılı kesim yöntemlerinde esas amacın zahirde, her ne kadar kesim esnasındaki acıyı azaltmak, insani yöntemleri kullanmak olduğu ifade edilse de, araştırmalardaki ifadelerden temel hedeflerden birinin özellikle kanatlı hayvanlarda hayvanların mukavemetini kırmak suretiyle kendilerine zarar vermelerini önlemek ve böylelikle et kalitesini artırmak olduğu dikkati çeker.

zına bıçak vurup damarlarını kesmek demektir. Boğazlanmış veya boğazlanacak hayvana da "zebîh" veya "zebîha" denir. Ancak bu terim daha çok sığır, koyun ve keçi gibi hayvanların çene altından meşrû şekilde kesimini ifade eder.[355] Nahr; bir hayvanı göğsü üzerinden bıçak vurup, boğaz damarlarını kesmek, demektir. Bu, deve cinsi hayvanın kesim şeklidir. Deveyi çene altından kesmek (zebh) mekruh olduğu gibi, koyun ve sığır cinsini de göğsü üzerinden kesmek (nahr) mekruhtur. Bununla birlikte etleri yenilebilir.[356] Tezkiye ise, zikredilen gerçek kesimi veya bir av hayvanını ya da azgın bir ehlî hayvanı herhangi bir yerinden kan akıtıcı bir aletle öldürmek şeklindeki hükmî kesimi kapsamına alır.

Fakihler kesim hakkındaki bir hadisi şerîfe[357] dayanarak kesim (kanatma) işleminin boğaz kısmından olduğu noktasında görüş birliği içindedirler. Ana damarların bulunduğu ve kanın akıtılmasının gerçekleşeceği ve buna bağlı olarak hayvanın süratli bir şekilde acı çekmeden öleceği yer olması hasebiyle bu bölgenin haricinde başka bir yerden kesim yapmaya cevaz verilmemiştir.[358] Fukaha kesim mahallinin çene altı (halk ve libbe) olduğunu ifade ederken burasının damarların toplandığı yer olduğunu ve kan akmasının daha fazla olup aynı zamanda da hayvanın ruhunun süratle çıkacağından bahisle acısını azaltacağını ileri sürmektedirler. Bu bağlamda hayvanın boyun derisi kesilip atardamarları (evdâc) kesilmeden ölünceye kadar öylece bırakılması şeklindeki "şeytan yarması=şerîtatü'ş-şeytân" yasaklanmıştır.[359]

---

355 es-Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 3; el-Mevsılî, *el-İhtiyâr*, V, 9.

356 Serahsî, *Mebsût*, XII, 2; el-Mevsılî, a.g.e.,V, 11; el-Fetâvâ el-Hindiyye, V, 352.

357 "Kesim yeri boynun alt tarafı, gerdan (lebbe) ile çene (lahye) arasındadır." Buhârî, Zebâih, Sayd 24; İbn Mâce, Zebâih 9; Ebû Dâvûd, Zebâih 16; Nesâî, Dahâyâ 25; Zeylaî, Nasbu'r-Râye, IV, 185.

358 Zeylaî, Osman b. Ali, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 290; Bâcî, Süleyman b. Halef, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, III, 109.

359 Ebû Dâvûd, "Edâhi, 16; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 289..

Diğer taraftan fakihlere göre kesim (tezkiye) esnasında hayvanın boğaz ya da boynunda kesilebilecek dört organ bulunmaktadır. Hayvanın yemek (mer'i), nefes (hulkum) ve boynun iki yanında vedec (çoğul: evdâc) denilen iki atardamarın (karotis) kesilmesi meşru kesim işlemi olarak bütün mezheplerin görüş birliği içinde olduğu husustur. Ebû Hanife'ye göre bu dört yapıdan en az üçünün kesilmesi, Şeybânî'ye göre her birinin çoğunluğunun kesilmesi yeterli görülmüştür. Hanefilerde tercih edilen Ebû Yusuf'un görüşüne göre, yemek nefes borusuyla birlikte iki atardamardan birinin kesilmesiyle tezkiye geçerli olacaktır.[360] Asgari tezkiye şartının yerine gelebilmesi için Şâfiî ve Hanbelîler yemek ve nefes borularının kesilmesini yeterli görürken Malikîler iki atardamarla birlikte nefes borusunun kesilmesini ileri sürmüşlerdir.

Fakihlerden iki atardamarın kesilmesini öngören Malikiler'e göre damarlar vasıtasıyla beyinden beslenme devam etmeyeceği için ölüm daha çabuk olur. Ancak Şafiî ve Hanbelîler'de olduğu gibi beyne giden atardamarın kesiminin sonraya bırakılması halinde kalp biraz daha çarpmaya devam eder, ölüm uzar bununla birlikte vücuttan daha fazla kan atılır.

Öte yandan hayvanın kendiliğinden ölmüş olması (meyte) halinde eti haram olacağından kesim esnasında hayvanın canlı olması "hayat-ı mustakırra" ve ölümün bu kesim sonucu olması da bir kısım fakihler tarafından şart koşulmuştur. Bunun göstergesi ise kesim esnası ve hemen akabinde hayvanın hareket etmesi ve kanın akmasıdır. Diğer bazıları ise bunun için hayat-ı mustakırrayı şart koşmayıp kesimden önce hayvanın canlı olduğunun bilinmesinin yeterli olduğunu ileri sürmüşlerdir.[361] Hayat-ı mustakırranın

---

360 İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, VII, 441; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 41, 42.

361 Kâsânî, *Bedâyi*, V, 50-51; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâç*, IV, 269; Merdâvî, *el-İnsâf*, X, 397-398.

olmaması hayvanın murdar olması ve kanın akmaması anlamına geldiğinden fakihler bunun üzerinde hassasiyetle durmuştur.

b. Şer'î Kesimde Hayvan Refahı Uygulamaları

Fıkhın hayvanlara karşı merhamet ve şefkat gösterilmesi ve onların ilave bir acı ve ızdırap çekmelerine engel olmak hedefine matuf olarak kesimden önce, kesim esnasında ve kesim sonrasında yerine getirilmesini talep ettiği dinin genel ilkelerinden olan, adap tarzında bazı kurallar vardır. Klasik kaynaklarımızda müstehap olarak nitelendirilen bu ilke ve kurallar,[362] bugün çağdaş dünyada hayvan refahı kapsamında sıklıkla ve ısrarla dile getirilen uygulamalardır.

Fakihlere göre kesimden önce hayvan, kendi cinsinden olsa bile vuracak, süsecek veya yaralayacak diğer hayvanların yanına konulmamalıdır. Hayvanın yattığı yer temiz ve rahat tutulmalıdır. Bunlar (hayvan refahı bağlamında) hayvanların insanlar üzerindeki haklarındandır.[363] Kesim öncesi hayvan refahı uygulamaları kabilinden olan kurallardan bir diğeri, hayvanın kesime götürülürken eziyet verilmeden, stressiz bir şekilde götürülmesi veya sevkedilmesidir. Hz. Peygamber bir kişinin koyunu kulağından tutup götürdüğünü görünce: "*Onun kulağını bırak ve onu kulağından daha aşağı olan bir yerinden tut*"[364] buyurur. Yine Hz. Ömer bir keresinde koyunu kesime yerde sürükleyerek götüren birini görünce, ona kamçısıyla vurarak şöyle der: "*Allah seni annesiz bıraksın! Onu ölüme güzel bir şekilde götür.*"[365] Bu nedenle kesimhaneye götürülen hayvanların kulağından veya ayağından sürükleyerek çekip götürmek fakihler

---

362 Kâsânî, müstehaplar olarak ifade ettiği bu genel kuralları içine alan bir üst kuralı, "es-Sünnetü fî zebhi'l-hayevâni mâ kâna eshelü ale'l-hayevâni ve akrabü ilâ râhatihi=-Hayvan kesiminde kural, hayvana en kolay ve rahatına en yakın olanıdır" şeklinde ifade eder. *Bedâyî,* V, 60.

363 İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidu'l-Ahkâm,* I, 238.

364 İbn Mâce, "es-Sayd ve'z-Zebâih", 3.

365 Sanânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef,* IV, 494, Karaçi, 1983.

tarafından mekruh sayılmıştır.[366] Bilginler, hayvanın kesim yerine stressiz ve yumuşak bir şekilde sevkedilmesi ve kesimden önce hayvana su verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.[367]

Diğer taraftan kesim sırasında bıçağı hayvanların yanında bilemenin acılarını daha fazla artıracağından kesmek üzere yatırıp, bıçak bilemeye başlayan birisine rastladığı vakit Hz. Peygamber ona "*Sen onu iki sefer mi öldürmek istiyorsun? Niye hayvancağızı yatırmadan önce bıçağını bilemedin?*"[368] diyerek müdahale etmiştir. Bu hadisi göz önünde bulunduran fukaha, hayvanı yatırmadan önce kesim aletinin keskinleştirilmesini müstehap, yatırdıktan sonra hayvanın gözü önünde keskinleştirmenin ise mekruh olduğunda ittifak etmişlerdir.[369] Aynı şekilde kesim esnasında hayvan refahı kabilinden olmak üzere hayvanın yumuşak bir şekilde sol tarafına yatırılması, hareket ederek rahatlaması için sağ ayağının serbest bırakılması müstehap davranış olarak kabul edilmiştir.[370]

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in kesim esnasında üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri, hayvana karşı şefkatli olunması ve eziyet edilmemesidir. Bu minvalde bir hadis-i şerifte "*Kesilene merhamet edene, Allah kıyamet günü rahmet eder*" buyurmaktadır.[371] Aynı şekilde kestiği koyuna acıdığını belirten bir adama Hz. Pey-

---

366 Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 226; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 46. Yine ilgili rivayetlerden hayvanın kesim vs. için nakliyatı esnasında hayvana eziyet verilmemesi, uzun mesafelere taşınmasında da hayvan refahına özen gösterilmesinin gerektiği açık bir şekilde anlaşılır.

367 Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XIX, 116; Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, IX, 92.

368 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır, II, 171, IV, 204; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 257, 260; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 280.

369 Mevsılî, Muhammed *el-İhtiyâr*, V, 12; Desûkî, Şemsuddîn , *Hâşiye alâ şerhi'l-Kebîr*, II, 107; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XIX, 116.

370 Kâsânî, *Bedâyî*, V, 60; Nevevî, *el-Mecmû*, IX, 92, 97; el-Abderî, Muhammed b. Ebû Yûsuf b. Ebî'l-Kâsım Ebû Abdullah, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasan Halîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, III, 220, 222.

371 Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IV, 33.

gamber, "*Sen koyuna acırsan, Allah da sana acır*"[372] buyurur. Bir diğer hadiste ise, "*Öldürme tarzında insanların en ölçülüsü, iman sahipleridir*"[373] buyurur. Bir başka hadiste ise, "*Allah Teâlâ, her şeyde iyiliği emretmiştir. Öyleyse öldürdüğünüz zaman öldürmeyi güzelce yapın. Kesecek olursanız kesmeyi güzelce yapın. Bıçağın ağzını bileyin. Hayvana (zahmet vermeyin) rahat ettirin*"[374] buyurur. Bu nedenle hayvana eziyet etmeden, acı çektirmeden kanını akıtmak kesimde esas kabul edilmiştir ki, bu da ancak kesici bir alet kullanmakla mümkündür. Kesim aleti olarak asıl olan bıçakla kesmektir. Bu aletin de acıyı azaltması için keskin olması gerekir. Yine bu doğrultuda Hz. Peygamber: "*Hayvanı keseceğiniz vakit, bıçağı keskinletiniz ki onu rahat ettiresiniz*"[375] buyurur. İslam âlimleri, keskin bir bıçakla ve hayvana mümkün olduğunca az acı verecek kesimi tavsiye ederken gerektiğinde kan akıtabilen keskin taş, ağaç parçası, demir, cam ve kamış gibi maddeleri kullanmayı da meşru sayarlar. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in kurban kestiğini belirten rivâyetlerde keskin bıçak kullandığı ve bunu tavsiye ettiği görülür. Eziyet verici kör bir aletle kesim yapmak ise fakihler tarafından mekruh kabul edilmiştir.[376] Yine çoğunluk bilginlere göre hayvana acı verdiği için enseden kesim mekruh görülmüştür.[377] Benzer şekilde klasik kaynaklarımızda, hata edip hayvana elem verme ihtimalinden dolayı kesimi gece yapmak mekruh, gündüz yapmak ise müstehap kabul edilmiştir.[378]

---

372 Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, Beyrut, 1986, I, 129.

373 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 120; İbn Mâce, "Diyât", 30.

374 Müslim, "Sayd", 57; İbn Mâce, "Zebâih", 3-4; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 12; Tirmizî, "Diyât", 13, 14; Nesâî, "Dahâyâ", 22, 27; Dârimî, "Edâhî", 10.

375 İbn Mâce, "Zebâih", 3.

376 Kâsânî, *Bedâyî*, V, 60; Meydânî, *Lübâb*, III, 227; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 290; Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, IX, 77.

377 Meydânî, *el-Lübâb*, III, 227; İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l-Fıkhiyye*, s. 184; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, VI, 205; Şirâzî, *el-Mühezzeb*, I, 252; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd*, I, 362.

378 Serahsî, *Mebsût*, XII, 4-5; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XV, 114; Kâsânî, *Bedâyî*, V, 60; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 291; Nevevî, *el-Mecmû*, IX, 77-78; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*,

Dikkat edildiğinde klasik dönem fukahanın hayvan kesimi konusunda oluşturmaya çalıştıkları teorinin arka planında yine acısız kesim yani hayvan refahı yatmaktadır. Kesimin nasıl bir araçla gerçekleşeceği hususunda ayrıntılı tartışmalara girmeleri bunun önemli bir işaretidir. "İhsan" hadisi acısız kesim noktasında mühim bir dayanak ve motivasyon oluşturmuştur. Söz konusu hadiste geçen ihsan ilkesi fakihler tarafından "kesimde esas olan, hayvan için en kolay ve rahatlatıcı olan yöntemi seçmektir."[379] biçiminde kurallaştırılmıştır.

Hayvan refahı bağlamında değerlendirilmesi gereken bir diğer konu, hayvanı diğer hayvanın yanında kesmemektir. Zira hadis-i şerifte, *"Koyunu koyunun yanında, deveyi de devenin yanında, birbirlerini görecek şekilde kesmeyin"*[380] buyrulur. Bu hadisten hareket eden fakihlerden bir kısmı, hayvanları birbirlerini görecek şekilde kesmenin haram olduğunu, diğer bir kısmı ise mekruh olduğunu belirtmişlerdir.[381]

Yine kesimin süratli bir şekilde yapılması da hayvanı rahatlatacağından dolayı müstehap, yavaş davranmak eziyet vereceğinden dolayı mekruh kabul edilmiştir.[382] Bununla birlikte kesimin boyun omuruna kadar ulaşması, ancak içerideki omuriliğe varmaması, ölüm gerçekleşmeden kafanın hemen koparılmaması ve hayvanın çırpınması dinmeden yüzmeye (soyum) başlanmaması tavsiye edilir; aksine hareket edilmesi hayvanın acısını arttıracağından mekruh sayılmıştır.[383] Sünni kaynaklardaki mevcut hayvan kesimi ile

---

V, 126; İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l-Fıkhiyye*, s. 184; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, VI, 204.

379 Kâsânî, *Bedâyî*, V, 41.

380 İbn Mâce, "es-Sayd ve'z-Zebâih", 3.

381 Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 226; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 317; Desûkî, *Hâşiye*, II, 108.

382 Serahsî, *Mebsût*, XII, 4-5; Kâsânî, *Bedâyî*, V, 60; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 291; Nevevî, *el-Mecmû*, IX, 77-78; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, V, 212; İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l-Fıkhiyye*, s. 184; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, VI, 204.

383 Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, XV, 90; Kâsânî, *Bedâyî*, V, 60; el-Abderî, *et-Tâc ve'l-İklîl*, III, 220; Kuraşî, Muhmmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Ahve, *Meâlimü'l-Kurbe fî Meâ-*

ilgili hükümlerin aynısı şiî kaynaklarda da geçmektedir.[384] Bahse konu kuralların hepsinde, hayvana en az acı verme ve damarlarındaki kanın mümkün olduğunca çıkıp akmasını sağlama hedefi gözetilmektedir. Ayrıca fukaha tarafından müstehap olarak da nitelendirilen bu uygulamalar, esas itibariyle Hz. Peygamber'in "*Allah her şeyde güzel yapmayı emretmiştir. Hayvanı boğazladığınız zaman boğazlama işlemini güzel yapınız. Bıçağınızı keskinleştirip hayvanı rahatlatınız*"[385] şeklindeki hadiste ifadesini bulan Nebevî tavsiyelere dayanmaktadır. Buradan hareketle fukaha, kesim (zebh) gibi meşru bir amaçla olsa dahi, şayet maksat daha acısız bir şekilde gerçekleşiyorsa, daha çok acı veren her şeyin uygulanmasının caiz olmadığını ilke olarak benimsemişlerdir.[386] Başka bir ifadeyle boğazlamanın (zekât) gerektirmediği daha fazla acı mekruhtur.[387] Bu nedenle kanatma (boğazlama) işleminde, hayvanı ürkütmeden, eziyet etmeden, kesim için uygun pozisyon verilmeli ve acı çektirmeden işi bilen kesim elemanı tarafından kesilmelidir.

Özet olarak klasik kaynaklarımızdaki kesim şekline ilişkin olarak dinin helal olma ölçütlerine aranan uygunlukta iki amacın gözetildiği dikkati çeker. Birincisi, kesim biçim veya yönteminde ve bunun öncesi ve sonrasında hayvanın hem fiziksel hem de manevi

---

limi'l-Hisbe, Dâru'l-Funûn, s. 98; Karâle, Hukuku'l-Hayevân ve Damânâtüha fi'l-Fıkhi'l-İslâmî, s. 31.

384 Necefî, *Cevâhiru'l-Kelâm*, XXXVI, 133; el-Âmilî, Eymen el-Mûsevî, *Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslâm*, II, 402.

385 Müslim, "Sayd", 57; İbn Mâce, "Zebâih", 3-4; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 12; Tirmizî, "Diyât", 13, 14; Nesâî, "Dahâyâ", 22, 27.; Dârimî, "Edâhî", 10.

386 Şeyh Nizamuddin ve Heyet, *el-Fetâvâ el-Hindiyye*, V, 352; Karâle, a.g.m., 31-32; Md Nazrul Islam-Md Saidul Islam, Human-Animal Relationship: Understanding Animal Rights in the Islamic Ecological Paradigm, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 14, issue 41 (Summer 2015), s. 109.

387 Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 397-8; Kâsânî, *Bedâyi*, V, 61. Yine belirtelim ki, Hanefîlere göre, hayvana reva görülen ve mekruh addedilen kötü muameleler, hayvanın etini haram kılmaz, eti yenebilir. Zikredilen mekruh olma vasfı fiile yöneliktir. Hayvanın etine yönelik değildir. Her ne kadar mekruh fiili işleme sahibini günahkâr yapsa da hayvanın etini etkilemez. Bk. Aynı yerler.

acı çekmesini en aza indirmek, ikincisi, stresin azalması ve mümkün mertebe kanın akması suretiyle etin lezzet ve sağlık açısından kalitesinin korunmasıdır. Burada dikkati çeken bir diğer önemli husus, yukarıda bahsi geçen, mekruh ve müstehap kabul edilen eylemler, sadece teoride kalmamış, bunların uygulanması ve denetlenmesi muhtesibin görevleri arasında yer almıştır, bir başka ifadeyle yaptırımları kamu gücüyle desteklenmiştir.[388] Bunun ötesinde fıkıh kaynaklarında bu tür düzenlemelerin başlangıçtan beri varlığı, hayvan refahının İslam fıkhı tarafından ne kadar benimsendiği ve önemsendiğinin de önemli bir göstergesidir.

Batılı Ülkelerde Uygulanan Kesim Yöntemleri

Fıkhın hayvan kesimi konusundaki teorisini hayvan refahı açısından ele aldıktan sonra Batı dünyasında tatbik edilen kesim işlemine geçebiliriz. Esasen günümüzde özellikle Batılı ülkelerde kullanılan kesim teknikleri klasik kaynaklarımızda belirtilen kesim biçimine ilave bazı uygulamalar getirmektedir. Ölüm ânında hissedilmesi muhtemel acıyı azaltmak amacıyla yapılan bu işlemler, tabancayla veya tokmakla bayıltarak kesim, karbondioksit gazı solutmak suretiyle ve elektroşokla kesimdir. Bunların haricinde başka bayıltma teknikleri olmakla birlikte, günümüzde bunların kullanılması terkedildiğinden burada yer verilmeyecektir. Uygulanan mezkur yöntemlerin ortak özelliği kesim öncesi uygulanıyor olmalarıdır.

Bayıltma tabancası (Bolzen tabancası): Bolzen tabancası uygulamasında demir çubuk (mil) ile beyne müdahale edilir. İşlem özel bir aletle 15 cm uzunluğundaki bir demir çubuk hayvanın alnından aniden beynine girip çıkar. Beyin dokusu (medulla oblaganta) zedelenir, hayvan tamamen hareketsizleşir. Buradaki bayılma geri dönüşümsüz, ölüme giden şok durumudur. İşlemin ardından hayvanın boynu kesilse de kesilmese de ölüm gerçekleşir. Bu tekniğin

388 Bk. İbnu'l-Uhuvve, *Meâlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, s. 89, 98.

başarısı milin uzunluğu ve şiddetine, kartuşun itme kuvvetine ve alındaki vuruş pozisyonuna bağlıdır. Uygulamaya daha insani ve daha az acı verdiği düşünülmesi sebebi ile ve daha az çırpınmaya yol açtığı, kesim kolaylığı sağladığı gerekçesiyle başvurulmaktadır.

Bolzen tabancası ile genelde kafa sabitlenmeden vuruş yapıldığından, hatalı vuruş ve buna bağlı olarak başarısız bayıltmalar olabilmektedir. Bunu sağlamak için bazen kesim hayvanına ikinci veya üçüncü vuruş yapılabilmektedir. Bunu engellemek için kafanın sabitlenmesi gerekmektedir. Sabitlenmeyen hayvanlarda vuruş noktasının asıl yerini bulma bayıltıcının becerisine bağlı kalmaktadır. Dolayısıyla hayvan refahı da bayıltmayı uygulayan kişinin kabiliyetine bağlı olmaktadır.

İşlem sonrası 5 saniye içinde boğazlama yapılırsa etin kalitesinin olumsuz etkilenmediği; ancak kesimin gecikmesi durumunda etin kalitesinin düştüğü; diyafram, abdominal ön ve arka ekstremite kaslarında multipl kanamalar olduğu bildirilmektedir.

[illegible] Bolzen tabancasına benzemekle birlikte bunda delici mil yoktur. Bu uygulamada hayvanın alnına bir tokmakla vurulmakta ve hayvan bayıltıldıktan sonra boğazlanarak boyun damarları kesilmektedir. Genelde alında bir kırık oluşmaz. Ancak beyinde geniş kanamalara rastlanılmaktadır. Bu metotla bayıltmada bilinç kaybı çok kısa sürdüğünden 12 saniye içinde hayvan boğazlanmalıdır. Eskiden Avrupa'da kullanılan söz konusu yöntem, bazı hayvanların kafatasları kalın olması hasebiyle veya yanlış bir uygulamada kafatasının sadece kırılmasından dolayı bayıltma gerçekleşmediği için hayvanın çok büyük acılar çekmesi sebebiyle günümüzde pek tercih edilmemekle birlikte Amerika'daki bazı mezbahalarda hala kullanılmaktadır.

[illegible] Karbondioksit gazının özel odalarda kasaplık hayvanlara solutulması sonucunda bilinç kaybı

durumunun ortaya çıkmasıdır. Kısmen narkoz işlemi de denilebilir. Kan akıtımı bayıltma kabininden çıktıktan en az 20 veya 30 saniye içerisinde gerçekleşmelidir. Karbondioksit gazı ile bayıltma yöntemi de oldukça masraflı ve hayvanların gaza dayanıklılıklarının farklı oluşu sebebiyle tercih edilen bir yöntem değildir. Hayvanların bayıltma tünellerine alınmaları sırasında ve C02 oranı yüksek havayı solumaları anında kateşölaminlerin kana salınmasını arttırması sonucu strese girmeleri de önemli bir dezavantaj olarak belirtilmiştir.[389]

d) Elektro şok: Elektro şokun büyükbaş, küçükbaş ve kanatlılarda uygulama şekli ve aletleri farklıdır. Bununla birlikte hepsinin ortak özellikleri elektrik verilerek yapılmalarıdır. Yalnız baş metodu ile elektrikle bayıltma uygulaması ve kalbin durdurulmasına neden olan metotları kapsayan uygulamalar olmak üzere 2 farklı kategori elektrikle bayıltma uygulaması bulunmaktadır. Sadece baş tekniği ile elektrikle bayıltma uygulamasında sığır, koyun ve keçilerde cihazın kıskaç kısmı şakaklara yerleştirilir ve 110 volt 0.5-1 sn. elektrik verilerek elektro şok gerçekleştirilir. Birinci aşamada hayvanlar tamamen kendilerini kaybederek (epilepsi formunda) bilinçsiz bir şekilde yere düşer, birkaç saniye nefes alıp verme durur ve refleksler ortadan kalkar. İkinci aşamada yürüme hareketleri, üçüncü aşamada kaslar gerilir ve solunum yeniden başlar. Kesim bu aşamada yapılır. Eğer kesim yapılmaz ise hayvan 10 dakika içinde kendine gelir. Beyinde herhangi bir hasar olmaz. Geri dönüşümü mümkün olan bir uygulamadır. Bu yöntemle bayıltılan hayvanların omurilik soğanları zedelenmediği için kalp işlevleri devam etmektedir. Beyin işlevleri etkilendiği için hayvanın duyu kabiliyeti geçici olarak kaybolmakta sadece refleks tarzındaki motor hareketler devam edebilmektedir. Islak zeminde elektrik

---

389 Grandin, Mechanical, Electrical and Anesthetic Stunning Methods for Livestock, *International Journal for the Study of Animal Problems*, (1980). 1(4), 242-263, p. 257-8; Alişarlı, Mustafa, Kesim Yöntemleri, s. 273-279.

kullanılması, kesim personeli için tehlikeli olması ve kesilen hayvanların diyafram, karın ve bel kaslarında, bazen ön ve arka bacak kaslarında kanamalar meydana gelmesi, etin kalitesini düşürmesi bu yöntemin sakıncalarıdır. Uygulanan akımın şiddeti çok yüksek ya da uzun süreli olursa, kılcal damarların patlamasına bağlı olarak hayvanların diyafram, karın, bel ile ön ve arka ekstremite kaslarında peteşiler şeklinde multipl kanamalara yol açtığı bildirilmiştir.[390] Kalbi durdurma amaçlı elektrikle bayıltma uygulaması kullanıldığında bir elektrot alın ya da kulakların arkasına, diğer elektrot ise vücudun sırt kısmına, ön bacaklara ya da vücut yanlarına yerleştirilir. Bu uygulama daha kolay kanatma ve daha güvenli karkas teminine olanak sağlamaktadır. Bu tip bayıltma uygulamalarında hayvan elektrik akımından geri dönüşümsüz olarak zarar görür. Kalbin durdurulmasından sonra ölüm 19 saniyede gerçekleşir. Vücuda uygulanacak elektrik akımı ile kalbin elektrik düzeni kesintiye uğrayabilir ve hayvan elektrik akımı sonucu gelişecek ritim düzensizliğiyle boğazlanıp kanı akıtılmaya fırsat kalmadan ölebilir.[391]

Elektro şok tekniğinin kanatlılarda uygulanmasında, içi su dolu bayıltma havuzuna giren piliç 50 Hz frekans ve yaklaşık 40-50 V elektrik akımı ile bayıltılır. Bayıltmanın akabinde 10 saniye sonra kesim makinesine girer. Eğer 10 saniyenin üstünde bir sürede

---

390 Lambooij, E., Potgieter, C. M., Britz, C. M., Nortje, G. L., Pieterse, C. Effects of electrical and mechanical stunning methods on meat quality in ostriches. *Meat Science*, 1999; 52: 331-337; Velarde, A., Gispert, M., Dieste, A., Manteca, X.: Effect of electrical stunning on meat and carcass quality in lambs. *Meat Science*, 2003; 63: 35-38; Middleton, A., Welfare of animals at slaughter. *The State Veterinary Journal*, 1994; 4: 12-15; Kahraman, Tolga; Nazlı, Bülent; Ergün, Özer, Dağlıç Irkçı Koyunlara Uygulanan Elektrikle Bayıltma İşleminin Et Kalitesi Üzerine Etkileri, *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 32 (2), 1-10, 2006, s. 2. Bu uygulamaların et kalitesini de düşürdüğünü ayrıca belirtmek gerekir. Bu alandaki tartışmaları başka bir çalışmaya bırakılarak, şimdilik meseleye sadece hayvan refahı açısından bakılmaktadır.

391 Alat, İlker, Hayvan Kesiminde Boğazlamanın Önemi ve Elektroşok, Anestezi Ya Da Analjezi Gibi Yöntemleri Haram Kılan Tıbbi Gerçekler, s. 273-279. s. 349; Ergin, Müzakere, s. 363.

girerse kanatları tamamen aşağı düşer ve kafayı kesen bıçaklar kanatları da hasara uğratır. Bu süre 10 saniyeden az olursa, boyun daha gevşemediği için kesim makinesinden kesilmeden çıkar[392].

ee) [illegible] bu anda kesim (kesim ve akabinde bayıltma [illegible]): Bu kesim şeklinde, hayvan kabin içinde ayakta durmaktadır. Kesim için bir veya iki kişi hayvanın başındadır. Önce bayıltma aygıtı hazırlanır. Bayıltma aracı hazırlanmadan kesime geçilmez. Aksi halde acı çekme süresi uzar. Kesim işlemi hayvan henüz bilinçliyken gerçekleştirilir. Hazır tutulan bayıltma aleti derhal hayvanın alnına uygulanır ve bıçak kesiminde oluşan acının bir an evvel durdurulması hedeflenir. Hayvan, bu durumda önce kesilmiş ve akabinde de hemen bayıltılmıştır. Bu kesimde hayvan kesimden en fazla 1-3 saniye sonra bayıltıldığından, sadece bu kısa süre içinde acıyı hissedebilir. Bu yöntem, İslam aleminde çoğunluk olarak kabul görmektedir. Çok bilinen bir kesim şekli olmadığından her yerde uygulanmamaktadır. Avrupa'daki çok sayıda fıkhi kesimi esas alan kesimhaneler bu sistemi uygulamaktadırlar.[393]

2. Bayıltma Tekniklerinin ve Fıkhi Kesimin Hayvan Refahı Açısından Değerlendirilmesi

Hayvanların kesim esnasında gönençlerini temin etmek iddiası ile Batı dünyasında uygulanan yöntemlerde acı verilmediği ileri sürülmektedir. Bu konuda hayli yekûn tutan bir literatür de mevcuttur. Söz konusu literatürün temelini, hayvan kesim esnasında yapılan deney ve araştırmalar oluşturmaktadır. Türkiye'de bu alanda yeteri kadar çalışmanın olduğunu söylemek zordur. Bu konuda yapılan bazı çalışmalar, alan çalışması olmaktan ziyade Batı'daki literatür baz alınarak yapılan çalışmalardır. Bunun yanında söz konusu ça-

392 Antalyalı, Ahmet A., *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Hayvan Refahı Uygulamaları*, ss. 99-104.

393 Sancakdaroğlu, Asalet, http://www.halal-slaughter-watch.org/wp content/uploads/2013/11/Hayvanlarin-Soklanarak-Bayiltilmasi.pdf (Son erişim tarihi: 26.09.2017)

lışmaların pek azı veteriner hekimler tarafından yapılmıştır. Her iki kesim usulünü karşılaştırmalı olarak inceleyecek, hayvanın acı çekip çekmediğini tespit edecek ayrıntılı çalışmalara gerek ve ihtiyaç duyulmaktadır.

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kesiminde hayvana akım verilmesi yöntemi, aksine hayvana yoğun acı verdiğinden dolayı eleştirilere uğramıştır. Zira hayvana yetersiz akım uygulanması veya kısa devre şekillenmesi sonucu başarısız bayıltma uygulamalarında büyük bir elektrik şoku yaşar, kalp krizi semptomlarına benzer bir tablo sergiler, felç olarak hareket yeteneğini kaybeder ve yüksek düzeyde acı hisseder. Yine uygulamanın gerçekleştirilmesi sırasında beyne uygulanan akım ile kalbi durdurma amaçlı akım, mutlaka eş zamanlı olmalıdır. Aksi takdirde hayvan çok fazla acı çeker.[394]

Öte yandan büyük ve küçükbaş hayvanların elektro şoklanması konusunda veteriner hekimlerin aksine tıp doktorları, elektro şok esnasında hayvanların epileptik ataklar geçirdiklerini, çok acı duyduklarını, bunu insanlar üzerinde yapılan çalışmalarda açık bir şekilde gözlemlediklerini söylemektedirler. Elektrik çarpmasında ve psikiyatride bazı hastaların tedavisinde kullanılan elektro şokta, hastanın beynine yeterli miktar ve sürede elektrik akımı verilerek kontrollü bir sara nöbeti geçirtilir. Bu şok tedavisi esnasında hastalar şiddetle kasılır, acı duyar, sonrasında saatlerce kendilerine gelemezler. Günümüzde şok işlemi bizatihi çok ağrılı olduğu için genel anestezi altında yapılmaktadır. Elektrik şoku hastayı bir anda acı hissedemeyecek duruma getiriyor olsaydı buna gerek kalmazdı. Şokun verdiği epileptik atak (sara nöbeti) çok acı veren bir durumken, hayvanların acı duymadıklarını söylemek isabetli değildir.[395] Batı'da elektrikli sandalye kullanılarak infaz edilen idam cezası için de benzeri itirazlar ileri sürülmektedir. Yine bazı

---

394 El-Barazî, ez-Zebhu'l-İslâmî Mezâyâhüve'z-Zebhu'l-Garbî ve Hafâyâhü, s. 1.

395 Singer, Peter, *Animal Liberation* (Hayvan Özgürleşmesi), s. 218; Ergin, Ali, Müzakere, s. 362, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IV.*

çalışmalarda, elektrik şokunun koyunlarda muhtemel analjeziye (acı kaybına) sebep olmasına rağmen, hayvanın son demlerinde bilinci açık halde korkunç stres altında olduğu tespit edilmiştir.[396]

Yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre, kanatlı hayvanların elektrik şoklamalarında da hayvan refahı açısından önemli sıkıntılar söz konusudur. Kanatlı hayvan kesimlerinde kesim işlemi öncesinde hayvanların başları, 70–90 volt elektrik akımı geçirilen suya daldırılmakta ve şok suretiyle bayıltma yapılmaktadır. Fakat bu safhada bazen elektrik şokuna dayanamayan hayvanlar ölmektedir. Geçmiş yıllarda yürütülen araştırmalarda İngiltere'de % 24, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise % 17'den 37'ye varan nispetlerde şoklama sırasında ölümlerin söz konusu olduğu rapor edilmiştir. Bu metodun hayvan haklarına aykırı ve âdeta işkence çektirir bir tarzda yapıldığını savunanlar bulunmaktadır. Bayılmamış hayvanda kısmî felçlerin görülmesi ve acı hissedildiğine dair bazı iddiaların olması, bu uygulamayı tartışmalı hâle getirmektedir.[397] Söz konusu uygulamanın insanlarda olduğu gibi kanatlılarda da son derece acı verici epileptik atağa sebep olduğu, hayvanların bilinci yerindeyken kesime girdikleri ile sürülmüştür.[398] Zikredilen sistem başka açılardan da tartışmalara neden olmaktadır. Baş aşağı asılan tavukların kesime girmek üzere kelepçelen-

396 N.G. Gregory, S.B. Wotton, 1985. Sheep Slaughtering Procedures IV: Responsiveness of the Brain Following Electrical Stunning. British *Veterinary Journal* 141, 74-81; Aynı müellifler, Sheep Slaughtering Procedures V: Responsiveness to Potentially Painful Stimuli Following Electrical Stunning, British *Veterinary Journal,*1988,144, 573-580.

397 Heath, G.B.S., "The Slaughter of Broiler Chickens", ?"*World's Poultry Science Journal*, 40 (1984): 151-159: J.M. Sparrey, and P.J. Kettlewell, "Shackling of Poultry: Is It a Welfare Problem?" *World's Poultry Science Journal*, 50 (1994): 167-176; M.J. Gentle, and V.L. Tilson, "Nociceptors in theLegs of Poultry: Implications for Potential Pain in Pre-Slaughter Shackling," *Animal Welfare*, 9 (1999): 227-236; Boyd, Freeman, "Humane Slaughter of Poultry: The Case Against the Use of Electrical Stunning Devices," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 7, (1994): 221-236;- FAWC (1982) Report on the Welfare of Poultry at the Time of Slaughter. Present address: Farm Animal Welfare Council, 1A Page Street, London SW1P 4PQ, UK.

398 Boyd, F., "Humane Slaughter of Poultry: The Case Against the Use of Electrical Stunning Devices," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 7, (1994): 221-236.

diklerinde hem fiziksel hem de psikolojik olarak acı çektiklerini, konveyörlerde çırpınırken bacaklarını kırdıklarını ve daha sonra girdikleri elektroşok havuzunda ise çok acı çektikleri, bu husustaki çalışmalarda ortaya konulmuştur.[399] Yine elektro şok havuzunda yeterince bayıltılamayan kanatlıların, kesim bandında bıçaklardan kurtularak canlı halde kaynatma tankına girdikleri yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir.[400]

Gaz ile bayıltmada[401] çevreye zarar verme, tam bir bilinç kaybı sağlamadığı için hayvanları strese sokma ve doz aşımı sebebiyle kesmeden önce ölüme sebep olma gibi olumsuzluklar söz konusu olmaktadır. Hayvanların gaza dayanıklılıklarının da farklı olması gibi sebeplerle hayvan refahı bir yana stresi artırması yüzünden bugün terkedilen bir yöntem olmuştur.

Tabanca ile bayıltma yönteminin de hayvan refahı açısından sakıncalı olduğu, yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur. Hannover Üniversitesi (Almanya) Veteriner Fakültesi'nde Profesör Wilhelm Schulze başkanlığında bir heyet tarafından, koyun ve sığırların piston tabancasıyla bayıltılarak ve bayıltılmadan kesilmesi esnasında oluşacak ağrının EEG (elektroensefalograf) ile kalpteki değişimlerinde ECG (elektrokardiyogram) ile ölçümüne dayalı bilimsel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmada beynin üstündeki kafa-

---

399 Boyd, F., "Humane Slaughter of Poultry: The Case Against the Use of Electrical Stunning Devices," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 7 (1994): 227; Sparrey, J. M.-Kettlewell, P. J., "Shackling of Poultry: Is It a Welfare Problem?" *World's Poultry Science Journal*, 50 (1994): 167-176; Nakyinsige, K., et al., Stunning and Animal Welfare from Islamic and Scientific Perspectives, *Meat Science* 95 (2013), s. 354; el-Barazî, ez-Zebhu'l-İslâmî Mezâyâhüve'z-Zebhu'l-Garbî ve Hafâyâhü, s. 5.

400 G. B. S. Heath, D. J. Watt, P. R. Waite, and J.M. Ormond, "Observations on Poultry Slaughter," *Veterinary Record*, 108 (1981): 98; G. L. Griffiths, and D.A. Purcell, "A Survey of Slaughter Procedures Used in Chicken Processing Plants," *Australian Veterinary Journal*, 61 (1984): 401; G.B.S. Heath, D. J. Watt, P.R. Waite, and P. A. Meakins, British *Veterinary Journal*, 139 (1983): 285.

401 Her ne kadar literatürde bayıltma (stunning) olarak isimlendirilse de esasen bu bir boğma işlemidir.

tası yüzeyine elektrotlar yerleştirilmiştir. Bazı hayvanlar, keskin bir bıçakla hızlı bir şekilde boğaz bölgesinden yemek borusu, soluk borusu, jugular ve karatoid arterler de dâhil omuriliğe kadar kesilmiştir. Neticede bayıltmadan bıçakla kesimin daha az ağrılı olduğu tespit edilmiştir. Diğer hayvanlar ise, bayıltmayı müteakip kesilmiştir. Bayıltmadan kesim işlemini müteakip ilk üç saniye içerisinde EEG kayıtlarına göre bir değişikliğin olmadığı, yani hayvanın hissedilebilir bir ağrı çekmediği, bunu takip eden üç saniye içerisinde ise, EEG kayıtlarından, vücuttan fazla miktarda kanın dışarı akması ve beyindeki hayatî damarlara giden kan miktarının azalmasına bağlı şokun ve duyu kaybının hâkim olduğu izlenmiştir. Kesim işlemini müteakip altı saniye sonra ise, EEG'nin sıfır seviyesine indiği, yani hayvanın hiç ağrı çekmediği tespit edilmiştir. Tabanca ile bayıltma işleminde hayvanlar apaçık bir hissizlik ve hareketsizlik sergilerken, EEG kayıtlarından bayıltmayı müteakip süratli bir şekilde şiddetli bir ağrının varlığı tespit edilmiştir.[402] Öte yandan pistonlu bayıltma tabancasıyla yapılan bayıltmaların deli dana hastalığı (BSE) riski taşıdığı, yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur.[403]

Tokmak vurmak suretiyle bayıltma işlemi de hayvan refahı itibariyle bünyesinde sorunlar taşımaktadır. Hedef olan hayvan hareketli olduğundan, balyozu veya tokmağı kullanan kişinin iyi

---

402 Schulze, Wilhelm, *Deutsche Tieraerztliche Wochenschrift* (German Veterinary Weekly), Volume 85 (1978), pages 62-66; Lambooij, E., Potgieter, C.M., Britz, C.M., Nortje, G.L., Pieterse, C., ibid, 331-337; Velarde, A., Gispert, M., Dieste, A., Manteca, X, ibid, 35-38; Son dönemde yapılan bilimsel araştırmalarda da elektrikle bayıltma tekniği, hayvan refahı açısından gittikçe sorgulanır olmuştur. Son dönemde Yahudi araştırmacılar tarafından yapılan bilimsel araştırmalarda, insanlar üzerinde kullanılan tedavi amaçlı elektrik şokunun hayvan kesimlerinde de kullanılmasının insanlarda olduğu gibi, hayvanlarda da hayvan refahı açısından son derece sorunlu olduğu ortaya konulmuştur. Bk. Zivotofsky, Ari Z.-Strous, Rael D., "A Perspective on the Electrical Stunning of Animals: Are There Lessons To Be Learned from Human Electro-Convulsive Therapy (ECT)?", *Meat Science*, Volume 90, Issue 4, April 2012, Pages 956-961.

403 Anıl, M.H., Love, S., Helps, C.R., Harbour, C.R.: Potential for carcass contamination with brain tissue following stunning and slaughter in cattle and sheep. Food Control, 2002; 13: 431-436; Gregory, N.G.: Recent Concerns About Stunning and Slaughter. *Meat Science*. 2005; 70: 481-491.

nişan alması ve amaca ulaşması için, kullanılan aletin hayvanın kafasındaki belli bir noktaya inmesi gerekir. Ancak korkuya kapılmış hayvanların kafalarını oynatmaları olağandır. Hedef birazcık şaşırıldığında balyoz veya tokmak, hayvanın gözüne veya burnuna inebilmekte ve acı içinde kıvranan hayvanı bayıltabilmek, bilinçsiz hale getirebilmek için defalarca vurmak gerekebilmektedir. Bu aleti ustalıkla kullanan kişiler bile her defasında isabet edememektedirler.[404] Bu itibarla bu yöntemin de her defasında hayvan refahını sağladığı sorgulanabilir.

Görüldüğü üzere hayvan refahı adına gerçekleştirilen söz konusu yöntemlerin her birinde bayıltma uygulamasından hemen sonra saniyeler içinde kesim gerçekleştirilmelidir. Son derece ustalık ve pratiklik isteyen, uygulaması oldukça zor yöntemlerdir. Bu nedenle her uygulamada söz konusu tekniklerin hayvan refahını gerçekleştirdikleri tartışmaya açık bir konudur.

Esas olarak insani düşüncelere dayanan bayıltma tekniklerinin hayvan kesiminde refahı sağladığı yönündeki görüşlere mukabil,[405] yukarıda sözünü ettiğimiz aksine görüşler, uygulamanın hayvan refahı açısından sorunlu olduğu, ayrıca et kalitesini düşürdüğü yönünde ileri sürülen kanaatler uygulamanın tartışmalı olduğunu, bu alanda daha birçok araştırma gerektirdiğini ortaya koymaktadır.[406] Diğer yandan söz konusu araştırmalar genellikle batı dünyasında yapılmıştır. İslam dünyasında da hayvan kesimi konusunda çalışmalar bulunmakla birlikte, kahir ekseriyeti deneysel çalışmalara dayalı araştırmalar değildir. Bu yüzden tarafsız bir şekilde tecrübî incelemeye dayalı benzeri araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan bayıltma teknikleriyle hayvan kesimini

---

404 Singer, Peter, *Animal Liberation*, p. 219.

405 Nakyinsige, K., et al., Stunning and Animal Welfare from Islamic and Scientific Perspectives, *Meat Science* 95 (2013), s. 353; Who, *The Right Path to Healt*, Islamic Ruling on Animal Slaughter, Alexandria, Egypt, 1997, p. 19, 23.

406 Grandin, T., a.g.m, s. 259.

fıkhî açıdan irdeleyen günümüz fıkıh bilginleri ise, kesimin bazı şekillerine, yukarıda zikrettiğimiz hayvan refahı açısından problemli yönleriyle değil de, bayıltma tekniğinin hayvanı öldürebilme ihtimali nedeniyle itiraz etmektedirler. Başka bir ifadeyle yukarıda sözünü ettiğimiz tekniklerin bazılarında, hayvan geri dönüşümsüz (irreversible) olarak bayıltılmakta, belli bir süre içinde kesilmediği takdirde hayvan, fıkhî tabirle murdar olmaktadır. Diğerlerinde yani hayvanın yeniden ayılabildiği yöntemlerde ise teknik doğru bir şekilde uygulanmadığında, yine kesimden önce hayvanın ölümüne neden olabilmektedir. Bu durumda hayvanın eti murdar hale geldiğinden fıkhi açıdan helal olmamaktadır. Hâlbuki bayıltmadan amaç, hayvanı bilinçsiz hale getirerek acı çekmesine engel olmaktır. İşte bu sebeple bazı çağdaş fakihler bayıltma yöntemlerine sıcak bakmazken, diğer bazı fakihler belli şartlar altında dönüşümlü olan kesim tekniklerine cevaz vermişlerdir. Nitekim fıkıh akademisi de meseleye aynı zaviyeden bakarak, bayıltma tekniklerinin bazılarına belli şartlarla cevaz vermiştir.[407] DİB Din İşleri Yüksek Kurulu 24.02.2010 tarihli kararında:

"Kesim işleminde geleneksel uygulama, hayvanın yere yatırılıp, ayaklarından bağlanarak boğazının keskin bir bıçakla kesilmesi şeklindedir. Fakat kesim işlemini kolaylaştırmak, göstereceği fiziki direnci ve duyacağı acıyı azaltmak amacı ile hayvanı askıya alma, bayıltma, uyuşturma ve şoklama gibi işlemlerden sonra henüz ölmeden kesmekte dinen bir sakınca yoktur. Ancak belirtilen bu uygulamaların etkisi ile kesilmeden ölmüş olan hayvanın eti yenmez" şeklinde fetva vermiştir.

Din İşleri Yüksek Kurulu'nun kanatlıların bayıltılması için kullanılan su havuzları ile ilgili görüşünde de "Tavuk, kaz, hindi ve ördek gibi kanatlıların baş aşağı halde hareketli taşıyıcıya asılarak,

407 İslam Fıkıh Akademisi Meclisînin 28 Haziran-3 Temmuz 1997 (23-28 Safer 1418) tarihli Onuncu Dönem toplantısı, Karar sayısı: 95 (10/3).

kafaları öldürmeyecek derecede düşük elektrik akımı verilmiş su banyosundan geçirildikten sonra seri mekanik yöntemle kesilmesinde dinen bir sakınca yoktur." diyerek birtakım kayıtlamalarla zikri geçen yöntemlerin bazılarına cevaz vermiştir.

Hülasa, günümüzde dünyanın çeşitli yerlerinde kullanılan elektrik şoku, tabanca, karbondioksit gazı verme, başına çekiç veya tokmakla vurma, omuriliğine şiş sokma gibi tekniklerle bayıltılan veya sersemletilen hayvanlar, şayet kesim esnasında canlı değillerse Mâide Suresi'nin üçüncü âyetinde yenmelerinin haram olduğu belirtilen gruba girer.[408] Çünkü hayvanın kesim esnasında canlı bulunması ve ölümünün de bu kesim işlemi sonucu meydana gelmesi gerekir. Ancak bu tür bir uygulama hayvanın ölümüne yol açmayacak, sadece onun sakinleşmesini temin edecek surette olur ve daha sonra hayvan canlı iken usulüne göre kesilirse eti yenilmekle birlikte, bu tür yöntemlerin cevazında temkinli olmak gerekir. Zira yaptıkları araştırmalar sonucu adı geçen yöntemlerin, etin kalitesi ve hayvan refahı açısından mahzurlu olduğunu savunanlar azımsanamayacak sayıdadır.

Fakihlerin teorisini ortaya koydukları kanatma biçiminde her ne kadar ağrı ve acının varlığı ileri sürülüyorsa da bu yönde yapılan bazı çalışmalar bunun aksini ortaya koymaktadır. Harran Üniversitesi'nde bir grup bilim adamı, hayvanların kesim öncesi, kesim esnası ve kesim sonrasındaki beta endorfin hormonunu ölçmüş-

408 Maide 5/3: "Sizin için ölü hayvan eti, akan kan, domuz eti, Allah'tan başkasının adını anarak kesilen hayvan, boğulmuş [el-munhanika: المنخنقة], vurulmuş, yukarıdan düşmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlar [el-mevkuze: الموقوذة], yırtıcı hayvanların yedikleri hayvanlar haram kılınmıştır. Bunlardan kestikleriniz başka..." Âyetin son kısmında hayvanların ölüm çeşitleri anlatılmaktadır. Boğularak ölmek, vurularak ölmek, düşerek ölmek, boynuzlanarak ölmek, yırtıcılar tarafından parçalanarak ölmek. Zikredilen şekillerde ölen hayvanlar yenmez. Ancak ölmeden kesilenler yenir. Yani bir hayvanın kafasına vurulmuş, ölmek üzere yetişip kesilirse, bir hayvan yaralamış ama henüz ölmemiş yetişip kesilirse, yukardan yuvarlanmış ama ölmeden yetişip kesilirse, ya da iki hayvan birbiriyle vuruşurken biri öbürünün boynuz darbeleriyle ölmek üzereyken ölmeden yetişip kesilirse bunlar yenebilir.

tür. Araştırmada, fıkhî kesim esnasında hayvanların ağrı dindirici ve sakinleştirici etkisi ile bilinen ve vücutta üretilen beta endorfin hormonu seviyelerinde önemli artışlar olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar fıkhî kesim öncesi, kesim esnası ve kesimden 3 dakika sonra olmak üzere üç farklı evrede yapılan beta endorfin analizlerinde, bu hormon seviyesinin kesim öncesinde alınan değerlerinin kesim esnasında alınan kan örneklerinde iki katına çıktığı, kesimden 3 dakika sonra ise yaklaşık 4 katına çıktığını belirlemişlerdir. Araştırmada, beta endorfin hormonunun, ağrı kesici özelliğinin, morfin olarak bilinen ağrı kesiciye göre 30 kat daha fazla olduğuna vurgu yapılmış ve fıkhî kesimde beta endorfin hormonu sayesinde hayvanların sakinleştiği dile getirilmiştir.[409]

Öte taraftan fıkıhtaki kesim, kan kaybına dayalı bir kesimdir. Bu kesimde iki atardamarın (vedecan) kesilmesine beyinde kan basıncının düşmesi eşlik eder ve beynin çalışması derhal durur. Hayvan bilincini kaybeder. İki damarla birlikte atardamarın da kesilmesi hayvanın bedenindeki kanın boşalmasına sebep olur.[410] Hayvanın boğazını kesici bir aletle kesmek suretiyle şiddetli bir kan akımına sebep olması ve beyin dokusuna giden kanın azlığına bağlı olarak beyinde oksijenin azalması, bu türlü kesimin önemli bir avantajı olarak görülmüştür. Zira kesimi müteakiben hayvan 5-6 saniye içinde bilincini kaybeder ve acı çekmeden süratli bir şekilde ölür.

409 Harran Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi'nde görev yapan Gürbüz Aksoy, Faruk Süzergöz ve Pelin Polat tarafından yürütülen çalışma henüz yayınlanmamış olup, araştırmacılar ileride uluslararası bir kongrede sunmayı planlanmaktadırlar. Yukarıdaki bilgiler çalışmanın medyaya yansıyan sonuçlarından alınmıştır. t24.com.tr/.../harran-universitesi-kurban-kesiminde-besmele-ile-salgilanan-endorfin- (Son erişim tarihi: 20.09.2017). Benzeri bir çalışmayı Suriye asıllı Alman vatandaşı bir profesörün daha önce yaptığını Faruk Beşer haber vermektedir. Ancak bu araştırmaya tarafımızdan ulaşılamamıştır. Bk. Beşer, Faruk, Müzakere, *DİB Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IV*, Günümüzde Helal Gıda, Kasım 2011, Afyonkarahisar, Bsm. Ankara 2013, s. 367. Besmele ve duaların kesimde teskin edici rolüne ilişkin videolar için bk. [illegible] ve [illegible] (Son erişim tarihi: 21.09.2017).

410 El-Barazî, Muhammed Fuâd, ez-Zebhu'l-İslâmî ve Mezâyâhü ve'z-Zebhu'l-Garbî ve Hafâyâhü, s. 6.

Bayıltma suretiyle kesimde ise bu süreç daha uzundur. Hayvanda bilinç kaybı daha geç oluştuğundan hayvanın daha çok acı çektiği ileri sürülmüştür.[411]

Aynı şekilde insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da deri altında ağrı sensörleri vardır. Vücuttaki acının şiddeti söz konusu sensörlerin yoğunluğuna bağlıdır. Yani alıcı sayısı ne kadar artarsa ağrı o kadar hissedilir. Bu, vücudun her yerinde farklıdır. Hayvanın boğaz bölgesinden kesim yapılırken çok keskinleştirilmiş bir bıçak kullanılmaktadır. Bıçak ağzı inceliğindeki bir hat üzerinde ağrı sensörlerinin yoğunluğu ihmal edilebilir sayıdadır. Kesme işleminin kendisinin bir acısı yoktur. Zira saniyeler içinde olup biten bir işlemdir. Sonraki periyotta o bölgeye temas edilerek açığa çıkan sinir uçları uyarıldığı takdirde beyin acı duyar.[412] Bu yüzden boğazlama işleminin kesinlikle boğaz bölgesinden olacağını savunan fukahanın yaklaşımında, ağrı sensörlerinin ihmal edilebilir sayıda olduğundan boğaz bölgesinden ince bir hatla kesimde hayvanın daha az acı duyacağı söylenebilir. Yine fakihler hayvanın boynunun tek kesimde süratli bir şekilde ve keskin bir bıçakla kesilmesini öngörmüşlerdir. Hayvanın boynu tek kesimle saniyeler içinde keskin bir bıçakla kesildiğinde beyin korteksine giden, beyin kabuğuna giden kan miktarı saniyeler için hızla azaldığı için beyin bir anda küntleşir, ağrıyı hissedemez hale gelir. Hayvanın boyun damarının boğazlanması esnasında da bir kaç saniyede beyin işlevleri hızla devre dışı kalır.[413] Bu bilgiler ışığında hayvanın fıkhî kesim işlemi esnasında daha az acı çekeceği ileri sürülebilir.

Diğer yandan hayvan kesiminde acıyı azaltacak olan ve son zamanlarda gündeme gelen bayıltma tekniklerine alternatif yöntem-

411 El-Barazî, ez-Zebhu'l-İslâmî ve Mezâyâhü ve'z-Zebhu'l-Garbî ve Hafâyâhü, s. 7-8.

412 en-Nedvî, Nadi Kubeysi - el-Beşîr, Hasen Abdulgaffar, ez-Zekâtu'ş-Şer'iyye ve Mevkıfü'l-Fıkhi'l-İslâmî min Turuki Zebhi'l-Hadîse, *Mecelletü Câmiati'l-Medîne el-Âlemiyye*, el-adedü'l-âşir, 2014, s. 354; Ergin, Müzakere, s. 363.

413 Ergin, Müzakere, s. 364.

lerden bir tanesi de hayvan hipnozudur. Fıkhî açıdan da bir sakıncası olmayan hayvan hipnozu, yakın zamanlarda bilim insanlarının da dikkatini çekmiş ve laboratuvar çalışmalarına konu olmuştur. Mesela 1960'larda Newyork eyalet üniversitesi psikologlarından Gordon Gallup'un hayvanların hipnotizeye benzer durumlarını anlamak amacıyla laboratuvar çalışmaları yaptığı bilinmektedir. Daha sonra birçok araştırmacı hipnozu hareketsizlik/dona kalma olarak tarif edip hipnoz yerine "tonik hareketsizlik", "korku felci" gibi ifadeler kullanmayı yeğlemişlerdir. Hayvan davranışları üzerine araştırmalar yapan bilim adamı Hans W. Erhard da 1990'ların sonunda yaptığı araştırmalarla bu fenomeni motor inhibisyonu/kıstırılmayla oluşan hareketsizlik-donakalma olarak isimlendirmiştir.

Hayvan hipnozu yöntemiyle kesme işlemi gerçekleştiğinde her yıl kurban bayramında görülen o klasik kaçma, tepme, yaralanma, bıçak vurulan hayvanın kanlı biçimde kaçması gibi vahşet görüntüleri de minimum düzeye düşebilecektir. Büyük baş hayvanlar için oldukça tecrübeli kasaplara sistem öğretildiğinde başarı şansı daha yüksek olacaktır, bununla birlikte büyük baş hayvanlarda bu "hipnotik donakalma" fenomenini oluşturmak çok daha zordur. Bu zorluk, büyük ve çok ağır olan hayvanları tutuş zorluğudur. Oldukça deneyimli kasapların mesleki birikimlerini "hayvan hipnozu" teknikleriyle birleştirmesi başarıyı yükseltecektir. Koyun/keçi gibi küçük baş hayvanlarda, hayvanın transa alınması, hareketsiz hale getirilmesi çok daha kolay biçimde sağlanabilir. Küçük baş hayvanlarda uygulanması bile kesim işleminin kalitesini oldukça yükseltebilecektir.[414] Kanaatimiz hayvan hipnozunun hayvanlarda sakinlik ve hareketsizlik hali oluşturmak suretiyle kesim esnasında hayvan refahını gerçekleştirmesinde önemli ve alternatif yöntemlerinden biri olacağıdır.

Netice itibariyle Şer'i kesimde asıl olan, hayvanı sersemletmeden kesmektir. Zira hayvana merhamet gösterilmesi, kesiminin güzel

414 www.mehmetbaskak.com/tr/blog/hayvan-hipnozu-ve-kurban-bayrami_281.html

surette yapılması ve acısının en aza indirilmesiyle ilgili kural ve tavsiyeler dikkate alındığında, en ideal hayvan kesim yönteminin fıkhî kesim olduğu ileri sürülebilir.[415] Kesimin acı ve stres vermeyecek, hayvan refahını gözetecek surette gerçekleştirilebilmesi için, hayvan kesimi ile meşgul olanların özellikle küçük ve büyükbaşların kesiminde, yukarıda zikredilen fıkhî ilkeleri en iyi şekilde gerçekleştirecek yeni kesim yöntemleri geliştirmeleri veya mevcut bayıltma yöntemlerinin sorunlu olan kısımlarını gidermeleri[416]de mümkündür. Bu düşünce esas itibariyle Hz. Peygamber'in *"öldürdüğünüz zaman öldürmeyi güzel yapınız"* hadisiyle de teyit edilmektedir. Bu bağlamda, hayvanların kesimden önce ölmemelerini sağlayacak, acı ve stresi en asgariye indirecek fıkhî ve teknik şartların yerine getirilmesi şartıyla sersemletilerek veya bayıltılarak kesilmelerine de cevaz verilebilir.

Değerlendirme

Hayvan refahı açısından bakıldığında fıkhın, teorik olarak kesme işlemini hayvana eziyet verme gibi olumsuz unsurlardan mümkün mertebe temizlediği söylenebilir. Bununla birlikte günümüz Müslümanlarından bazılarının, Allah'a yakınlaşma vasıtası ve bir ibadet olarak kesilen (tezkiye) kurbanlık hayvanlara gereken itinayı göstermeksizin, onlara eziyet verdikleri doğrudur. Ancak pratikteki bu yanlışlıkları İslam'a mal etmenin isabetli bir yaklaşım olduğunu söylemek zordur. Zira bütün canlılara karşı şefkat ve merhameti emreden İslam, kurban söz konusu olduğunda şefkat ve merhamet üzerine dikkatimizi daha fazla çeker, bu hususta müminlere daha fazla tavsiyelerde bulunur. Hassaten kesim öncesinde ve esnasında alınacak önlemlerle hayvanların ilave bir acı ve ızdırap çekmeleri-

---

415 Nitekim bu özellik bazı batılı araştırmacılar tarafından da kabul edilmiştir. Bk. Florence Bergeaud-Blackler, "New Challenges for Islamic Ritual Slaughter: A European Perspective," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33 (2007): 965.

416 Nakyinsige, K., et al.,Stunning and Animal Welfare from Islamic and Scientific Perspectives, *Meat Science* 95 (2013), s. 359.

ne engel olmak, İslam'ın genel ilkelerinden olup, dinî bir sorumluluktur. Bu itibarla genel olarak hayvan hakları ve refahı boyutunda kurban hizmetlerine ait yanlışların giderilmesi de çok önemlidir. Kurbanlık olarak yetiştirilen hayvanların nakilleri aşamasından itibaren hayvan refahına ilişkin kurallara uyulması gerekmektedir. Hayvanlar strese maruz bırakılmadan, su ve beslenme ihtiyaçları düzenli olarak karşılanarak, indirme bindirme sırasında eziyet edilmeden, uygun havalandırma koşulları olan araçlarla taşınmalı, yol boyunca mola verilerek dinlendirilmelidir. Ulaştıkları noktalar olan kurban satış yerlerinde hayvanların bulundurulduğu çadırlarda çok sıkışık olmamaları, özellikle sorun olan su ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanması, uygun olmayan hava koşullarından etkilenmemeleri için düzenlemelerin yapılması, zemin genelde bozuk olduğundan altlıkların oluşturulması, hayvanın kesim anına kadar refahı ve sağlığına yönelik önlemlerin alınması gerekir. Bütün bu önlemler, fıkhın genel hayvan hakları düşüncesinin önemli hüküm ve uygulamalarını oluşturmaktadır.

II. HAYVANLARIN DAMGALANMASI

Hayvanların damgalanması, belirli işaretlerin hayvanların üzerine dağlanmak suretiyle konulmasıdır. Hayvanları damgalamak, onları birbirinden ayırt etmek için kullanılan etkili yöntemlerden bir tanesidir. Bazen bir hayvanı kendi sürüsü içerisinde dahi ayırt etmek zor olabilir. Bu nedenle çiftçiler hayvanların dağlanmasını çok önemsemektedirler. Günümüzde modern ülkelerde de hayvanların damgalanması uygulaması, hayvan hakları tartışmalarına rağmen devam etmektedir.

Hz. Peygamber, hayvanların yüzlerini çizmek, delmek veya dağlamak vs. yollarla işaretlenmesini yasaklamış ve bunu yapanlara lanet okumuştur.[417] Hadisten hareketle fakihler, hayvanın yüzünü

---

417 Müslim, "Libâs", 29, 106-7; Ebû Dâvûd, "Cihad", 56; Tirmizî, "Cihad", 30; Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh, *el-Emâlî*, Müessesetü'l-Bi'se, Kum ty., s. 512;

damgalamanın caiz olmadığı noktasında görüş birliği içindedirler. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in zekât ve cizye olarak toplanan deve ve koyun gibi hayvanların kulak, baldır ve kalça gibi yerlerine işaretlemede bulunduğu veya onun huzurunda başkalarınca işaretlendiği[418] şeklinde rivâyetler mevcuttur. Söz konusu rivâyetleri dikkate alan çoğunluk fukaha, hayvanların karışmaması veya tedavi vs. birtakım maslahat ve gerekçelere de dayanarak işkence etmeden, hayvanların yüz bölgesi hariç diğer kısımlarının damgalanabileceği ve işaretlenebileceğini (vesm, iş'âr) düşünmüşlerdir.[419] Yine damgalamaya cevaz veren bilginlere göre, işlem, ihtiyacı görecek ve maksadı gerçekleştirecek kadar olmalıdır. Daha önce damgalanmış hayvan, acı verici bir işlem olduğundan ikinci defa damgalanmamalıdır.[420]

İçtihatlarında nasslarda gözetilen genel maslahatlara ve hukukî gayelere önem veren Ebû Hanife ise, hacda kurban edilecek develerin yaralamak suretiyle işaretlenmesini (iş'âru'l-budun) öngören

---

Şeyh Müfîd, *el-Mecâlis*, Dâru'l-müfîd, Beyrut ty., s. 255; el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu'ş-Şîa*, XI, 483; eş-Şâhrûdî, *Müstedraku's-Sefînetü'l-Bihâr*, X, 222. Hadislerde dağlama anlamında "vesm" kelimesi geçmektedir. Bazıları bu kelimeyi "veşm" şeklinde rivâyet etmişlerdir. Bilginlerin bazıları iki kelime arasında anlam bakımından bir fark görmezken, diğer bazıları vesm'in özellikle yüze vurulan damga, işaret, alamet, veşm ise vücudun her yerine vurulan damgadır diyerek ikisini ayırmışlardır.

418 Buhârî, "Libâs", 22, "Zekât", 69, "Zebâih", 35; Müslim, "Libâs", 30, 108, 112. Nevevî'ye göre işaretlemeyi yapan Hz. Peygamber değil, yanındaki Abbas ve Abdullah b. Abbas'tır. Nevevî, *Mecmû'*, VI, 161-162.

419 Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, V, 494; Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 252-4; Kurtubî, Şemsuddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Ensârî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1966, V, 391; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 101; el-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 249; Sâbık, Seyyid, *Fıkhü's-Sünne*, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut ty., III, 510; el-Âmilî, *Hukuku'l-Hayevân*, I, 365. Hadislerde geçen "vesm", kelimesi "es-simetü" kökünden gelmektedir ki alamet, gösterge anlamındadır. Hayvana işaret koyma, damgalama anlamına gelir. Bunun yanında "iş'âr" kökünde "eşa'ra" kelimesi de geçmektedir ki bu kelime dağlama manasına gelmekte olup acı verici bir surette gerçekleşir. Burada mezheplerin konuyla ilgili dayanaklarında bir ayrıntı söz konusudur. Şâfiîler "vesm" kelimesinin geçtiği hadisi kullanıp işaretlemeye cevaz verirlerken, Hanefiler "iş'âr" kelimesinin geçtiği hadisleri kullanıp dağlamaya cevaz vermemişlerdir.

420 Büceyramî, *Hâşiye*, II, 318.

hadislerle[421] amel etmemektedir. Hayvanı bu şekilde işaretlemenin sünnet olduğunu savunanlara karşı Ebû Hanife, "iş'âr (işaret koymak, hayvanı yaralayarak işaretlemek), ona işkencedir" diyerek karşı çıkmıştır. Esasen Ebû Hanife'yi bu kanaate sevk eden, kendi zamanındaki işkence boyutuna varan yaygın uygulamalardır. Ebû Hanife bu uygulamalara bakarak "nişan koyma"nın Hz. Peygamber'in uygulamasındaki gaye ve anlamını yitirdiğini, bundan dolayı bu fizikî ve fiilî uygulamaya göre değil, bununla gerçekleştirilmek istenen şer'î gayeye göre hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur. "Nişan koymak"tan maksat, hayvanın başka hayvanlarla karışmaması veya kaybolmaması olduğuna göre, bu gayenin hayvanın boynuna takılacak bir halkayla da gerçekleşebileceğini savunmuş,[422] rivâyetin harfi anlamına uygun mevcut uygulamanın işkence olduğu sonucuna varmıştır.

Öte yandan bütün fakihlere göre, hayvanların dağlanması caiz görülmekle birlikte, yüz bölgeleri bunun dışında tutulmuştur. Câbir'in Hz. Peygamber'den naklettiği bir hadiste, "Hz. Peygamber'in hayvanların yüzüne vurmayı ve onların yüzünü dağlamayı" yasakladığını ve hayvanları yüzünden dağlayanları lanetlediğini ve bir gün bir eşeğin yüzünün dağlandığını görünce, "*Bu eşeğin yüzünü dağlayana Allah lanet etsin*"[423] şeklinde beddua ettiğini belirtir. Fakihlere göre bir davranıştan dolayı yapılan lanet okumalar, davranışın, eylemin haram olduğunu gösterir.[424] Hz. Peygamber, dağlamak acı verici olduğundan ve hayvanların yüzünün tabiî görünümlerini ve güzelliklerini bozduğundan onu yasaklamıştır.

---

421 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 263-264; Rûdânî, Muhammed b. Süleyman (ö.1094) *Cem'u'l-Fevâid Min Câmii'l-Usûl ve Mecmai'z-Zevâid*, çev. Naim Erdoğan, Tahric: Yusuf Özbek, C. I-VI, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, II, 143-146.

422 Kurtubî, *el-Cami li Ahkami'l-Kur'ân*, V, 391; Beroje, Sahip, "İslâm Hukukunda Ehl-i Re'y ve Rey Merkezli Fıkıh Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 15, sy. 1-2, Ankara, 2002, s. 158-9.

423 Müslim, "Libâs", 29, 106-7; Tirmîzî, *Sünen*, Cihad, 29; Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, XIV, 97, 98; Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXIV, 228.

424 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 250.

Birçok tefsir âlimi hayvanların yüzlerini dağlamayı, âyette zikredilen: "*Allah'ın yaratışını değiştirirler*"[425] cümlesi içerisinde mütalaa ettikleri için hayvanların yüzlerini dağlamayı caiz görmemişler ve onun şeytanın emrine uymak anlamına geldiğini düşünmüşlerdir. Onlara göre, Hz. Peygamber hayvanların yüzünü dağlamayı bundan dolayı yasaklamıştır.[426]

Gerek canlı hayvanlara işkence yapmak, gerekse onların güzel sıfatlarının toplandığı yüzlerini damgalayarak değiştirmek, Allah Teâlâ'nın razı olmadığı bir durumdur. Dolayısıyla Hz. Peygamber, durumun ne kadar ciddî olduğunu ve haramlığının kesinliğini belirtmek amacıyla "lanet" ifadesini kullanmıştır. Aslında bu gibi kullanımlar, Hz. Peygamber'in ifadelerinde pek nadir geçmektedir. Zira o, insanlar bir tarafa, hayvanlara bile gelişi güzel lanet etmek, kötü söz söylemek veya sövmekten ümmetini sakındırmıştır. Bu yasağa uymayan bazı kimseleri herkese örnek teşkil edecek bir tarzda tedib etmiştir.

Öte yandan Hz. Peygamber'in, hayvanın yüzünü, onun korunması gereken bir kişiliği olarak gördüğü söylenebilir. Yüz ve baş, hayvanda bile, onun şahsiyet ve kişiliğinin tam tezahür alanı olarak görülmüş olmalı ki onlara el uzatılması istenmemiştir.[427] Hz. Peygamber de hayvanların doğal yapılarının bozulmaması konusunda zaman zaman bazı uyarılar yapmıştır. Bir hadiste şöyle buyurmaktadır: *"Atların alınlarını, yelelerini ve kuyruk kıllarını kesmeyin. Çünkü onların kuyruk kılları sinek kovar ve yeleleri de onları ısıtır. Alınlarına ise hayırlar düğümlenmiştir.*"[428] Hadis şarihleri bu hadisi şöyle yorumlamışlardır: "Atların alın, yele ve kuyruk kıllarını kesmek mekruhtur. Çünkü atlar yeleleriyle ısınır ve kuyruk kıllarıyla da

---

425 Fele yüğayyirünne halkallah. en-Nisâ, 4/119.

426 Kurtubî, *el-Câmi' lî Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 390.

427 Yeniçeri, Celâl, *İslâmın Emeğe Bakışı ve Emek Hayatını Düzenlemesi*, s. 177-178.

428 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 41, 43.

sinekleri kovarlar."[429] Hayvanların doğal yapılarını bozmak hayvan hakları ihlallerindendir denilebilir. Ayrıca sadece dağlamak değil, yaralayarak işaretlemenin bütün türleri yasaktır. Hayvanın güzelliğini zedelemek, daha önce geçen Peygamber'in bir atın kâkülünün (yelesinin) kesilmemesinin gerektiğini söylediği hadisten[430] de anlaşıldığı gibi yasaklanmıştır.

Netice itibariyle günümüzde bu konudaki teknolojik gelişmelerden yararlanarak hayvanları damgalama işinin (yüz hariç damar yoğunluğunun az olduğu vücudun diğer kısımlarına) hayvanlara eziyet vermeyecek surette ve hayvanın doğal güzelliği bozulmadan yapılmasının İslami açıdan daha uygun olduğu söylenebilir. Sözgelimi hayvanların karışmasını önlemek için damgalama yerine kulaklarına elektronik olarak kimliklendirilmelerini mümkün kılan mikro çipli küpe takılabilir.

I. HAYVANLARIN KISIRLAŞTIRILMASI

Erkek hayvanların kısırlaştırılması Arapça'da "hisâ" kelimesiyle ifade edilmekte olup, yumurtalıkların burulması veya erkeklik organının kesilmesi şeklinde yapılmaktadır. Türkçe'de bu işlem için hadım etme, iğdiş etme veya eneme ifadeleri kullanılmaktadır.

İğdiş etme hadisesi, hayvan neslinin devamıyla ve hayvanların vücut sağlığı ve bütünlüğü hakkıyla alakalı olduğu gibi, klasik şekliyle eziyet veren bir işlem olması hasebiyle hayvanlara işkence yasağıyla da ilişkili bir durumdur.

Hayvanların iğdiş edilmesiyle ilgili olarak Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in atların ve diğer hayvanların iğdiş edilmesini yasakladığını haber vermektedir.[431] İbn Ömer hadisteki yasağın gerekçesini türleri koruma, neslin devâmı (nemâu'l-halk) olarak yorum-

---

429 Azimâbâdî, *Avnu'l-Mabûd Şerhu Süneni Ebi Dâvûd*, VII, 155.

430 Ebû Dâvûd, "Cihad", 41, 43.

431 Ahmed b. Hanbel, Müsned, hadis no: 4769, II, 24; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 249; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 265.

lamaktadır.[432] Bu husustaki bir diğer hadis, "*Peygamber hayvanları hedef tahtası yapmayı ve onları kısırlaştırmayı yasakladı*"[433] şeklindeki rivâyettir. İslam âlimleri ilgili rivâyetleri esas alarak, hayvanların iğdiş edilmesi konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Söz konusu hadislerdeki yasağı mekruh derecesinde algılayanlar olduğu gibi, haram şeklinde yorumlayan âlimler de mevcuttur.[434] Hayvanların kısırlaştırılmasını haram görenler, "*Peygamber hayvanları hedef tahtası yapmayı ve onları kısırlaştırmayı yasakladı.*"[435] biçimindeki hadis ile daha önce sözünü ettiğimiz Nisâ sûresi 119. âyette geçen: "*Allah'ın mahlûkâtını değiştirirler*" ifadesini delil gösterirler. Onlara göre Allah'ın yarattığını değiştirmeden maksat hayvanları kısırlaştırmaktır.[436] Diğer bazı âlimlere göre hayvanların kısırlaştırılması, insanlara bir fayda sağlayacaksa caizdir. Bu âlimler görüşlerini, bazı hadisler ile tabiînden kimilerinin konuyla ilgili sözlerine dayandırırlar. Delil olarak getirilen hadislerden biri, Hz. Peygamber'in şu fiilî uygulamasıdır: "*Hz. Peygamber, kısırlaştırılmış iki koçu kurban etti.*"[437] Ayrıca tabiînden Tâvûs'un devesini, Urve b. Zübeyr'in katırını ve Ömer b. Abdülaziz'in de atları kısırlaştırmalarını delil olarak göstermişlerdir.[438] Bu görüşte yasağın sebebinin, hayvanın cinsel hakkının ihlal edilmesi, Allah'ın hayvan için yarattığı fıtratın değiştirilmesi, iğdiş etme esnasında hayvanın eziyet ve acı çekmesi şeklinde anlaşıldığı söylenebilir. Hanefî mezhebinde, atların iğdiş edilmesi hususunda caiz veya haram olduğu yönünde iki rivâyet mevcuttur. Diğer hayvanlar içinse, bu işlemin bir fayda temini veya

---

432 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 423; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 265.

433 Müslim, "Sayd ve Zebâih", 12; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, V, 265, Şevkâni, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 249.

434 Beyhakî, *Sünen*, X, 24; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, VI, 329; Mubârekfûrî, *Tuhfe*, IV, 170.

435 Müslim, "Sayd ve Zebâih", 12; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, V, 265, Şevkâni, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 249.

436 Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, VII, 494–495.

437 Beyhakî, es-*Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 273; İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*,X, 10.

438 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 25.

bir zararın önlenmesi maksadıyla yapılması durumunda caiz; aksi halde haram olduğu ifade edilmiştir. Mâlikî âlimlerinden Kurtubî, besi ve benzeri bir fayda söz konusu ise bazı âlimlerin hayvanların iğdiş edilmesini caiz gördüğünü belirttikten sonra farklı görüşleri de nakleder.[439] Şâfiî bilginlerden Mâverdî'nin, muhtesibin görev ve yetkilerini sayarken, "İnsanların ve hayvanların hadım ve iğdiş edilmesine engel olur ve bundan dolayı te'dib cezası uygular; kısas veya diyet söz konusu ise niza ve inkâr olmadığı takdirde bu hakların ödenmesini temin eder"[440] demesi, onun da hayvanların iğdiş edilmesini caiz görmediğini ve bunları suç kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Yine Şâfiîler'den Nevevî, Begavî ve Râfiî eti yenmeyen hayvanların iğdiş edilmesinin haram, eti yenenlerin ise küçükken caiz, büyüyünce haram olduğunu naklederken[441] bu görüşü, Allah'ın yarattığını değiştirme[442] olarak algılayıp, yaratılışa ters olan bütün işlemlerin haramlık ifade ettiğine dayandırmaktadırlar. Hanbelî mezhebinde bir görüşe göre semiz hale gelmeleri için koçların iğdiş edilmesi caiz, bir diğer görüşe göre ise atlarda olduğu gibi mekruhtur. Bununla birlikte haram diyenler de bulunmaktadır. Öte yandan iğdiş edilmiş hayvanların kurban edilmesi bütün mezheplerce caiz görülmüştür. Zira Hz. Peygamber kısırlaştırılmış iki koçu kurban etmiştir.[443] Şiî kaynaklarda ise her canlının kısırlaştırılmasının yasaklandığı şeklinde rivâyetler mevcuttur. Buna göre Hz. Peygamber "*İslam'da hadım etme yoktur*"[444] buyurur. Bir diğer rivâyette Hz. Peygamber *"hayvanların kısırlaştırılmasını ve kışkırtılmasını kerih görmüştür"*[445] denilerek özellikle hayvanlar zikredil-

---

439 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 390.

440 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 258.

441 Nevevî, *Şerhu Müslim*, IX, 177.

442 Nisâ, 4/19.

443 Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 4; Tirmizî, "Edâhî", 21; İbn Mâce, "Edâhî", 1.

444 Nûrî, *Müstedraku'l-Vesâil*, VIII, 287.

445 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 223, C, 191; eş-Şâhrûdî, *Müstedraku's-Sefînetü'l-Bihâr*, II, 254.

miştir. Meclisî, ilgili rivâyetlerden hareketle mezhepte (Câferîlikte) kısırlaştırmanın haram olduğuna dair görüş olmakla birlikte, genel kabul gören görüşün, hayvanları kısırlaştırmanın mekruh olduğu yönünde olduğunu belirtmektedir.[446]

Öyle anlaşılıyor ki hayvanın iğdiş edilmesini kabul etmeyenler bu işlemi hayvana eziyet, Allah'ın yarattığı şekli değiştirme, hayvanın vücut bütünlüğü ve sağlığını ve tabii dengeyi bozma olarak görmektedirler. Kabul edenler ise, bu işlemin sırf hayvana eziyet veya putperestlik dönemi kalıntısı bir âdet olarak yapılmasının caiz görülmeyeceği ve yasaklayıcı rivâyetlerin böyle bir maksada matuf olabileceği, meşru bir yarar sağlaması halinde ise caiz olması gerektiği noktasından hareket etmektedirler.[447]

Mamafih bazı âlimler tarafından "*Allah'ın yarattıklarını değiştirme*" âyeti ile kısırlaştırma arasında paralellik kuran yorumlar eleştirilmiştir. Nitekim Câhız, Nisâ 119. âyette geçen " *Allah'ın mahlûkatını değiştirme*" cümlesiyle ilgili birbirinden farklı yorumları naklettikten sonra, "*Allah'ın mahlûkatını değiştirmek*" cümlesinde ne kısırlaştırma ne de Allah'ın yarattığını değiştirme anlamlarında yorumlanabilecek bir açıklama vardır. Çünkü âyette geçen "vele âmürannehüm fele yüğayyirünne halkallah " cümlesi âmdır, yani geneldir. Onu tahsis eden (daraltan) bir hadis de olmayınca, şuna delalet ediyor buna delalet etmiyor demek isabetli değildir"[448] diyerek kısırlaştırma ile bu âyet arasında bağ kuranları eleştirir.

Öte yandan ilgili naslar ışığında hayvanları kısırlaştırmak, onlara doğum kontrolü uygulamak ve yapılarındaki cinsel güdülere müdahale etmek, orijinal yapılarını bozmak olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu tür tasarruf, hayvanları maddî ve manevî eziyete maruz bıraktığı için bu yapılanların hayvan haklarına aykırı olduğu

446 Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, LXI, 222.

447 Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, V, 494; İbn Müflih, *el-Furu'*, V, 462; Yaran, Rahmi, "Hadım", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 3.

448 Câhız, *Kitâbu'l-Hayvan*, I, 122.

da düşünülebilir. Bir diğer taraftan hayvanların insanlara hizmet etmek ve onlardan yararlanmak için yaratıldıklarını beyan eden âyetler gözönünde bulundurulduğunda şöyle çıkarımda bulunulabilir: Hayvanları kısırlaştırma, insanları başıboş köpeklerin zararlarından korumak, hayvanların kontrolsüz üremelerinin önüne geçmek gibi bir fayda sağlıyorsa, acı çektirmeden yapmanın caiz olduğu söylenebilir.

Netice olarak günümüzde hayvanlara acı veren biyolojik yöntemlere başvurmadan iğne gibi kimyasallarla hayvana eziyet vermeden meşru hedeflerle yapılacak kısırlaştırma (kastrasyon) işlemine cevaz verilmesi mümkündür.

1. YAVRULARIN ANNELERİNDEN KOPARILMAMASI

Bütün canlılarda anne ile yavru arasındaki doğal merhamet ve şefkat bağının koparılmaması doğal düzenin sürmesi için zarurîdir. Aksi davranış hem anne hem de yavru için zulümdür. Bu nedenle Hz. Peygamber, hayvan yavrularının analarından koparılmalarını yasaklamıştır.[449] Hadisten hareketle fakihler anne ile yavrunun ayrılmasını haram saymışlar, yavru kendi başına beslenebilecek duruma gelinceye kadar annesinden ayırmamak gerektiğini belirtmişlerdir. Bu doğrultuda anne ile yavruyu ayıran alışverişleri yasaklamışlar,[450] bu tür sözleşmeleri hükümsüz (batıl) kabul etmişlerdir.[451] Bir başka hadiste, "*Kim anne ile yavrusunu birbirinden ayırırsa, Allah da onu kıyamet günü sevdiklerinden ayırır*"[452] buyrulur. Klasik dönem fakihlerinin savaş esirleri ve kölelerle ilişkilendirdikleri mezkûr hadis, esasen daha kapsamlı olup bütün varlıkları içermektedir. Şâfiî bilginler, annesinin sütüne ihtiyacı olan yavru varken anne hayvanın kesilmesini haram, yavru sütten kesildikten sonra ise mekruh

---

449 Ebû Dâvûd, "Cihad", 122, "Edep", 176.

450 Hattâbî, *Mevâhibu'l-Celîl*, IV, 370.

451 Heytemî, İbn Hacer Şihâbüddîn Ahmed, *ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I, 391.

452 Tirmizî, "Siyer", 17.

görmüşlerdir. Süt emen yavru ile annenin satım, hibe, vakıf veya benzeri başka bir tasarrufla ayrılması doğru görülmemiştir. Anne ile yavruyu ayırma yasağı, hadiste olduğu şekliyle eti yenen ve yenmeyen bütün hayvanları kapsamaktadır. Yine zekât memurlarının hayvanların zekâtını alırken, anne ile yavrusunu ayırmamaları için yavrusu küçük olan hayvanı almalarına cevaz verilmemiştir.[453]

J. HAYVANLARIN BARINMA HAKKI VE YAŞADIKLARI DOĞAL ORTAMIN KORUNMASI

Yaşama ve beslenme gibi her canlının temel haklarından olan haklardan birisi de barınma hakkıdır. Ekolojik kirliliği önlemenin hayvanların barınma haklarıyla doğrudan ilgisi vardır. Bu bağlamda hayvanların barınma yerlerine ve alanlarına gereken itina ve titizlik gösterilmelidir. Gece vakti yollar, haşeratın barınma yerleri olduğu için Hz. Peygamber, gece yolculuk yapan sahâbîlerin hayvanları ezme ve çiğneme hususunda dikkatli olmalarını istemiştir. Zira bazı hayvanlar, gece yola dökülen şeyleri yemek için yolun üstüne gelirler.[454] Hz. Peygamber'in hayvanların barınma yerlerinin korunmasına verdiği önemi gösteren bir başka hadis şöyledir: "*Yerin yarıklarına tuvaletinizi yapmayın.*"[455] Fakihler bu hadisten aldıkları mesajla, insanların yerin yarıklarına tuvaletlerini yapmalarının haram olduğu kanaatine varmışlardır.

İslam'ın hayvanların barınma yerlerinin dokunulmazlığına ve korunmasına karşı hassasiyetini gösteren hadislerden bir diğeri de şudur: "*Otların bol olduğu zamanda yolculuğa çıktığınızda develerin otlamasına müsaade ediniz. Kıtlık zamanında yolculuk ettiğinizde ise develeri hızlı sürün. Gece sonu istirahata çekildiğinizde yollar üstünde konaklamayın. Çünkü orası hayvanların yolları ve haşeratın da barınma yeridir.*"[456] Bu hadis, hayvanların geçici barınaklarının da

453 Heysemî, İbn Hacer, *Tuhfetü'l-Muhtâc fî şerhi'l-minhâc*, Beyrut 1983, III, 228, IV, 321.

454 Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, XIII, 73.

455 Ebû Dâvûd, "Tahâre", 16; Nesâî, "Tahâre", 30.

456 Müslim, "İmârât", 54; Ebû Dâvûd, "Cihad", 63.

muhafaza edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bazı yırtıcı hayvanların ve haşeratın geceleyin karınlarını doyurmak için yola çıkmaları ve yolda dökülen yiyecek kırıntılarını toplamaları[457] sebebiyle Hz. Peygamber, inananların bu konuda titizlik göstermelerini tavsiye buyurmuştur. Hadiste dikkat çeken diğer önemli bir husus, konaklama gibi geçici bir sebeple bile olsa, hayvanların yaşam alanlarına zarar ve sıkıntı verilmemesinin gereğidir. Günümüzde hayvanların yaşam alanlarının kalıcı bir şekilde tahrip edilmesi, hadisi şerifin mesajını daha anlamlı ve çarpıcı kılmaktadır.

Hayvanların barınma haklarıyla yakından ilgili bir diğer husus, onların barınaklarını da içine alan yaşadıkları doğal ortamın muhafazasıdır. Bunun uygulamasını Hz. Peygamber'in hayatında da görmekteyiz. Mekke ve Medine'de sınırları Hz. Peygamber tarafından belirtilen alanlarda hayvanların -zararlı olanlar hariç- da içinde bulunduğu doğal çevreye zarar verme yasaklanmıştır.[458]

Hz. Peygamber Medine'den Mekke'ye giderken yolda "İsaye" denilen yere geldiklerinde, gölgede kıvrılıp uyumakta olan okla yaralanmış bir ceylana rastlamış, bir şahsa, herkes geçinceye kadar orada bekleyip kimseye hayvanı rahatsız ettirmemesini tembihlemiştir.[459] Hz. Peygamber'in bir diğer hadislerinde, hayvanların güvende kalmaları ve doğal ortamlarının bozulmaması için yuvalarında iken geceleri üzerlerine gidilmemesi emredilmekte,[460] *"Ayaklar çekildikten sonra (evlerden dışarı) çıkmayı azaltın. Çünkü Allah Teâlâ'nın bir kısım hayvanatı vardır, bu saatten sonra (yuvalarından çıkıp) ortalığa yayılırlar"*[461] buyrularak bu emrin sebebi de açıklanmaktadır.

---

457 Nevevî, *Şerh-i Sahih-i Müslim*, XIII, 69.

458 Müslim, "Hacc", 445-454-456; Buhari, "Sayd", 8-10; "Cihad", 71-74.

459 Nesâî, "Menasik", 78; Mâlik, Muvatta', "Hacc", 79; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 418-452.

460 Ebû Davud, "Edâhi", 21.

461 Ebû Davud, "Edeb", 106.

Zikredilen hadisler ışığında hayvanların büyük zarara uğramalarına, tabiatın dengesinin bozulmasına, birçok hayvanın ve yuvalarının telef olmasına neden olan tarlalarda anız, boş arazi ve arsalardaki kuru otları yakmanın ve genel olarak hayvanların barınakları ve yaşadıkları doğal ortama zarar veren her türlü tasarrufun caiz olmadığını söyleyebiliriz.

K. ORTAK YAŞAM FELSEFESİ VE İSLAM HUKUKU

Günümüzde doğaya müdahalenin son sınırına varıldığı, insan olmayan canlıların "insanlığın" yararı için soyları tükenene dek avlandığı, ekonomik rasyonalite ve büyüme dışında hiçbir ölçünün tanınmadığı bir dönemin ardından batı düşüncesinde, insanın doğayla ve hayvanlarla ilişkilerinde dilediği gibi davranma özgürlüğünün sınırlandırılması öngörülmektedir. Bu konuda Hristiyan ilahiyatçısı düşünür René Dubos, insanın doğanın efendisi değil, doğaya bakması, tüm canlıları koruyup kollaması gereken bir varlık olduğu çıkarımını yaparak, bir tür "kâhyalık etiği" önermektedir. Zira insan ekosistemin bir parçasıdır.

İslam'da insanlar diğer varlıklara göre imtiyazlıdır.[462] Dinin geliş amacı insandır. İnsan olmasaydı veya diğer varlıklar seviyesinde sıradan bir varlık olsaydı, dine de gerek kalmazdı.[463] Bu nedenle İslam'a göre hayvanlar gerçek anlamda insanların kardeşleri değildirler. İnsanlar ile hayvanların değerleri olsa bile insanlar özel bir kategoriye dâhildirler.[464] Bu yüzden hayvan hakları savunucularından bazılarının ileri sürdükleri gibi, hayvanların insanlarla aynı ontolojik düzlemde değerlendirilmeleri mümkün görünmemektedir. Onların insanlar nezdindeki işlev ve görevleri Kur'an-ı Kerim'de belirtilmiştir. "*Binek olarak kullanmanız ve yemeniz için hayvanları*

---

462 Lokmân, 32/20; Benzeri anlamda âyetler için bk. Râd, 13/2; İbrâhim, 14/32-33; Nahl, 16/12, 14; Hacc, 22/65; Ankebût, 29/61.

463 Sezen, Yümni, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, s. 227.

464 Secde, 32/7-9.

sizin için yaratan Allah'tır. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır; gönüllerinizdeki arzulara, onlara binerek ulaşırsınız. Onlarla ve gemilerle taşınırsınız."[465] Nitekim İslam hukuku kaynaklarına göz atıldığında, fakihlerin hayvanları, ontolojik değer olarak insanlardan sonra gelen varlıklar olarak algıladıkları görülmektedir. Söz gelimi bir geminin batma tehlikesi bulunduğunda bazı ağırlıkların denize atılarak batmaktan kurtulma şansı varsa, önce dokunulmazlığı (muhterem, masun) olan insanın, sonra hayvanların ve nihâyet eşyanın kurtulması şeklinde bir sıralama yapılmaktadır.[466] Mezkûr sıralama, hayvanın bir canlı olması hasebiyle diğer eşyadan önemli görüldüğünü göstermekle birlikte, insan gibi nazarıitibara alınmadığını da açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Mamafih insanın bu imtiyazlı konumuna rağmen, günümüzde ortak yaşam felsefesinin gelişmesi ve ekolojik yok oluşun dayattığı *Dayanışma Hakları* ile gündeme alınan canlı varlıklara haklar tanınması durumu, İslam Hukuku'nda da yer almaktadır. Diğer semavî dinlerden farklı olarak İslam, *Ortak Yaşam Felsefesini* benimsemiş, insanın, ekolojik dengenin bir unsuru olduğunu, insan ve doğanın iki ayrı ve birbirine yabancı unsur olmadığını, zincirin her halkasının aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış olduğunu, insanla tabiat arasındaki farklılığın sadece derece farklılığından ibaret olduğunu, bu farklılığın insana tabiat ve tabiattaki mahlûkatı istediği gibi kullanmasını değil, belli bir sorumluluk duygusuyla, zarar vermeden ve israf etmeden kullanmasını gerektirdiğini, insanın farklılığının esasının, tabiatın diğer unsurlarından farklı olarak, halifelik ünvanı gereği onun tüm yaratıklara karşı olan yükümlülükleri olduğunu,[467] ayrıca yaratıkların tümünün Allah tarafından yaratıldıkları için,

---

465 Mü'min 40/79, 80.

466 Ensârî, Zekeriyya, *Esne'l-Metâlib fî Şerhi Ravzi't-Tâlib*, IV, 79: Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, IV, 93.

467 Bakara, 2/30; Fâtır, 35/39. İnsanın halife yaratılması onlara karşı yükümlülükleri olduğunu da gösterir. Aynı kanaat için bk. Tlili, Sarra, *Animals in the Quran*, s. 5-6. Keză "her kişinin çoban olduğunu" belirten rivâyetler de bu sorumluluğun başka bir ifa-

manevî ve kutsal bir boyutu olup, Müslüman'ın onunla manevî bir ilişkisinin bulunduğunu bildirmiş, hayvanlara haklar tanımıştır. Asıl değer kaynağının ekosistemin kendisi, işleyişi ve bütünlüğü olduğu düşüncesiyle bireylerden çok, ilişkilere ve bireylerle aralarındaki ilişkilerin oluşturduğu bütüne referans veren, insanı birlikte yaşadığı tüm hayvanlarla, bitkilerle, böceklerle ve toprakla birlikte aynı "biyotik toplumun bir üyesi" sayan (İslami) anlayış ve düşünce,[468] her canlının "yüce yaratıcıdan gelen haklarının", dolayısıyla en başta da kendini gerçekleştirme ve "yaşama hakları" başlığı altında da görüldüğü üzere soyunu-türünü müdahaleden uzak biçimde devam ettirme haklarının garanti altına alınmasını savunmaktadır. İslam Hukukunda hak kavramındaki önemli özellik, bu hakkın Şâri' tarafından tanınması olduğundan, hakkın kullanılması ve kullanılırken irade gibi unsurların araya girmesi ikinci, üçüncü planda kalmaktadır. Bu doğrultuda hayvanlar, hatta bitkiler ve tüm doğa dahi hak sahibi kılınmıştır.[469] Fıkıh kitaplarında, hayvanların ve doğanın haklarıyla ve bu haklar karşısında insanların yükümlülükleri ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur.

Bu minvalde İslam, insanı hepsi kendi kurallarına göre topluluklar oluşturan cinsler ve türler arasında bir cins[470] olarak görmesinden dolayı doğal zenginliklerden sadece insanların değil, hayvanların da doğumla birlikte doğal zenginliklerden kendi hisseleri oranında hak sahibi olduklarını kabul etmektedir.[471] Kur'an-ı Kerim'de ve hadîs-i şeriflerde hayvanlardan bahsederken genelde insanlar için

---

desidir. İslam kahyâlık yerine daha kapsamlı bir sorumluluk olan (mecazî anlamda) çobanlığı öngörmüştür. İlgili hadis için bk. Buhârî, "Cuma", 11; Müslim, "İmâre", 30.

468 En'âm, 6/38.

469 Bakkal, Ali, İslâm Hukukuna Göre Hakkın Menşei, *Köprü*, İnsan Hakları, Güz 2006, S: 96, [illegible] de ulaşılabilir.

470 En'âm, 6/38. Ümmeh.

471 Ankebût, 29/60; Hûd, 11/6. Âyete göre her canlının doğal denge unsuru olarak hayat şartları Allah tarafından önceden planlanmış ve hesaplanmıştır. Hak sahipliğinin niteliğine ileride hak ehliyeti sorununda değinilecektir.

kullanılan "ümmet" kavramının kullanılması, hak kavramı bakımından oldukça dikkat çekicidir. Hayvanların çevresel (ekolojik) dengede kendilerine biçilmiş görevleri vardır. Bu itibarla bütün türleriyle hayvan cinslerinin korunması ve yaşatılması esastır.[472] Bu nazarla bakıldığında, nasların türcülük yaklaşımının günümüzdeki yaklaşımlardan farklı olduğu, onlara hak bakımından insanlarla eşit statü tanımamakla beraber, onların yok oluşa sürüklenmesine ve sömürülmelerine cevaz verilmediği, ekosistemin bir parçası olan hayvanlara kendi tabiatlarına özgü haklar verildiği anlaşılmaktadır. Böylece hayvanlar, mesela mevcut olan su ve gıdanın bir kısmı üzerinde hak sahibidirler. Gıda veya su hakkındaki değişik âyetlerde, bunların insanlar için olduğu kadar hayvanların yararına da sunulduğu belirtilmektedir. Nitekim bir âyette, "*Her şeyden önce insan, yediği yemeğine bir baksın! Gerçekten biz, yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı, iyiden iyiye yardık! Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık*"[473] buyrulmaktadır. Bir diğer âyette, "*O, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandıralım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik*"[474] buyrulur. Bu konudaki başka bir âyette ise, "*Yeryüzünü sizin için bir döşek yapan, oradan sizin için yollar açan ve gökten bir su indiren O'dur. İşte biz o su ile türlü türlü bitkilerden çiftler çıkardık. Yeyin ve hayvanlarınızı otlatın! Muhakkak ki bunda, akıl sahipleri için elbette âyetler (deliller) vardır*"[475] denilmektedir. Ve nihâyet başka bir âyet-i kerimede, "*(Ey inkarcılar!) Sizi yaratmak*

---

472 Erturhan, Sabri, "Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkhî Hükümler", s. 99. Yine Hûd 11/40 âyetinden müfessirler türlerin korunması gerektiğini çıkarmışlardır. Engy, Abdelkader, "Animal Protection Theory in U.S. and Islamic Law: a Comparative Analysis with a Human Rights Twist", *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 14 (1). 45 (2015), s. 52.

473 Abese, 80/24-32.

474 Furkân 25/48-49.

475 Tâhâ, 20/53-54.

mı daha zor, yoksa göğü yaratmak mı? Ki onu Allah bina etti. Yükseltip düzene koydu. Gecesini kararttı. Gündüzünü ağarttı. Ondan sonra da yerküreyi döşedi. Kendiniz ve hayvanlarınız için bir yararlanma olmak üzere yerden suyunu ve otlağını çıkardı ve dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi."[476] buyrulur. Dolayısıyla insanoğlunun ekolojik sistemde hayvanların yaşam alanlarını yok etme, onları açlığa, susuzluğa maruz bırakma hakkı yoktur. Kıtlık gibi şartlar altında bile insanların her şeyi sahiplenme hakları yoktur, hayvanların da kendilerine düşen payları vardır. Kur'an-ı Kerim, Semûd kavmi ile Salih Peygamber arasında geçen bir olayda, bu hususa vurgu yapmaktadır. Kavmi, Salih peygambere gerçekten onun bir peygamber olduğunu belirtecek bir işaret sormuş, Allah, Salih peygambere bu işaretin bir dişi deve olduğunu vahyetmiştir. Salih (a.s.) halkından bu deveye iyi muamele etmelerini istemiş, insanlar buna söz vermişlerdir. Ne yazık ki kavim gıda ve su kıtlığı yaşayınca, deveye payını vermeme kararı almışlar ve nihâyetinde deveyi boğazlamışlardır. Allah da, ceza olarak bütün kavmi yok etmiştir. Bu olay, Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerinde tekrarlanmaktadır[477] ki, hayvan haklarının ne kadar önemli olduğu bahse konu hâdiseden açığa çıkmaktadır. Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim'de, hayvanların doğal zenginlikten yararlanma haklarını ellerinden almak büyük bir cezaya çarptırılmaya gerekçe yapılmakta, bir hayvanı haksız yere öldüren insanları cezalandıran ve dolayısıyla hayvanın hakkını arayan bir yaklaşımla karşılaşılmaktadır.

Öte yandan yeryüzünün halifeleri olarak tayin edilen insanoğlu,[478] yeryüzünde yaşayan diğer canlıların haklarını koruyup gözetmekle de sorumludur. Bu nedenle bu ekolojik sistemde meyveleri kuşlar tarafından yenilecek bir ağacın dikilmesi, iyi işler yapmak (amel işlemek) ile eş derecede tutulmuştur. Hz. Peygamber, "*Müslüman-*

476 Nâziât, 79/27-33.

477 A'raf, 7/73; Hûd, 11/64; Şuarâ, 26/155; Kamer, 54/27.

478 Bakara, 2/30; Fâtır, 35/39.

lar arasında hiç kimse yoktur ki, onlar bir ağaç diksinler veya tohum serpsinler ve sonra bir kuş veya insan veyahut bir hayvan bundan yesin ve bu ona sadaka olarak yazılmasın"[479] buyurarak, ortak yaşam felsefesinde insanın rolünü ve sorumluluğunu ortaya koymuştur.

Diğer taraftan nassların hayvan hakları konusunda en çok üzerinde durduğu husus, insanların hayvanlara karşı hukukî ve ahlaki sorumluluklarının olmasının yanında, insanların hayvanlar üzerindeki egemenliklerinin mutlak olmayıp sınırlı olduğudur. Yukarıda zikredilen hayvanların emanet oldukları, cennete girmede aracı oldukları, onların yiyeceklerini sağlama zorunluluğu, kullanım konusunda getirilen kısıtlamaları ifade eden nasslar bunların en güzel örneği olup, onlar üzerindeki hâkimiyetin kayıtlı olduğunu ifade eden önemli göstergelerdir. Nasslar, hayvanları sınırlı da olsa hak ehliyetinin sujesi telakki ederek insanların hayvanlarla ilişkilerinde dilediği gibi davranma özgürlüğünün sınırlanmasını öngörmektedir. İslam'ın insana yüklediği sorumluluk ve davranış bilinci, dinî eğitim ve görgü, onun hayvanlara ve bütün mahlûkata karşı adaletli, dengeli ve merhametli davranmasını gerektirir. Bu şekildeki insan egemenliğinin çok daha radikal bir şekilde sınırlandığı eko-sistem ya da doğa-merkezci mezkûr düşünceler, İslam düşüncesine uzun yıllar boyunca güçlü bir perspektif ve özgünlük kazandırarak hayvanlara tanınan haklara da sağlam bir zemin oluşturmuştur.

Sonuç itibariyle nassların insanın hayvan ve diğer varlıklarla ortak yaşam felsefesi noktasında bakış açısının, insan dışındaki her canlının yine en az insanlar kadar ekolojik sistem üzerinde hak sahibi oldukları biçiminde olduğu söylenebilir.

I. HAYVAN DENEYLERİ VE İSLAM HUKUKU

Hayvan deneyleri, en basit haliyle ilk çağlardan beri yapılagelmektedir. Ancak tıp biliminin gelişmesiyle, özellikle de 20. yy'dan

479 Buhârî, "Hars" 1, "Edeb", 27; Müslim, "Müsâkât", 12; Tirmizî, "Ahkâm", 40.

sonra bu tür deneyler insanlar üzerinde gerçekleştirilen deneylere paralel olarak hız kazanmıştır. Deneylerde hayvanların ölçüsüz bir şekilde kullanılması ve eziyet verici yöntemlere başvurulması,[480] hayvan hakları açısından konunun irdelenmesini önemli ve gerekli kılmıştır.

Çağdaş dünyada birçok alanda, hayvan test ve deneyleri önemli yer tutmaktadır. Hayvanlar, hastalık "modelleri" olarak ya da ameliyat yöntemlerini test etmek için kullanılmalarının yanı sıra, ilaçların ya da temizlik ürünleri, kozmetikler, tarımsal kimyasallar, ağartıcı ve deterjanlar gibi tüketim ürünlerinin toksik özelliklerini ya da insanlar için başka açılardan zararlı olup olmadıklarını belirlemek üzere deney amaçlı kullanılmaktadırlar.[481] Bunların yanında akademik çevrelerde bilimsel bilginin üretilmesinde de hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar mühim yer tutmaktadır.

Günümüz hayvan hakları savunucuları, hayvanlara eziyet verdiği için hayvan deneylerine karşı çıkmaktadırlar. Burada bizi ilgilendiren, meseleye İslam hukukunun yaklaşımının ne olduğudur. Hayvanların insanlar için yaratıldığı anlayışına sahip söz konusu hukuka göre, hayvanları insanların yararı (maslahat) için deney amaçlı olarak kullanmak caiz midir? Bunun nasslarda bir dayanağı var mıdır? Deney veya bilimsel amaçlı kullanmak acaba onlardan yararlanmak kapsamında düşünülebilir mi? İnsanların maslahatları için, deneylerde kullanılmalarına, kimi zaman az da olsa sıkıntı çekmelerine cevaz verilebilir mi? Burada sorgulanması gerekli bir diğer mesele, insanın zaruret halinde olması hayvan haklarının rafa kaldırılmasına mazeret teşkil edip etmeyeceğidir.

Hayvan deneyleri konusunda İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnette doğrudan nass bulunmamaktadır. Çalışmanın

480 Aygün Eşitli, Ezgi, Hukuka Aykırı Hayvan Deneyleri, *Hacettepe Hukuk Fak. Dergisi*, 2(2) 2012, 16-24, s.1.

481 Francione, Gary L. *Hayvan Haklarına Giriş*, s. 121.

başından beri ifade edildiği üzere hayvanlara eziyet vermek, hayvanların vücut bütünlüğünü ihlal etmek yasaktır. Nitekim Kur'an-ı Kerim tarafından hayvanlar sağ iken fizikî yapılarını bozma, organlarını kesme ve kulaklarını yarma veya kesme (müsle) şeytanın davranışları olarak telâkki edilmektedir.[482] Hatta estetik itibariyle hayvanın fiziksel yapısının bozulmasına bile sıcak bakılmamaktadır. Söz konusu yasaklar göz önüne alındığında hayvanlara acı veren, vücut bütünlüklerini, hatta psikolojilerini bozan hayvan deneylerine cevaz vermek imkansız görünmektedir.

Bununla birlikte hayvanlardan yararlanmak müslümanlara mübah kılınmıştır. Yararlanmanın biçimleri *de facto* kabilinden örneklerle ifade edilmiş, ta'dadî olmuştur. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'deki, hayvanların insanların yararlanması için yaratıldığını ifade eden âyetlerde, "*...O hayvanlarda sizin için daha nice faydalar vardır...*"[483] denilerek eti, sütü, yünü, derisi ve taşıma dışında, -âyetlerin bazısında- zikredilen faydaların ucu açık ve esnek bırakılmış, nasıl olacağı belirtilmemiştir. Burada nasıl ki etinden, derisinden kesmek suretiyle yararlanılıyorsa insanların sağlığı ve hastalıklarının tedavisi için kullanmak da o nisbette tabiî ve yerindedir denilebilir. Ancak hayvanlar her ne kadar insanlara hizmet etmeleri ve onların faydalanmaları için yaratılmışlarsa da insanların onlar üzerindeki tasarruf etme yetkileri mutlak değildir. İnsanların hayvanlara karşı tasarrufları belli kayıtlarla sınırlandırılmıştır. Onları kesip etlerini yemek suretiyle istifade etme yetkisi verilmiş, ancak hayvanın vücuduna herhangi bir şey ile fiziki veya hissi elem ve ızdırap verilmesi yasaklanmıştır.

Bundan dolayı klasik kaynaklar ve çağdaş fıkıh bilginleri, hayvan deneyleri hususunda genel ilkelerden hareket etmişlerdir. Onlara göre bu konuda insan maslahatı ile hayvan maslahatı karşılaştı-

---

482 Nisâ, 4/119.

483 Mü'minûn, 23/21; Nahl, 16/5-6; Hacc, 22/28, 33; Yâsîn, 36/73; Gâfir (Mü'min), 40/79-80.

rılmalıdır. Ayrıca deneyde gerçekleşecek maslahatın derecesi ve verilecek eziyet, hukukî karar üzerinde etkili olacaktır. Deneylerde ulaşılmaya çalışılan maslahat zaruri mi, tahsînî mi, yoksa hâcî midir? Ayrıca söz konusu deney ancak hayvanlar vasıtasıyla mı gerçekleştirilecektir? "Hayvanların kullanılmadığı başka alternatifler yok mudur?" gibi sorular, hayvan deneyleri konusunda temel soru ve sorunları teşkil etmektedir.

İzz b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), hayvanlardan yararlanma esnasında hayvana az da olsa acı verme hususunda maslahat/yarar ilkesinden yola çıkmakta ve ontolojik olarak ikincil statüde olan hayvanla insanın maslahatını karşılaştırmaktadır. O, gıda için hayvanın kesilmesinin hayvan açısından zarar (mefsedet) olmakla birlikte, insan yararının hayvanın maslahatına/yararına göre öncelik tanınmasının genel kural olduğunu[484] belirtir. İzz b. Abdüsselâm'ın nassların külliyâtından tespit ettiği bu yaklaşımına hayvan deneyleri açısından bakıldığında, hayvan deneylerinin yapılmaması durumunda hayvanın maslahatı korunmuş olacaktır. Genel maslahat (insanların maslahatı) ile hayvanların (özel) maslahatı çatıştığında, insanların maslahatı tercih edilir. Yine hayvan deneyleri neticesi hayvanın göreceği zarar ile bu deneylerin yapılmaması sonucu insanlığın uğrayacağı genel ve büyük zarar karşılaştığında, daha özel ve küçük olan hayvanın karşılaşacağı zarara katlanılır.[485] Bahsi geçen genel kurallar açısından hayvan deneylerinin cevazı mümkün görünmektedir. Nitekim çağdaş bilginlerin çoğu ve fetvâ heyetleri belli şartlar dahilinde mezkûr genel kurallara dayanarak hayvan deneylerine cevaz vermektedirler.[486]

---

484 İzzeddin b. Abdüsselâm *Kavâidü'l-Ahkâm fi Mesalihi'l-Enam*, I, 87.

485 "Yütehammelü'd-dararu'l-hâs li ecli darari'l-âmm" ve "İzâ teâradat müfsidetâni rûiye e'zamuhümâ dararan bi irtikâbi ahaffihimâ" Bk. İbn Nüceym, Zeyn el-Âbidin b. İbrahim, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993, s. 87, 89.

486 Mustafa b. Mahmud Cübeyrî Şemsüddîn, ed-Davabıtu'l-Fıkhiyye fi İcrâi't-Tecârubi'l-İlmiyye ala'l-Hayevânât, s. 1, 9, *2nd World Congress on Integration and Islamicisation: Focus on Medical and Health Care Sciences*, 21st-23rd Oct. 2016, Kuantan, Pahang

Ancak İslam'a göre hayat hayvanın ve insanın kutsal hakkıdır. Canın korunması beş temel değerden (zarûriyyât-ı hamse)dir ve her canın korunma hakkı vardır. Yukarıda belirtilen hayat hakkı ve eziyet yasağı hayvanın varlığını korumaktadır. Buna göre İslam hukukunda genel kural, tedavî vs. gibi şer'an geçerli bir maslahat olmadıkça, hayvanların bedenlerine acı çektirilmemesidir.[487] Bu nedenle klasik kaynaklarda insanların yararı için hayvana acı verilmesi, birtakım şartlara bağlanmıştır:

1. Elem verilerek elde edilecek yarar, ortaya çıkacak mefsedetten (acı) daha büyük olmalıdır. Eğer yarar, hayvana verilecek elemden daha önemsiz, değersiz ise, acı vermek caiz olmaz.[488]
2. Maksadın acı vermeden gerçekleşmesi mümkün ise, yine elem vermek caiz olmaz.[489]
3. Acı katlanılabilir, alışılmış bir acı değilse yine caiz olmaz. Sözgelimi hayvanın alım-satım esnasında hamile olup olmadığını dış görünüşünden anlamaya çalışmak caizdir. Fakat hayvanın hamile olup olmadığını anlamak için cinsel organına elin sokulması, hayvanın katlanamayacağı bir acı olduğu için caiz görülmemiştir.[490]

Günümüz bilginleri de hayvanlar üzerinde deney çalışmalarının cevazı hususunda yukarıdaki şartlara ilaveten, hayvan deneylerini kayıtlayıcı bazı şartların yerine getirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre hayvanların bilimsel araştırmalarda kullanımında

---

Darul Makmur. (Makale henüz basım aşamasında olup yazarından temin edilmiştir. Bunun için makalenin basılmamış metnini gönderme lütfunda bulunan sn. Dr. Mustafa M. Cübeyrî Şemsüddîn'e teşekkürü bir borç bilirim.)

487 "el-aslü ademü ta'zîbi'l-hayevâni". Hattâbî, *Mevâhibü'l-Celîl*, III, 189; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhim el-Mısrî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, VIII, 232: Karâle, Hukuku'l-Hayevân ve Damânâtüha, s. 31.

488 İzzeddin b. Abdüsselâm, *Kavâid*, I, 122.

489 İzzeddin b. Abdüsselâm, *Kavâid*, I, 88.

490 Uleyş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Fethu'l-Alâ el-Mâlik*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, II, 119.

insan için geçerli olan aynı, medenî, ahlakî ve hukukî kurallar uygulanmalı ve,

a) bu tür çalışmalar mutlaka insanlığın ve diğer canlıların yararına olması gerektiği gibi, zarurî ve hâcî olmalıdır. Kozmetik sanayiinde olduğu gibi tahsini olanlara cevaz vermek mümkün görünmemektedir.

b) Bu nevi ilaçların sağlanması veya bu tür deneylerin yapılabilmesi için başka uygun bir alternatifin olmaması gerekir.

c) Deneyler, öncelikle hadislerde öldürülebileceği ifade edilen hayvanlar[491] veya en azından kendisinden yararlanılmayan hayvanlar üzerinde yapılmalıdır.

d) Deneylerin, anestezi uygulaması gibi hayvanlara acı vermeyecek surette olması için gerekli önlemler alınmalıdır.

e) İllâ ki hayvanın öldürülmesi gerekiyorsa bu, nasslar gereğince acı vermeyecek surette olmalıdır.

e) Hayvan deneyinin dayandığı zaruret çerçevesi dışına taşmamalıdır. İstatistik hesabı etkilemeyecek en az sayıda hayvan üzerinde çalışılmalıdır. Bu bağlamda fıkıhça tespit edilen zaruret ilkesi[492] açısından; çağdaş fıkıh bilginlerinin başka kaynaklardan ilaç yapmanın mümkün olmadığı yerlerde insan hayatı için bilimsel yöntemlerle de hayvanların acı vermeyecek surette deneylerde kullanılmalarına cevaz verdiklerini anlamak mümkündür. Ancak mümkünse, hayvan yerine, aynı güvenirlikte sonuçlar verecek başka materyal ya da modeller üzerinde

---

491 Erturhan, a.g.m., s. 114. Bu madde problemli görülmektedir. Zira hadislerde öldürülmesine cevaz verilen hayvanlar zararlı hayvanlardır. Hâlbuki denek olarak kullanılacak hayvan zaten kontrol altında olup zarar verme imkânına sahip değildir.

492 "ed-Darûrât tübîhu'l-mahzûrât" İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 85; es-Subkî, Tâcuddîn Abdulvahhâb, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991, I, 45. Hayvanların deneylerde kullanımında benzeri kuralların savunması için bk. Degrazia, David, *Hayvan Hakları*, s. 158, 164-165. Degrazia, saydığımız kuralları "hayvanları deneylerde kullanmanın standartları" diye isimlendirir.

çalışılmalıdır.[493] Sözgelimi Japon bilim insanları, şeffaf derili Japon balığı geliştirmişlerdir.[494] İç organları ve atmakta olan kalbi dışarıdan bakarak rahatlıkla görülen balıkların, inceleme ve deney için hayvanların öldürülüp kesilmesinin önüne geçilmesini sağlamaları mümkündür. Zira Hz. Peygamber, ilaç yapımında bile olsa, kurbağanın öldürülmesini yasaklamıştır.[495]

Mamafih, hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin, insanın sorunlarının çözülmesi için gerekli olduğu savunmasının bir tutarlılığının olmadığı da ileri sürülebilir. İnsanların sağlıksız hayat tarzı ve çevre kirliliğinden meydana gelen problemlerinin faturasının hayvanlara ödettirilmesinin ne derece doğru ve ahlaki olduğu da ayrıca tartışmaya açık bir konudur. Diğer taraftan hayvanlara verilen eziyet ve zararlardan dolayı Müslümanların, ciddi olarak üretiminde hayvansal deneylerin yapıldığı bütün ürünleri sorgulamaları da gerekir. Zira "harama götüren de haramdır."[496] şeklindeki sedd-i zerîa kuralı, bütün yanlış eylemler sonucunda elde edilenlerin haram olduğunu ifade eder. Yine yukarıdaki bilgiler ışığında tekrar belirtilmelidir ki; bugün yoğun bir şekilde gerçekleştirilen kozmetik amaçlı deneylere cevaz vermek mümkün görünmemektedir.

M. İSLAM HUKUKUNDA HAYVANLARIN HAK EHLİYETİ SORUNU

Batı'da ve Türk hukukunda hayvanların hakkın öznesi mi yoksa nesnesi mi oldukları meselesi daha önce tartışılmıştı. Burada nasslardan ve nasslara fakihlerin bakış açılarından ve yorumlarından yola çıkarak, İslam hukukunda hayvanların hak sujesi olup ola-

493 Cübeyrî Şemsüddîn, ed-Davabıtu'l-Fıkhiyye fi İcrâi't-Tecârubi'l-İlmiyye ala'l-Hayevânât, ss. 4-18; Mennâ, Ammâr Kemâl Muhammed, *Ahkâmu'l-Hayevân fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, (Yüksek Lisans Tezi), en-Necâh el-Vataniyye Üniversitesi, Nablus, Filistin, 1420/2000, s. 127-130.

494 Milliyet, 30 Aralık 2009.

495 Ebû Dâvûd, "Edeb", 164, 165, Tıb, 11; Dârimî, "Edâhî", 26.

496 İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, III, 119.

mayacakları ve şayet hak sujesi olabileceklerse bunun çerçevesinin ne olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle belirtelim ki, İslam fıkhında ehliyetle ilgili gerek klasik gerekse çağdaş eserlerde zimmetlerinin olmayacağından bahisle hayvanların vücup ehliyetlerinin olmadığı ileri sürülmüştür.[497] Nitekim sahipli hayvanın nafakasına ilişkin meselede, hayvanın nafakasını karşılamayan mâlikin/sahibin nafakayı sağlamaya icbar edilip edilemeyeceği hususundaki tartışmada, meseleyi hayvanların hak ehliyetine sahip olmadığı gerekçesine dayandıran Hanefiler, hayvan bakımının diyânî bir görev olduğunu, mâlikin kazaen zorlanamayacağını ifade etmektedirler. Zira onlara göre hukukî zorlamalar ancak, hak sahibi bir muhatabın husumet ve talebi halinde söz konusu olabilmektedir.[498] Bununla birlikte, Ebû Yusuf ve onu takip eden Tahâvî (ö. 321/933) ve İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) gibi bilginlerin ve Malikî, Şâfiî ve Hanbelîlerin kanaati ise, malikin hukuken de zorlanabileceği yönündedir. Ne var ki onların hareket noktaları, hayvanların hak ehliyetine sahip oldukları düşüncesinden değil, sahibinin hayvanı açlığa mahkûm etmesinin ona işkence sayılacağı ve zorlamanın da hisbe davasındaki icbar gibi görülmesi[499] biçimindeki kanaatlerinden kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte başından beri çalışmamızın içeriğinde görüldüğü üzere, Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde hak kavramı açıkça zikredilmemekle beraber, hayvan haklarına çeşitli yönleriyle temas edildiği tespit edilmiştir. Fakat Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerin hayvan haklarına doğrudan değil yorum yoluyla delalet ettiği an-

---

497 Aklan, Kâsım Ahmed, *Hıtâbu't-Tekfîr ve't-Te'sîr fi'l-Kur'âni ve's-Sünne*, Amman, 1431/2010, s. 111; el-Buhârî, Abdü'l-azîz Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahru'l-İslâm el-Bezdevî*, Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beyrut, IV, 237-8; en-Nemle, Abdülkerîm Ali b. Muhammed, *İthâfu zevi'l-basâir bi şerhi Ravdatü'n-Nâdır fî Usûli'l-Fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1417/1996, II, 121-122.

498 Kâsânî, *Bedâyî*, IV, 40; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, VIII, 272.

499 İbn Humâm, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 428; Hattâbî, *Mevâhibu'l-Celîl*, IV, 207; Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, V, 493.

laşılmaktadır. Özellikle hadislere bakıldığında ise, hayvan haklarına ilişkin emir, yasak ve tavsiyelerin, nazariye oluşturacak ölçüde hayvan haklarının bütün çeşitlerini ihtiva ettiği müşahede edilir. Nasların, bilhassa hadislerin hayvan hakları konusunda birçok haklar ortaya koymasına rağmen ve ilk dönemlerden itibaren fıkıh kültüründe nasların ışığında hayvanlara karşı şefkatli davranma, hayvanların evde bakım ve beslenmesi, kısırlaştırılması, damgalanması, yaşadıkları ortamların korunması, köpek ve kuş besleme gibi konuların ele alınıp tartışıldığı görülmekle birlikte, İslam hukukuna dair klasik literatürde hayvan haklarına ilişkin müstakil bahisler görmek mümkün olmadığı gibi, klasik fıkıh düşüncesinde hak kavramı bütün yönleriyle ortaya konulmuş değildir. Literatürde, hak kavramının fıkıhtaki bütün anlamlarını kapsayacak şekilde kullanımını net olarak görebilmek güçtür. Nafaka hükümlerinde ve icâre akdinde sözü edilen başlıklarla alakası dolayısıyla yer yer değinilmekle birlikte, mesele, fıkhî bir hüviyete ve yapıya büründürülmeden Hz. Peygamber'in bu yöndeki hadisleri doğrultusunda dinî ve ahlakî hükümler düzeyinde kalmıştır. Fakihler, naslardaki ifadeleri belki de kazuistik yöntemin etkisiyle, hayvan hakları konusunda derli toplu bir teori meydana gelecek şekilde yorumlamamışlardır. Fıkhın kazuistik yönteme göre ele alınmasının, soyut ve genel anlamda bir hak tanımının yapılmasına imkân vermediği[500] ileri sürülebilir. Bunun yanında bazı fakihlerin hakkı, sorumluluğun mukabili olarak görmeleri ve sorumluluk merkezli/eksenli yaklaşımları onların hayvanlara hak ehliyeti tanımalarını zorlaştırdığı da söylenebilir.

Hak konusunda klasik fıkıh kaynaklarındaki mezkûr gerçeğe rağmen, hadislerdeki hayvan haklarına yapılan ısrarlı vurgular, onlara karşı kötü muamelelere Hz. Peygamber tarafından gösterilen şiddetli tepkiler ve hayvan hakları konusundaki emir ve yasak-

---

500 Bardakoğlu, Ali, "Hak", *DİA*, XV, 139, İstanbul 1997; Hacak, Hasan, "Hak", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, II, 136, İFAV, İstanbul 1997.

ların uhrevî,[501] kimi zaman dünyevî yaptırımlarla desteklenmesi nazarı itibara alındığında, bize hayvanlara ilişkin -başlıklar altında nasslarda belirtilen- hakların pür ahlaki ve dinî olmaktan ziyade hukukî nitelik taşıdıklarını söyleme imkânı verir. Yine hayvanların bir ümmet ve ekosistemin bir parçası olduğunu belirten âyet ve genel olarak hadisler göz önüne alındığında, hayvanlara karşı tutumun sıradan bir atf-ı nazarla olmayacağı bu bağlamda, hak kavramının sınırlı bir hak ehliyeti de olsa hayvanlar açısından düşünülebileceği, hak sujesi olma özelliğinin hayvanlara da tanınabileceği izlenimini uyandırmaktadır.[502] Şu kadar var ki Hz. Peygamber'in dinî ve ahlaki irşatları doğrultusunda ortaya çıkan hükümler, uygulamaya hayvanlar için kurulan vakıf kurumları şeklinde yansımıştır.[503] Nassların ışığı altında tarihsel tecrübede kimi zaman eziyet edilmeme, aç ve susuz bırakılmama, güçlerinin üzerinde yük taşıtılmama, eğlence için dövüştürülmeme, yavrularının alınmaması gibi kimi hayvan haklarına ilişkin emir ve talimatnamelerin çıkarıldığı ve bunların yaptırımlarla güçlendirildikleri görülür. İlgili literatürde mezkûr hakların sağlanmasının sadece dinen ve ahlaken (diyaneten) değil hukuken de (kazâen) kontrol edilip güvence altında tutulacağı[504] belirtilir.

---

501 İbn Hacer el-Heytemî, hayvan hakları ihlallerini büyük günahlardan sayar. Bk. *ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I, 349.

502 Aynı şekilde yaklaşım için bk. Eskicioğlu, Osman, *İslâm Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, İzmir, 1996, s. 152, 154.

503 Azzâm, Felsefetü'l-İslâm fi hukûki'l-hayevân, s. 284.

504 İslam tarihinde Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren bu tür emirler verildiği, aksine davrananların uyarıldığı ve cezalandırıldığı bilinmektedir. Hisbe ve Ahkâm-ı Sultaniye türü eserlerde muhtesibin görevleri sayılırken hayvanların sahipleri tarafından iyi bakılmadığında, güçlerinin yetmedikleri işlerde kullanıldıklarında muhtesip tarafından cezalandırılacakları belirtilir. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-velâyetü'd-Dîniyye*, s. 247, 257. Özellikle Osmanlılar devrinde sahipsiz hayvanların bakım ve korumasının devlet tarafından sağlandığı bu amaçla vakıflar kurulduğu da burada hatırlanabilir. Hayvan haklarına ilişkin hukuksal normlar, Osmanlı Kanunnâmelerinde ilk dönemlerden beri yer almış bulunmaktadır. Sözgelimi, II. Bâyezid devrinde hazırlanan 1502 tarihli İstanbul Belediye Kanunnamesindeki şu hüküm bu kabildendir:

Şu kadar var ki, hayvan haklarına ilişkin varit olan hadislerin genellikle emir ve yasak formunda olması hasebiyle hukukî norm bildiren birer âmir hüküm olarak algılandıklarından, özellikle Şafii fakihleri tarafından fıkhi düzenlemelerde dayanak/delil ittihaz edilmiştir. Kimi fakihlerin bu hakların dünyevî müeyyidelerle korunacağı ve destekleneceği, yerine getirmeyenlerin, ifadan kaçınanların zorlanacağı, ayrıca hayvana zarar verenlerin cezâî müeyyideyle karşı karşıya kalacaklarını[505] belirten ifadeleri nazarı itibara alındığında, söz konusu hakların hukukî olma yönünün ağır bastığı ileri sürülebilir. Hukuk tarihinde ve özellikle Osmanlılar döneminde hayvan haklarına ilişkin olarak emir ve kanunların çıkarılıp bunların hak şekline dönüşmesinde, sözü edilen nassların etkili olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Meselenin özü itibariyle Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki ifadelerden hayvanların da birtakım haklara sahip olduklarını, hak öznesi olarak ele alındıklarını anlamaktayız. Klasik fıkıh literatüründe her

---

"Ve ayağı yaramaz bârgiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canavardır. Her kangısında eksük bulunursa, sâhibine tamam etdüre. Etmeyeni ve eslemeyeni gereği gibi hakkından gele."

"Fil-cümle bu zikrolunanlardan gayrı her ne kim Allahu Te'âla yaratmıştır, hepsinin hukukunu muhtesip görüp gözetse gerektir, şer'î hükmi vardır." Bk. İstanbul İhtisâb Kanunnâmesi, Topkapı Sarayı, R. 1935, Vrk. 96/b-106/b, md. 58,73; Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri Ve Hukukî Tahlilleri, II. Kitap, II Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990, sh. 296-297. Benzeri kanunlar ve hayvan vakıfları için bk. Sarıcık, Murat, III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman", s. 69-78; Sungurbey, İsmet, *Hayvan Hakları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1993, s. 165-168; 23 Muharrem 1278 (31 Temmuz 1861) tarihli padişah iradesiyle yürürlüğe giren "Zabıtaca Men'i Lazım Gelen Mevad Hakkında Zabıta Memurları ile Merkezde Bulunan Bilcümle Zabitan-ı Asakir-i Zabtiye'ye Verilen Talimat"ın alt başlığı "Yük Taşıyan Beygir Hamallarının ve Merkepçilerin Suret-i Hareketlerine dair kanun. Hayvan Hakları (ek: ikinci kitap), Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1087'den naklen.

505 Fukaha hayvanlara karşı yapılan kimi ihlallerin dünyevî yaptırımla yani cezâî müeyyideyle karşı karşıya kalacaklarını ifade etmektedirler. Bu bağlamda hayvana yönelik haksız fiilin derecesine göre fâile ta'zir kapsamına giren ceza da takdir edilir. Âmir, Abdulazîz, *et-Ta'zîr fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1954, s. 259; Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletühü*, VI, 66-67.

ne kadar kural olarak hak sahibi insanlar olarak düşünülse de, nassların ışığında hayvanların da hak sujesi olabileceği ve hayvanlara teknik açıdan "sınırlı vücup ehliyeti"[506] olarak isimlendirebileceğimiz hakların verilebileceği ileri sürülebilir. Nitekim günümüzde bazı çağdaş İslam hukukçuları tarafından batı hukukundaki tanımlardan da etkilenerek farklı şekillerde hak tanımları yapılmıştır. Tanımların bazısında hak, "Temelde Şâri'in, görünürde hukuk düzeninin tanıdığı yetki, güç ve imtiyazlar" olarak ifade edilmiştir. Bazı tanımlarda "şahıslara tanınan yetki" şeklinde kullanılarak hakkın sujesi insanlarla sınırlandırılmaktadır. Bazı tanımlarda ise "hukukun sujesi" deyimi kullanılarak çerçeve birincisine nazaran genişletilmektedir.[507] Ehliyetin bazı tanımlarındaki şahıs/kişi vurgusu, ehliyetin insana ait bir özellik olduğunu vurgulamak içindir. Zira insan dışında akıl ve idrak yetisine sahip bir varlık yoktur. Özetle, bazı tanımlarda hak kavramı, çağdaş düşüncelerin de etkisiyle insan dışı sujeleri, diğer canlıları da içine alacak şekilde, kapsam itibariyle geniş tutulurken, bazılarında ise, hayvanlar kapsam dışı tutulmuştur. Hakkı geniş kapsamlı olarak telakki edenlerin tanımları gözönüne alındığında, hayvanlar yararlanan hukuk özneleri olabilir, fakat tasarruf eden hukuk özneleri olamazlar. Hayvansal kişiler, tıpkı tüzel kişiler gibi, sadece tabiatları gereği onlara tanınabilecek olan haklara ehildirler ve tabiatı gereği insana özgü olan haklara ve borçlara sahip değillerdir. Ayrıca şunu da ifade edebiliriz ki, en genel çerçevede hayvan haklarının himayesini, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi çerçevesinde hukukî güvence altına almak mümkündür.[508]

506 Burada nâkıs vücup ehliyeti demediğimize dikkat edilmelidir. Zira nâkıs vücup ehliyetinde sadece ilzam (borçlandırma) olup, iltizam (borç altına girme) yoktur.

507 Hacak, II, 136.

508 Âli İmrân, 3/104; Müslim, "İman", 78; Ebu Dâvûd,"Salâtu'l-Îdeyn", 248; Tirmizî, "Fiten", 11; İbn Mâce, "Fiten", 20; Aynı kanaat için bk. Karâle, Hukuku'l-Hayevân ve Damânâtüha fi'l-Fıkhi'l-İslâmî, s. 36.

Öte yandan İslam hukukunda hayvanlar için söz konusu olan haklar, insanlar tarafından tasarlanmamış ve bahşedilmemiştir. Bir başka ifadeyle hakkın kaynağı insanlar olmayıp, ilahi otoritedir. Bu nedenle hayvanların irade sahibi, yani hak kavramını anlama kudretine sahip olup olmamalarının bir önemi yoktur. Hayvanların korunması için onlara kişilik tanınması da gerekli değildir. Batı hukukunda olduğu şekliyle onların irade sahibi, hukukî muamelede bulunabilme yeteneklerinin olması şartı da aranmaz. Hakların dini boyutu, yani hayvanlar için söz konusu hakların Şâri tarafından verilmiş olmaları, göz ardı edilmemesi gereken önemli bir özelliktir. Zira söz konusu hakların dini yönünün de olması, ihlal edilmeleri yönünde en büyük engeldir. Yine hadislerdeki hak kavramı, klasik fıkıh terminolojisindeki Allah hakları-kul hakları taksiminde, Allah hakları kısmına girmektedir. Hayvanlar her ne kadar akıl melekesine sahip olmasalar da hisseden varlıklar olduklarından çalışmanın başından beri zikredilen hakların Allah hakları kabilinden olarak kendilerine bahşedildiği söylenebilir.

Diğer taraftan İslam hukuku, hayvanlara belli ölçülerde de olsa hak tanımakla birlikte, hayvanların eşya statüsünü sürdürmektedir. İnsanlara nazaran hayvanların bu statüsüne Kur'an-ı Kerim'de de vurgu yapılmıştır. *"Görmediler mi ki, kuşkusuz biz kudretimizin yaptıklarından, onlar için nice hayvanlar yarattık da onlar bunlara* ***sahip olmuş*** *kimselerdir. Hem bunları kendilerine boyun eğdirdik de, onların bir kısmı binekleridir, bir kısmından da yerler. Hem bunlarda kendileri için (daha birçok) menfaatler ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmezler mi?"*[509] İslam hukukunda hayvanların bir yandan hak sujesi olarak bir yandan da eşya statüsünde görülebilmesi, bir çelişki gibi görünmektedir. Bu durumu anlamak için dikkat edilmesi gereken

509 Yâ-sîn, 36/71-3. Âyet-i kerimeden hareketle İslam hukukunda da hayvan haklarını savunanların özellikle kurban olgusu göz önünde bulundurulduğunda vejateryen olması beklenemez. İslam'da hukukla ahlak arasındaki tedahül nazarı itibara alındığında meselenin ahlakilik ile ilgili bir yanı da söz konusu değildir. Zira bizzat Kur'an, hayvanların insanlar için bir besin kaynağı olduğunu belirtmektedir.

birtakım hususlar vardır. Birincisi, hayvanlara sınırlı da olsa verilen hakların insanlara bir yükümlülük getirmesi, bir diğer ifadeyle söz konusu haklara riayetin bir görev addedilmesidir. Başka bir deyişle hayvan hakları, tek yanlı bir davranış kuralı olma niteliği ile insan için bir ödev konumundadır. İkincisi ise, günümüz hukuk sistemlerinin çoğunda olduğu gibi hayvan bir eşya yani mülkiyete konu olabilecek bir varlık olarak görülmekle birlikte, hayvanlar diğer sistemlerde olduğu gibi mutlak bir eşya statüsüne tabi değildir. Hayvanlara eşyalara uygulanan hükümlerin aynısı uygulanamaz. Sözgelimi hayvan besleyen, onu sınırsız bir şekilde kullanma hakkına sahip olmayıp, bu mülkiyet eziyet vermeme, vücut bütünlüğünü koruma, fıtratlarına uygun işlerde kullanma vs. gibi belli birtakım kayıt ve şartlarla sınırlandırılmıştır. Hayvanın mâliki, belli ölçüde tasarruf hakkına sahip olsa da bunun sınırları vardır. Kuşkusuz bunun, hayvanların haksız muamelelere maruz kalmalarını dolayısıyla eziyet çekmelerini önlemek, onları korumak amacına matuf olduğu söylenebilir.

Öte yandan fıkıhta hak, batı hukuk düşüncesinde olduğu şekliyle bir ödevin karşılığı değildir. Bir diğer ifadeyle hak, yanında veya karşısında ödevi gerektirmemektedir. Zira hak veya ödevin kaynağı Allah'tır. Hayvan hak sahibi olabilir ama borç sahibi olamaz. Söz konusu hak da, sınırlı olarak belirlenmiş birkaç hakka inhisar etmektedir. Hayvana hakkın verilmesi, onun gerçek kişi kabul edildiği anlamına da gelmez. Buradaki kişilik, tüzel kişilikteki gibi hukukî zorunluluktan kaynaklanan itibari-kısmî bir kişiliktir. İlahi irade, söz konusu hak için akıl sahibi olma kaydını da koymamıştır. Nitekim tüzel kişilikte de akıl sahibi olma şartı aranmaz.

Esas itibariyle İslam hukukunda hayvanlara, hukuk öznesi ile hukuk nesnesi arasındaki ayrımda orta yerde bir statü belirlendiği ve hayvan haklarının bu ayrımda özel bir kategori oluşturduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle hayvanların, hukukun kısmen öz-

nesi kısmen nesnesi olan özel bir konuma sahip oldukları ifade edilebilir. Çünkü, hayvanlar, insan olmayan canlı olarak özellikleri ile eşyadan ayırt edilebilir, kendine özgü cismanî nesnelerdir. Hayvan ile eşya arasındaki şeklî eşitlik bertaraf edilmiş ve hayvanların, nasslar tarafından özel koruma altına alınan, acıya duyarlı, insanlarca korunması ve bakılması zorunlu olan canlılar olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, farklı hayvan türleri bulunduğu için, bu türlere göre farklı haklar da tasarlanabilir. Sonuç olarak, hayvan hakları, tıpkı insan hakları gibi, kesin geçerliğe sahip değildir ve bazı şartlar altında bu haklar sınırlandırılabilir. Nitekim yukarıda bahsi geçen sınırlamalar zikredilmiştir.

Hayvanlara ilişkin nasslar ve fakihlerin söz konusu nasslara yaklaşım ve değerlendirmelerine bakıldığında, hayvanların iki yönü olduğu görülür. Birincisine göre hayvanlar mülk konusu olabilir. Başka bir ifadeyle sahiplenilebilir. İkinci yönüne göre hayvanlar canlı, acıya duyarlı, hissetme yetisine sahip varlıklardır. Hayvanların bu iki yönü, onları ne kişi ne de bir eşyaya dahil etmeyip, özel bir tasnifte değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Gerçekten hayvanların kendilerine özgü (*sui generis*) bir varlık kategorisi oluşturdukları ortadadır. Hayvanlar yalın nesneler değildirler. Hayvanlar canlıdır ve yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçları olup, tıpkı insanlar gibi "*acı ve sevinç*" hissetmektedirler. Fıkıh, pratikte hayvanları kişi ve eşyadan ayrı bir sınıf olarak değerlendirmekle birlikte, bu konuda teoride bir kavramsallaşma ortaya koyamamıştır.

İslam hukukunun, sadece insanı hukukun merkezine alarak yalnızca ona haklar tanıyan bir hukuk sistemi olmayıp, insan dışındaki canlı varlıklar yani hayvanları da hukukun kapsamına alıp onlara sınırlı ölçüde de olsa haklar tanımış olma özelliği, onun diğer hukuk sistemleri açısından ayırıcı bir yönü ve vasfı olmuştur. Kimi zaman ve durumlarda hayvanları hakkın nesnesi olarak görmesi, onun bu meziyetini zedelemez.

Öte taraftan fakihlerin hayvanlara tanıdığı, tespitini yaptığımız zikri geçen hak kabiliyeti kimi günümüz Medeni hukukçuları tarafından övgüyle karşılanıp savunulmakta, 15 Ekim 1978 tarihli Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde olduğu gibi hayvanlara en azından yaşama, insanlarca bakılıp korunma, beden tamlığı, beden ve ruh sağlığı... gibi hakların tanınması ve bu minvalde hak kavramına, "İnsanların ya da hayvanların çıkarlarını (ihtiyaçlarını) karşılamak amacıyla hukuk düzeninin tanıdığı irade gücü ya da hukuksal güç" şeklinde bir tanım getirilerek, hak tanımının hayvanları da içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiği müdafaa edilmektedir.[510]

N. İSLAM HUKUKUNDA HAYVAN LEHİNE TASARRUF DÜZENLENEBİLMESİ SORUNU

Fıkhî anlamda hayvanların hakları kullanma şeklinde tanımlanan eda ehliyetlerinden söz edilememekle birlikte, hayvanların sınırlı da olsa ilgili nassların ışığında haklardan yararlanabilme şeklinde tanımlanabilen vücûp ehliyetine sahip olabilecekleri ve söz konusu ehliyetin muhtevasının yaşama hakkı, vücut bütünlüğü ve beslenme şeklinde genel olabileceği gibi, hayvan çeşit ve türüne göre de farklılık gösterebileceği yukarıda ifade edilmişti. Burada ise zikredilen ehliyet kapsamında günümüzde batı dünyasında yaygın bir şekilde görülen, üçüncü kişiler tarafından hayvan lehine vasiyyet ve vakıf gibi tasarrufların düzenlenip düzenlenemeyeceği ve hayvanların mirasçı olup olamayacakları, başka bir ifadeyle, sınırlı da olsa tanınan vücup ehliyetinin kapsamına bu nevi yararlanmaların girip girmeyeceği meselesi ele alınacaktır.

Fakihlere göre hayvanlar vücûp (temellük) ehliyetine sahip olamadıkları gibi, mülkiyete de ehil olmadıklarından onlara hak ikrarı, vakıf ve hibe gibi hukukî tasarruflar geçersiz kabul edilmiştir. An-

510 Sungurbey, İsmet, Hak Nedir?, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri içinde*, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Alkım Yayınevi, İstanbul 1997, s. 158.

cak vakıf işleminde hayvan sahibi kastedildiğinde bunun mümkün olduğu ileri sürülmüştür.[511]

Hayvanlara miras bırakılıp bırakılamayacağı sorununa gelince, bilindiği üzere İslam hukukunda diğer konulara nazaran ayrıntılı bir şekilde nasslar tarafından düzenlenen mevzu miras hukukudur. Bu hususta, ince detaylar hariç, müctehidlere ictihad için bir alan bırakılmadığını söylemek mümkündür. Zira kimlerin mirasçı olabilecekleri, nasslar tarafından ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bunlar arasında ictihadla da olsa hayvanların dâhil olabileceğini söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla hayvanların mirasçı olma ehliyetinden söz etmek zor görünmektedir.

Yine İslam hukukçuları, hayvanların zimmeti olmadığı ve bundan dolayı da mülk sahibi olamayacakları için hayvan lehine yapılacak bir vasiyetin de geçerli olmadığı kanaatindedirler.[512] Fakihlere göre hayvanların aklî melekeleri olmadığından, eda ehliyetleri olmadığı gibi vücup ehliyetleri de yoktur. Bu suretle yapılacak bir vasiyet batıl yani yok hükmündedir. Ancak bazı fakihler, hayvan lehine harcama yapılması için yapılacak vasiyeti hayvan sahibinin kabulü halinde caiz görmüşlerdir. Bu takdirde murisin hayvan lehine vasiyet veya bağış yapabilmesinin bazı şartları gözardı edildiğinde mümkün olduğu söylenebilir. Zira klasik fıkıh düşüncesinde, akdin teşekkülü için vasiyet lehdarının ve kendisine bağışta bulunanın kabulü şartı aranmaktadır. Özellikle de hibe teslimsiz tamam olmayan akit olarak görülmektedir. Hayvanlar hakkında söz konusu şartların müteazzir olması yani gerçekleşmesi mümkün olmaması hasebiyle, mezkûr şartlardan sarfı nazar edildiği takdirde, hayvanlar lehine ölüme bağlı bir tasarrufun cevazında bir sa-

---

511 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 572; Dimyâtî, *İânetü't-Tâlibîn*, III, 163; Şirbînî, *İknâ*, II, 361, *Muğni'l-Muhtâc*, II, 379; Nevevî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, V, 318.

512 Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 42; Nevevî, *Ravda*, V, 101; Derdîr, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV, 423; Desûkî, *Hâşiye*, IV, 426; İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtâr*, VI, 663; Kâsânî, *Bedâyî*, VII, 341; Mennâ, *Ahkâmu'l-Hayevân fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, s. 163,

kınca görülmese gerektir. Böyle bir durumda, vasiyette bulunanın veya mûsînin son isteklerini gerçekleştirmek için imkân dâhilinde, hayvanı lehinde yaptığı ölüme bağlı tasarruf, vasiyet lehdarlarına yapılan bir yükleme olarak yorumlanabilir. Vasiyette bulunan, muayyen mal vasiyet ettiği kişilere -özellikle vasiyette şartlı olarak yani yerine getirilmediği takdirde vasiyetten mahrum olacağına ilişkin bir kayıtla- hayvana bakma yükümü/sorumluluğu yükleyebilir. Zira bu takdirde vasiyet hayvana değil, hayvan sahibine olmakta, hayvan sahibine hayvan lehine harcama veya tasarrufta bulunması için bir yükümlülük getirmektedir.[513] Burada bakımı yapılacak hayvan için, mutlak anlamda hak söz konusu olmayıp vücup ehliyetine bağlı bir haktan söz edilebilir.

Görüldüğü üzere fakihler, bizzat hayvana yapılacak vasiyet ile hayvan yararına yapılacak vasiyeti birbirinden ayırmışlardır. Vasiyet temlik olduğundan ve hayvan temellüke elverişli/ehil olmadığından, vasiyeti geçersiz kabul etmişlerdir. Ancak vasiyette söz konusu olan mal varlığı, hayvan yararına olmak üzere temellüke ehil olana vasiyet edildiğinde vasiyeti geçerli kabul etmişlerdir. Bu bağlamda hükmi şahsiyeti olan ve hayvanlar yararına çalışan vakıf veya sivil toplum kuruluşlarının da vasiyete ehil olduklarını söylemek mümkündür.

İslam hukuk tarihinde uygulamada hayvanlar lehine vasiyet ve vakıfların düzenlendiğini, yani hayvanların vasiyet ve vakıf lehdarı olabildiklerini sıkça görebilmekle birlikte, onların mirasçı olabilmelerine ilişkin bir uygulamayı tespit etmek mümkün olmamıştır. Mamafih vakıf ve vasiyetlerle hayvanlara bırakılan mal varlığı ise onların mâlik vasfını taşımalarından değil, yukarıdaki bilgiler ışığında bakıldığında genellikle hayvanların bakım ve beslenmeleri amacına yönelik tasarruflar oldukları söylenebilir.

---

513 Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, III, 42; Kâsânî, mülk sahibi olabilmenin şart olmadığını ileri sürerek karşı görüşü savunmuştur. (Ve kezâ kevnühü min ehli'l-mülki leyse bi şartin) *Bedâyi*, VII, 341; İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtâr*, VI, 663.

DEĞERLENDİRME

Değerlendirme kapsamında çalışmanın başından beri zikri geçen nassları esas alarak hayvan haklarına ilişkin birtakım temel ilke ve kurallar çıkarmak mümkündür. Bunları özet ve sonuç olarak ifade edecek olursak;

a) Bunların en başında geleni hayvanların yaşama haklarıdır. Onlar ekosistemin bir parçasıdırlar.

b) Hiçbir hayvana kötü davranılamaz, acımasız ve zalimce işlem yapılamaz.

c) Bütün hayvanların, insanlarca gözetilme, bakılma ve korunma hakkı vardır.

d) Hayvanları meşru bir gerekçe olmadan öldürmek İslam hukukuna aykırıdır. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu olursa, bu, bir anda, acı çektirmeden ve korkutmadan yapılmalıdır.

e) Yabani türden olan bütün hayvanlar, kendi özel ve doğal çevrelerinde, karada, havada ve suda yaşama ve üreme haklarına sahiptir.

f) Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan türden olan hayvanlar, uyumlu bir biçimde ve türüne, fıtratına uygun hayat şartlarında yaşama ve üreme haklarına sahiptir.

g) İnsanların kendi çıkarları ya da eğlenceleri için bu uyumda ya da şartlarda yapacakları her türlü değişiklik, bu haklara aykırıdır.

h) Bütün çalışan hayvanlar, iş süresinin yoğunluğunun sınırlandırılması, onarıcı ve güçlerini artırıcı bir beslenme ve dinlenme haklarına sahiptirler.

ı) Hayvanlardan insanların eğlencesi olsun diye yararlanılamaz.

i) Hayvanın ölüsüne saygı göstermek gerekir. Mezkûr hakların Batı'daki hayvan hakları bildirgesiyle[514] büyük ölçüde paralellik

514 Krş. 15 Ekim 1978 tarihli Unesco tarafından ilan edilen hayvan hakları bildirgesi. Sungurbey, *Hayvan Hakları*, Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1999, s. 1033-1035.

arzettiği görülür. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, İslam hukukunda hayvan haklarının hukukî ve uhrevî müeyyidelerle koruma altına alınmış olmasıdır.[515] Hayvan hakları yalnızca günah korkusuyla değil, hayvanların insanlar üzerinde hakları olduğu vurgulanarak korunmak istenmiştir. Bu özellik bile başlıbaşına bize, hayvanların hukukî açıdan sınırlı hak ehliyetine sahip olduklarını söyleme imkânı verir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇLAR

Gerek âyet ve hadislerle çeşitli hayvan grup ve türlerine dair birtakım dinî-hukukî hükümlerin getirilmesi, gerekse hayvanların insan hayatının ve hukukî işlemlerin tabii bir parçasını teşkil etmesi sebebiyle onların korunması ve hakları, hangi cins ve türlerinin yeneceği yahut yenmeyeceği, kesilmeleri, mal olarak statü ve zekâtları, avlanma ve avcılıkta kullanılmaları, beslenmeleri, yol açtıkları veya onlara verilen zararın tazmini ve akde konu edilmeleri gibi birçok mesele İslam âlimleri tarafından ayrıntılı biçimde incelenmiş ve haklarında çeşitli tartışma örneklerinin sergilendiği zengin bir literatür oluşturulmuştur. Bu literatür içinde, dağınık halde onların haklarına ilişkin hükümleri de bulmak mümkündür. Elinizdeki çalışma bu hükümlerin tespiti ve değerlendirilmesi yönünde daha özel bir çalışmadır. Hayvan haklarına ilişkin yapılan incelemelerden hareketle aşağıdaki bulgu ve değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

İslam'ın hayvan hakları meselesinde daha ilk dönemlerden beri ısrarlı bildirimleri, konunun hiç de insan haklarından geri kalmadığını, insan haklarından daha az ehemmiyetli olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira İslam sadece insanlara değil, bütün âlemlere rahmet olarak gelmiş bir dindir. Böylesi bir dinin diğer varlıkları bir tarafa bırakıp sadece insanların maslahatını amaç ve konu edinmesi elbette mümkün değildir.

---

515 Heytemî, *ez-Zevâcir,* I, 349.

Öte yandan önemle vurgulanması gereken bir diğer husus, günümüzde insan hakları meselesinin dahi hararetle tartışmaları sürerken ve bu tartışmaların da sonu görülmezken, İslam hukuku ve onun ortaya koyduğu medeniyette insanlar, bir tarafa hayvan haklarının geçmişi dinin ortaya çıkışına yani, 1400 yıl öncesine kadar gitmektedir. Evveliyatının bu kadar eski olması hasebiyle İslam medeniyetinde bütün türleri ve sınıflarıyla hayvan hakları konusunda kendi dönemine göre hacimli bir miras ve birikim zamanımıza kadar gelmiştir.

Hayvan hakları konusunda hakkın kaynağının vahiy yani Kur'an olduğunu, Sünnetin ise bu haklara bir açılım getirdiği, bir diğer deyişle muhtevasını doldurduğunu söyleyebiliriz.

Fıkıhta hayvanlara merhamet, haklarına riayet dini bir sorumluluk yani bir ibadet, Allah'ın rızasını kazanmak için bir vasıta olarak görülmüş, aksi davranış ise isyan telakkî edilmiştir. Fıkhın hayvan haklarına dinî bir boyut yüklemesi çok önemlidir. Bu yüzden fakihler hayvan haklarının çiğnenmesi, ihlal edilmesinden özellikle sakındırmaktadır. Zira hayvan haklarının ihlali halinde insanlar için uygulanabilir olan helallik almanın hayvanlara karşı hem dünyada hem de ahirette söz konusu olamayacağını, bu nedenle hayvan haklarını çiğneyenin azap görmesinin mukadder hale geldiğini ifade etmektedirler. Bundan dolayı âlimler, "insanın hayvanla husumeti, insanla husumetinden daha ağırdır"[516] demişlerdir. Buna göre insanoğlunun "halîfetü'l-arz" olmanın bir gereği olarak hayvanlara karşı görevlerini yerine getirmesi, onların haklarına titizlik göstermesi hususu, uhrevî sorumluluk bakımından önem arzetmektedir. Dindarlığın tabii bir neticesidir. Bundan dolayı toplumlarda güzel ahlak kadar, dinî duygu ve hasletlerin yerleşmesine çalışmak da önem arzetmektedir. Hayvan hakları ihlallerinin önlenmesi için sadece pür ahlakî ve pozitif düzeydeki normlar

516 Hadimî, Ebû Saîd Muhammed, *Berîkatü Muhammediye*, Mısır 1348, IV, 126.

yetersiz kalmaktadır. Zira günümüz Türkiye'sinde, AB uyum yasaları çerçevesinde, "Hayvanları Koruma Kanunu" çıkarılmış olmasına rağmen, hayvanlara yapılan muameleler iyi durumda değildir. Tecavüzler, işkenceler, toplu itlaflar vb. haberler kamu vicdanını derinden sarsmaktadır.

İslam Hukukunda hayvanları korumaya yönelik haklar, yaşama hakları, bakım ve beslenme, vücut bütünlüğü gibi bütün türlere yönelik haklar olduğu gibi, kapasitelerinin üzerinde yük yükletilmemesi, yelelerinin kesilmemesi gibi bir cinse yönelik haklar olabilmektedir. Tür olarak verilen haklar çalışmanın içinde açıkladığımız temel haklardır. Dolayısıyla batı düşüncesinde olduğu gibi tür olarak hayvanlara tanınan hakların belirsizliği noktasında bir kaygı ve tartışma söz konusu değildir.

Fıkıh kaynaklarımızda tespit ettiğimiz bir diğer mühim bulgu, günümüz hayvan hakları hareketinde tartışıldığını görmediğimiz hayvanların vücut bütünlüğü ve sağlığı hakkının klasik kaynaklarda münakaşa edildiğini müşahede etmemizdir. Hayvanların hayatta iken vücutlarından bir parçanın koparılmaması, vücutlarında onların doğal yapılarını ve psikolojilerini de bozan tasarrufların caiz olmaması bunlardandır. Fıkıh kaynaklarımız, ilgili hadisleri dayanak yaparak, hayvanların yüzlerine dövme yapılmasına ve yelelerinin kesilmesine, duygusal sağlıklarının bozulacağı gerekçesiyle cevaz vermezler. Bu tartışma ve yaklaşımlar, fıkhın hayvanlar için öngördüğü hayat standardını göstermesi bakımından hayli dikkat çekicidir. Söz konusu bulguların çağdaş hayvan hakları düşüncesine önemli katkılar sağlaması en önemli temennimizdir.

Günümüzde ölçüsüz avlanma ve tüketimin tabii dengeyi altüst ettiği, birçok hayvan türünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı, boğa, deve ve horoz güreşlerinin eğlence aracı olduğu, hayvanların tabii ortamlarından alınıp daracık kafeslere hapsedilerek seyirlik hale getirildigi gibi örnekler göz önüne alınırsa,

İslam'ın telkin ettiği şefkat ve merhamet ortamına hayvan hakları açısından ne kadar ihtiyaç olduğu ortaya çıkar.

İslam hukukunun hayvan haklarına yönelik şimdiye kadar zikredilen ve daha Hz. Peygamber'den itibaren ortaya çıkmış olan anlayış ve teorisi ne yazık ki, İslam devletleri bakımından gerekli kurumlarına ve kurumsallığa kavuşturulamamıştır. Bununla birlikte hisbe (belediyecilik) kurumu, hayvanlarla ilgili bazı hakların korunması görevini üstlenmiş ve takipçisi olmuştur. Bunu da İslami yaklaşım ve anlayış olarak o dönemlerde hayvan haklarının idare ve amme hukuku içine alınması itibariyle önemli bir adım olarak görmek mümkündür. Tarihsel süreçte hisbe'ye ilişkin eserlerde, hisbe teşkilatı içinde muhtesibin yetki ve görevleri arasında hayvanların haklarının korunmasının zikredilmesi, hayvan haklarının pozitif alanda yaptırımlarla desteklendiğini göstermektedir.

Mezhepler açısından meseleye bakıldığında ise, Şâfiî mezhebinin diğer mezheplere nispetle hayvanlara daha fazla önem verdiği ve hak tanıdığı görülür. Söz gelimi Şâfiîlere göre yabanı hayvanların derileri, kürkleri ve dişleri için öldürülmeleri caiz değildir. Onlar, naslar tarafından verilen hayvanlardan yararlanma yetkisini, gıda amaçlı öldürmenin dışına taşırmamaya özen gösterirler. Yine onlar bir koyunun kıymetli bir taşı yutması halinde bu taşı geri almak için, eti yenen hayvanlardan olsa bile, hayvanın boğazlanmasına sıcak bakmamakta,[517] hayvanın yaşamını insanın mali kazançlarına tercih etmektedirler. Onların bu yaklaşımlarını ehli hadis olmaları ile ve bu doğrultuda nassın metinsel anlamlarının dışına çıkmamaları ile yorumlamak mümkündür.

Şiî kaynaklarda da hayvan haklarına ilişkin olarak ehli sünnetin yaklaşımının aşağı yukarı aynısını görürüz. Her ne kadar kullan-

517 Bk. Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, II, 295, IV, 268; Nevevî, *Ravda*, III, 64. Böyle bir durumda kıymetli taş hayvandan daha değerli olduğu için Hanefî ve Hanbelîlere göre hayvan kesilir. Bk. İbn Nüceym, *Bahru'r-Râik*, VIII, 233; Merdâvî, *el-İnsâf*, VI, 141; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, IV, 85.

dıkları kaynaklar ve yöntem itibariyle ehli sünnetten farklılık arzetseler de, ehl-i sünnetin yaklaşım ve görüşlerinin aynısını özellikle Câferî (İsnâ Aşeriyye) kaynaklarında görmek mümkündür. Sünnetin kaynak olması itibariyle farklı malzemeye dayanan ve farklı varyantlara istinat edilen mezkûr kaynaklarda, sünni fıkhında hayvanlar için varlığını tespit ettiğimiz kısmî vücûp ehliyetinin hayvanlar için de benimsendiğini söyleyebiliriz. Hatta sözkonusu haklarda lafız itibariyle de aşağı yukarı aynı ifadeleri kullanmakta ve aynı yaklaşımı benimsemektedirler. Bu da temel itibariyle aynı kaynaktan beslenmelerinin doğal bir sonucu olarak düşünülebilir.

Fakihler her hususta olduğu gibi, hayvan haklarında da orta yolun takip edilmesini ve gözetilmesini, ifrat ve tefritten kaçınılmasını öngörmüştür. Bugün her iki aşırı grupta yer alanlara medyada sıklıkla müşahede edilmektedir. Fıkıh, eşitlikten hareketle hayvanları insanla eşitlememiş, insanın önüne geçirmeyi veya üstün tutmayı bir erdemlilik saymamıştır. Netice itibariyle fıkıh, insanlarla hayvanların ihtiyaçları arasındaki ince çizgi üzerinde yürümeye çalışmıştır. Bir yandan insanların hizmet ve ürün itibariyle hayvanlara ihtiyaç duyduğunu kabul ederken, diğer taraftan hayvanların da birtakım yarar (maslahat) ve ihtiyaçları olduğunu kabul etmiş ve bütün bu ihtiyaçlar (yarar) arasında hassas bir denge kurmaya gayret etmiştir. Sözgelimi, insanların hayvanların sütünden yararlanmalarına izin verirken, bu izni öncelikle hayvanın kendi yavrusunun iyice doyması şartına bağlamıştır. Yine taşımacılıkta hayvanlardan yararlanmaya izin verirken, bu izni hayvanın taşıma kapasitesi ile sınırlamıştır. Bu itibarla İslam hukukunun hayvan hakları yaklaşımının günümüzdeki yaklaşımlara göre daha gerçekçi ve daha uygulanabilir olduğu görülür. Bu nedenle fıkıh, güncel hayvan hakları tartışmalarına sunmak ve katkıda bulunmak için epey malzemeye sahiptir. Nitekim "Animal Welfare in Islamic Law" adlı eserin müellifi Kristen Stilt'in İslam hukukunun hayvan hakları kuramının mükemmel bir model oluşturduğunu, evrensel

ölçekte uygulanabilir bir mahiyet taşıdığını bir batılı yazar olarak söylemesi son derece dikkat çekicidir. Onun tespitine göre, sözü geçen kurallar dünya çapında uygulandığında hayvanların acı çekmesi azalacak, hayvanların durumu çok daha iyi hale gelecektir.[518]

Din-ahlak şeklinde laik bir yaklaşımı benimsediğinden ve hristiyanlıkta hayvan haklarına zemin oluşturacak yeterli bir temel bulunmadığından, Batı düşüncesinde, hayvan hakları konusunda ahlak temelli bir yaklaşım söz konusudur. İslam hukukunda ise durum aksi olduğundan, hayvan haklarınının felsefi temelleri ve yaptırımı itibariyle batı düşüncesine nazaran önemli avantajlara sahiptir.

Esas itibariyle hayvan hakları sorunu bir kültürel kimlik sorunudur. Çalışmanın bütününde de görüldüğü üzere hayvan hakları, kültürel kimliğin temel parçalarından birini oluşturan dinin en önemli öğretilerinden biridir. Bu nedenle kendi kültürel kimliğiyle bağlarını koparmış veya kaybetmiş bireylerin hayvan haklarını koruma gibi bir kaygılarından söz etmek de zordur.

Son olarak çalışmamızda ulaştığımız genel kanaat, genel olarak İslam düşüncesinde sekülerlikten uzak bir şekilde, dinin meşruiyet sınırları içinde insan-hayvan yararını dengeli bir şekilde gözeten hayvan hakları düşüncesinin, iyi bir eğitimle hayvan haklarının gerçekleştirilmesinde ve hayvan hakları ihlallerini engellemede 20. yüzyılda batı düşüncesinde oluşan hayvan hakları hareketlerinden daha etkin olacağıdır.

518 "The position on animal welfare within Islamic law is an excellent example of compassion and concern for those who depend on others for their care. Islamic legal protection of animal welfare is truly a model for everyone, and if these protective rules were applied world wide, the amount of animal suffering would be radically reduced and the situation for animals would be tremendously better." Stilt, *Animal Welfare in Islamic Law*, s. 7.

KAYNAKÇA

Abanoz, N., 2008. Çağdaş Toplumlarda Hayvan Hakları ve Refahı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Abbûdî, Abdullâh b. Hamd, Vücûbu'r-Rıfk bi'l-Hayevân ve Tahrîmu Zulmihî ve ta'Zîbihî, Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, sayı: 34, yıl: 1412/1992.

el-Abderî, Muhammed b. Ebû Yûsuf b. Ebî'l-Kâsım Ebû Abdullah, *et-Tâcve'l-İklîlli Muhtasarı Halîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Acar, H. İbrahim, Mali İbadet Olarak Kurbanın Hükmü, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl:3, sayı: 14, Erzurum 2003.

Ahmed Nazmi, 1922/1341. Hayvan Yetişdirme Fazileti, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Mürtezâ, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Birinci Basım, Beyrut 2001.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* Mısır: Müessesetü Kurtuba.

Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, II. Kitap, II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990.

Aklan, Kâsım Ahmed, *Hıtâbu't-Tekfîr ve't-Te'sîr fi'l-Kur'âni ve's-Sünne*, Amman, 1431/2010.

Alat, İlker, Hayvan Kesiminde Boğazlamanın Önemi ve Elektroşok, Anestezi Ya da Analjezi Gibi Yöntemleri Haram Kılan Tıbbi Gerçekler, *DİB Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IV*, Günümüzde Helal Gıda, Kasım 2011, Afyonkarahisar, basım yeri: Ankara, 2013.

Albayrak, Sadık, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul, 1997.

Ali Haydar, *Dureru'l-Hukkâm Şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*, Beyrut, t.y.

Alişarlı, Mustafa, Kesim Yöntemleri, *DİB Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-IV*, Günümüzde Helal Gıda, Kasım 2011, Afyonkarahisar, Bsm. Ankara 2013.

Altınay, A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı,* (haz. Abdullah Uysal), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

el-Âmilî, Eymen el-Mûsevî, 1425/2004, Hukûku'l-Hayevân fi'l-İslam, Dâru'l-Hâdi, Beyrut.

Âmir, Abdulazîz, *et-Ta'zîr fi's-Şerîati'l-İslâmiyye,* Kâhire, 1954.

Anıl, M. H., Love, S., Helps, C. R., Harbour, C. R.: Potential for carcass contamination with brain tissue following stunning and slaughter in cattle and sheep. Food Control, 2002; 13: 431-436.

Antalyalı A. A., (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Hayvan Refahı Uygulamaları. AB Uzmanlık Tezi, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Ateş, Ali Osman, *Kur'ân ve Hadislere Göre Şeytan*, İstanbul, 1996.

Ayengin, Tevhid, Kurban İbadeti, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 41, sayı: 4, 2005.

Aygün Eşitli, Ezgi, Hukuka Aykırı Hayvan Deneyleri, *Hacettepe Hukuk Fak. Dergisi*, 2(2) 2012.

Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, Kahire, 1348.

el-Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak, *Avnu'l-Ma'bûd şerhi Sünen-i Ebû Dâvûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.

Azzâm, Mahfûz, Felsefetü'l-İslam fi Hukûki'l-Hayevân, Mecelletü Merkezi Sâlih Kâmil li'l-İktisâdi'l-İslâmiyye, yıl: 9, sayı: 25, 1426/2005.

Bâcî, Süleyman b. Halef, *el-Münteka şerhu'l-Muvatta*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

Bakkal, Ali, İslam Hukukuna Göre Hakkın Menşei, *Köprü*, İnsan Hakları, Güz 2006.

Bardakoğlu, Ali "Kurban", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI.

Bardakoğlu, Ali, "Hak", *DİA*, XV, 139, İstanbul, 1997.

el-Barazî, Muhammed Fuâd, ez-Zebhu'l-İslâmî Mezâyâhü ve'z-Zebhu'l-Garbî ve Hafâyâhü, *Mu'temerü'l-Halîci'l-Evvel Li Sınâati'l-Halâl ve Hidemâtühü*, 2011 Kuveyt.

Bayrakdar, M., *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XIII, sayı: 1, 2000.

Beğavî, Ebu Muhammed Huseyn b. Mesud, *Şerhu's-Sünne*, 1. Bsk. Dımaşk: Mektebetu'l-İslâm, 1977.

Berkî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mehâsin*, thk. Celâlüddîn el-Huseynî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye.

Bentham, Jeremy, *The Principles of Morals and Legislation*, Kitchener 2000, p. 225-226.

Beroje, Sahip, "İslâm Hukukunda Ehl-i Re'y ve Rey Merkezli Fıkıh Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 15, sy. 1-2, Ankara, 2002.

Buhûtî, Mansur b. Yunus, *Keşşâfu'l-Kına an metni'l-Iknâ*, thk. Hilal Musaylihi Mustafa Hilâl, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1402

Behûtî, Mansur b. Yûnus, *Şerhu Mühtehâ'l-İrâdât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Berksoy, İ., 2007. Özel Hukukta Hayvan Hakları, Marmara Üniversitesi SOBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Beyhakî, Ahmed b. Ebi Bekr, *es-Sünenü'l-Kübrâ,*, Mektebetü Dârü'l-Bâz, Mekke 1994/1414, thk. Muhammed Abdülkadir Ata.

Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1990.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukı İslâmiyye ve Istılahati Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, ty.

Bor, A., "Kur'ân'da Hayvan Hakları", Düşün Yayınları, İstanbul 2012.

Boyd, Freeman, "Humane Slaughter of Poultry: The Case Against the Use of Electrical Stunning Devices," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 7, (1994): 221-236.

Bryant, Taimie L., Sacrificing the Sacrifice of Animals: Legal Personhood For Animal, The Status of Animals As Property, and the Presumed Primacy of Humans, *Rutgers Law Journal*, Vol: 39: 247, 2008.

el-Buhârî, Abdü'l-azîz Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahru'l-İslâm el-Bezdevî,* Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, Beyrut.

Büceyramî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Hâşiye ale menheci't-tullâb*, el-Mektebü'l-İslami, Diyarbakır ty.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinanî el-Leysî, *Kitâbu'l-Hayevân*, tahkik Abdüsselam Muhammed Harun, 1965/1384.

Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi-Kütüb-i Sitte*, Akçağ yayınları, Ankara, 1992.

Caroline J. Hewson "What is animal welfare? Some common definitions and practical consquences." *Can. Vet. J., 44, 2003b*, ss. 496-499.

Cessâs, Ebû Bekr, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Vüzâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, thk. Uceyl Câsım en-Neşemî, Kuveyt 1405.

Cochrane, Alasdair, (2007) Animal rights and animal experiments: an interest-based approach. *Res publica*, 13 (3). pp. 293-294.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1981.

Çataltepe, Sipahi, *İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar*, İstanbul, 1991

Daryal, Ali Murat, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994.

Degrazia, D., 2006. Hayvan Hakları, Dost Kitapevi.

Demirel, Harun Reşit, Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirilmesi, *Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, yıl:1; sayı:1, Bahar, 2014, ss. 67-102.

Demîrî, Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ, Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ, thk. Ahmed Hasen Besc, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994/1415.

Derdîr, Ebu'l-Berekât Seydî Ahmed, *eş-Şerhu'l-Kebîr mea Haşiyetü'd-Desûkî*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut.

Descartes, René, *Discourse on the Method*, transl. Ian Maclean, Oxford University Press, New York, 2006.

Desûkî, Şemsuddîn Muhammed Arafe, *Hâşiye alâ şerhi'l-Kebîr*, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye.

Dilek, M.,2008. HadislerdeHayvanBedenlerine Eziyete Engel Olma Örnekleri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 13, sayı: 20, s. 201-210.

Dimyâtî, Ebu Bekr Muhammed, *İânetü't-Tâlibîn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty.,

Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *Tahrirü'l-cevâb an Darbi'd-devâb min Ahkâmi'r-rıfki bi'l-hayvân fi's-Sün-*

neti's-seniyye, tahkik: Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Daru İbn Hazm, Beyrut, 1998/1418.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1935.

Emily, Gaarder, 1972, Women and Animal Rights Movement, Rutgers University Press.

Engin, Vahdettin, *Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı*, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2013.

Engy, Abdelkader, "Animal Protection Theory in U.S. and Islamic Law: a Comparative Analysis with a Human Rights Twist", *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 14 (1). 45 (2015).

Ensârî, Zekeriyyâ b. Muhammed, *Esnâ'l-Metâlib şerhu Ravdı't-Tâlib*, (thk. Muhammed Muhammed Tâmir), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2000.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt 1, Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Ertaş, Ş., *Eşya Hukuku*, İzmir, 2012.

Erturhan, Sabri, Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkhi Hükümler, Bilimname, 2009/2, cilt: VII, sayı: XVII, s. 97-121.

Erturhan, Sabri, Zekât ve Kurban'da Kıymet Ödemesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X/1, ss. 13-47, Haziran 2006 Sivas, s. 36-37.

Esen, Hüseyin, *İslam Hukuku Açısından Hayvanlar*, İzmir, 2103.

Esener, Turhan-Güven, Kudret, *Eşya Hukuku*, Ankara, 2012.

Eskicioğlu, Osman, *İslâm Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, İzmir, 1996.

Florence Bergeaud-Blackler, "New Challenges for Islamic Ritual Slaughter: A European Perspective," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33 (2007): 965.

Foltz, Richard C., *Animal in Islamic Tradition and Muslim Cultures,* Oxford, 2006.

Francione, G. L., 2007, Animals, Property, and the Law, Temple University Press, Philadelphia.

Francione, G. L., 2008. Hayvan Haklarına Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul.

Francione, Gary L, Animal Welfare and Moral Value of Nanhuhan Animals, *Law, Culture and the Humanities*, 6(1) 1–13, 2009.

Francione, Gary L., "Animal Property or Persons?", *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, New York 2004 içinde.

Franklin, Julian H., *Animal Rights and Moral Philosophy*, Columbia University Press, New York, 2005

Garner, Robert, Francione, Gary L., 2010, Animal Rights Debate: Abolition or Regulation, Columbia University Press.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul 2002.

Gezgin, Ali Galip, Kur'ân'da "Nahr" Kelimesi ve Türkiye'de Kurban İbadetinin Algılanışı, *SDÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/2, sayı: 15.

Grandin, Temple, Mechanical, Electrical and Anesthetic Stunning Methods for Livestock, *International Journal for the Study of Animal Problems*, (1980). 1(4), 242-263, p. 257-8.

Grant, Cantharine, 2006, *The No-Nonsense Guide to Animal Rights*, UK.

Gregory, N.G.: Recent Concerns About Stunning and Slaughter. *Meat Science*. 2005; 70: 481-491.

Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Güleç, Hasan, *İslâm Hukukunda Nafaka*, İzmir 1996.

Gürel, Rahşan, (1992) *Seyyid Muhammed b. Alaaddin el-Huseyin er-Razâvî Fütüvvetnâmesi*, (Basılmamış Doktora tezi), Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

G. B. S. Heath, D. J. Watt, P. R. Waite, and J.M. Ormond, "Observations on Poultry Slaughter," *Veterinary Record*, 108 (1981): 98.

G. L. Griffiths, and D.A. Purcell, "A Survey of Slaughter Procedures Used in Chicken Processing Plants," *Australian Veterinary Journal*, 61 (1984): 401.

Hacak, Hasan, "Hak", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, II, 136, İFAV, İstanbul 1997.

Hadimî, Ebû Saîd Muhammed, *Berîkatü Muhammediye*, Mısır 1348.

Hâkim, en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990/1411.

Haskefi, Muhammed Alâuddîn b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1386/1966.

Hassaf, Ahmed b. Umâre eş-Şeybânî Ebû Bekr (261/874), *Kitâbu'n-Nafakât*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1984.

Hattâbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü'l-Celîl şerhu Muhtasarı Halîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398.

Hatemi, Hüseyin, "Hayvanların Hak Ehliyeti Ve Sınırları", Sungurbey, İsmet, *Hayvan Hakları*, İ. Ü. Basımevi ve Film Merkezi, 2. Bası, İstanbul, 1993.

Heath, G.B.S., "The Slaughter of Broiler Chickens", ?"*World's Poultry Science Journal*, 40 (1984): 151-159.

Heysemî, Ali b. Ebî Bekr(807/1404), *Mecmau'z-Zevâid*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs-Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire-Beyrut, 1407

Heysemî, İbn Hacer Ahmed b. Muhammed b. Ali, *Tuhfetü'l-Muhtâc fî şerhi'l-minhâc*, Beyrut, 1983.

Heysemî, İbn Hacer Ahmed b. Muhammed b. Ali *el-Fetâvâ el-Fıkhiyye el-Kübrâ*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye.

Heytemî, İbn Hacer Şihâbüddîn Ahmed, *ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Hıllî, Allâme, *Tahrîru'l-Ahkâm eş-Şer'iyye*, Müessesetü İmâm es-Sâdık, thk. İbrahim el-Bahâdırî, yy., ty.

el-Hıllî, Yahyâ b. Saîd, *el-Câmi li'ş-Şerâi*, Müessesetü Seyyidi'ş-Şühedâ, Kum, ty.

el-Hur el-Âmilî, *Vesâilu'ş-Şîa*, Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, Kum ty.

Işık, Ayhan, Arşiv belgelerine göre Osmanlıda çevre, *Din ve Hayat*, 98-101, *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 4, 2008.

Irvine, Leslie, 2011, Biz ve Onlar, Hayvanlarla Bağımızı Anlamak, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ilgar, Rüşdü, Türkiye'de Hayvan Hakları İhlallerine Coğrafi Açıdan Bakış, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2007.

İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf, *et-Temhîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vüzâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387.

İbn Abidin, Muhammed Emîn b. Ömer, *Raddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr,* Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1386.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (v. 235/844), *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.

İbn Cüzey, *Muammed b. Ahmed, el-Kavânînü'l Fıkhiyye*, Beyrut, ty.

İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî,* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379, thk. M. Fuâd Abdulbâkî- Muhibbuddîn el-Hatîb.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye*, (thk. Abdurrahman el-A'zamî), Beyrut, 1973.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, (thk. Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

İbn Hibbân, Ebû Hâtem et-Temîmî, *Sahîhi İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnavut, Beyrut, 1993/1414.

İbn Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid, *Şerhu Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*, Beyrut, 1994.

İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *el-Muğnî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405.

İbn Kudame el-Makdisî, Abdullah Ebû Muhammed, *el-Kâfî fî Fıkhi İbn Hanbel,* el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1408/1988, thk. Züheyr eş-Şâvîş.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs,* thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire, 1386/1966.

İbn Müflih, Burhanüddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (763/1362), *el-Mübdî şerhu'l-Muknî*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.

İbn Müflih, Ebû Abdillah Muhammed, *el-Furû,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418, thk. Ebû Zehra Hâzım el-Kâdî.

İbn Nüceym, Zeyn el-Âbidin b. İbrahim, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed Mısrî Hanefî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzu'd-Dekâik*, Dâru'l-Marife, Beyrut ty.

İbn Rüşd (el-Hafîd), Muhammed b. Ahmed, Bidâyetü'l-*Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasıd*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1985.

İbn Teymiye, Takiyyuddîn, *Şerhu'l-Umde*, thk. Suûd Sâlih Uteyşân, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1413.

İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Sadaât el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî,*en-Nihâye fî Garîbi'l- Hadîs ve'l-Eser*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk, Beyrut 1998.

İbnü'l-Esîr el-Cezeri, İzzudin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (639/1233), *Usdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Mu'avvad), Beyrut, ty.

İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, *Meâlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, thk. Reuben Lewy, Matbaatü Dâru'l-Funûn, Cambridge 1937.

el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *Müfredât'u Elfâzi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fikr, (thk. Safvan Adnan Dâvûd), Beyrut 2002.

İyad, Muhammed Râşid, 2010, el-Müsteciddât fi'l-Ahkâmi'l-fıkhiyye el-Müteallika bi'l-hayevân, Dâru'ş-Şurûk.

İzzeddin Abdülaziz b. Abdüsselam Ebu Muhammed, *Kavâidü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

J.M. Sparrey, and P.J. Kettlewell, "Shackling of Poultry: Is It a Welfare Problem?" *World's Poultry Science Journal*, 50 (1994): 167-176.

Kahraman, Abdullah, *İslâm'da İbadetlerin Değişmezliği, (İslâm Hukukunda Ahkamın Değişmesi Açısından İbadet ve İbadet Nitelikli (Taabbudî) Hükümler),* Akademi, İstanbul, 2002.

Kahraman, Tolga; Nazlı, Bülent; Ergün, Özer, Dağlıç Irkçı Koyunlara Uygulanan Elektrikle Bayıltma İşleminin Et Kalitesi Üzerine Etkileri, *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 32 (2), 1-10, 2006.

Kalyûbî, Ahmed Şihabüddin bin Ahmed bin Selame, *Hâşiye*, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabîyye, Beyrut.

Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâî fî Tertîbi'ş-Şerâi*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

Karâle, Ahmed, Hukuku'l-Hayevân ve Damânâtüha fi'l-Fıkhi'l-İslâmî, *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, el-Mücelledü'l-Hâmis, Aded:1, 1430/2009.

Kaypmaz, Ayşenur, Hidatik Kist: Epidemiyoloji, Bulaşma ve Korunma Yolları, s. 284-285, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, *Hepato-Bilier Sistem ve Pankreas Hastalıkları Sempozyum Dizisi No: 28, Ocak 2002; s. 285-299.*

Kaya, Remzi, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Helâl ve Haram Gıdalar*, İstanbul 2000, Kaya Matbaası.

Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001 İstanbul,

Koçhisarlıoğlu, Cengiz-Söğüzlü Erişgin, Özlem, "Hayvanın Hukukî Konumu", *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi*: Prof. Dr. Aydın Zevkliler'e Armağan (Özel Sayı), Cilt: 2, 2013.

Kolyskina, N. S. and Tarasova, V. I. (1964): The meat characters of Simmentals. *Nauch. Trudy kursk. Sel'.-khoz. Inst.* NTO, 2: 102-108. (Abstract in Anim. Breed. Abst. 34: 1885, 1966.

Korsgaard, Christine M., Kantian Ethics, Animals, and the Law, *Oxford Journal of Legal Studies*, (2013).

Köprülü, Bülent, *Medeni Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., İstanbul 1984.

Kummî, Ebû Câfer es-Sadûk el-Hüseyin b. Bâbeveyh, *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, Tahran, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, (thk. Seyyid Hasen el-Mûsevî), 1390.

Kuraşî, Muhmmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Ahve, *Meâlimü'l-Kurbe fî Meâlimi'l-Hisbe*, Dâru'l-Funûn.

Kurtubî, İbn Abdilberr, *el-Kâfî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.

Kurtubî, Şemsuddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Ensârî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1966.

Lambooij, E., Potgieter, C.M., Britz, C.M., Nortje, G.L., Pieterse, C. Effects of Electrical and Mechanical Stunning Methods on Meat Quality in Ostriches. *Meat Science*, 1999; 52: 331-337.

Linzey, Andrew, *Cristianity and the Rights of Animals* (New York, Crossroad, 1987).

Locke, Edwin, , "*Only Humans Can Possess Rights*", The Rights of Animals içinde, edit.Roleff, Tamara L., Greenhaven Press, San Diego1999.

el-Mağribî, Numân b. Muhammed, *Deâimu'l-İslâm*, thk. Âsım b. Ali Asğar Feyzî, Dâru'l-Maârif, Mısr, ty.

Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ,* Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Mısır ty.

Mameli, M., Bortolotti, L., *Animal rights, animal minds, and human mindreading*. (MC ApplebyBarry, O Hughes Ed). University Press, Cambridge, UK.

Mason, I. L. (1971): Comparative beef performance of the large cattle breeds of western Europe. *Animal Breeding* Abst. 39: 1-29.

Matfield, Mark, "The ethics of animal research." *Experimental Animal* 45, 3; 1996.

Matheny, Gaverick, "Utilitaianism and Animals", *In Defense of Animals: the second wave*, edit. Peter Singer, Blackwell Publishing, 2006.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-Kebîr,* (Thk. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994/1414.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-velâyetü'd-Dîniyye*, Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1973/1393.

Md Nazrul Islam-Md Saidul Islam, Human-Animal Relationship: Understanding Animal Rights in the Islamic Ecological Paradigm, *Journal for the Study of Religions and Ideologies,* vol. 14, issue 41 (Summer 2015).

Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr,* Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut ty.

Mennâ, Ammâr Kemâl Muhammed, *Ahkâmu'l-Hayevân fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, (Yüksek Lisans Tezi), en-Necâh el-Vataniyye Üniversitesi, Nablus, Filistin, 1420/2000.

Merdâvî, Ali b. Süleymân (885/1480), *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, (thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

Merginânî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Ebî Bekr (593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

Mevsılî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, I-V, (Thk. Mahmûd Ebû Dakika), Çağrı yayınları, İstanbul 1987.

Meydânî, Abdülganî el-Ganîmî, (1298/1881), *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (thk. Mahmûd Emîn en-Nevevî), Dâru'l-Kitâbi'l-Münîr, Kahire ty.

Middleton, A., Welfare of animals at slaughter. *The State Veterinary Journal*, 1994; 4: 12-15.

Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramuz, *ed-Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Güreri'l-Ahkâm*, el-Matbaatu'ş-Şirketü's- Sehafiyyetü'l-Osmaniyye, Dersaadet, 1319.

Morris, Desmond, İnsan-Hayvan Sözleşmesi, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005.

Müzenî, İsmâîl b. Yahyâ, *el-Muhtasar 'ale'l-Ümm*, (el-Ümm ile beraber), IX. cilt, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 1993.

Mubârekfûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

Muhakkik el-Bahrânî, *el-Hadâiku'n-nâzıra fi Ahkâmi'l-İtrâti't Şâhira,* (thk. Muhammed Takî el-Îrvânî), Kum, ty.

Muhakkik Mirza Hüseyin Nûrî, *Müstedrakü'l-Vesâil Müstenbatü'l-Mesâil*, thk ve neşr: Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, yy., ty.

Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'lahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfe*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1405/1985.

Muharrir, Muvaffak, *Köpekle Gelen Tehlike: Hidatik Kist Hastalığı*, http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/kopekle-gelen-tehlike-mayis-2012.html. (son erişim tarihi: 21.07.2015).

Münâvî, Zeynuddin Muhammed Abdurraûf b. Taci'l-ârifin b. Ali, *Feyzu'l-Kadîr, Şerhu'l-Câmi'i-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri ve'n-Nezîr,* 1. Bsk. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1996/1356.

M. May, Robert, How Many Species Are There on Earth? *Science* 241.4872 (Sep 16, 1988): 1441.

M. J. Gentle, and V. L. Tilson, "Nociceptors in the Legs of Poultry: Implications for Potential Pain in Pre-Slaughter Shackling," *Animal Welfare*, 9 (1999): 227-236.

Nakyinsige, K., et al., Stunning and Animal Welfare from Islamic and Scientific Perspectives, *Meat Science* 95 (2013), s. 354.

Narin, İsmail, İsmail, *Kur'ân ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), 2009.

Necefî, Muhammed Hasen, *Cevâhirü'l-Kelâm*, 7. Bsk. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

en-Nedvî, Nadi Kubeysi - el-Beşîr, Hasen Abdulgaffar, ez-Zekâtu'ş-Şer'iyye ve Mevkıfü'l-Fıkhi'l-İslâmî min Turuki Zebhi'l-Hadîse, *Mecelletü Câmiati'l-Medîne el-Âlemiyye*, el-adedü'l-âşir, 2014.

en-Nemle, Abdülkerîm Ali b. Muhammed, *İthâfu Zevi'l-Basâir bi Şerhi Ravdatü'n-Nâdır fî Usûli'l-Fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1417/1996.

Nevevî, Ebû Bekr Zekeriya Muhyiddîn b. Şeref, *el-Mecmû Şerhu'l-Mühezzeb*, (thk. Mahmûd Mataracı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996/1417.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392/1972.

Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref Ebî Zekeriyyâ, *Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-Muftîn*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1405.

N. G. Gregory, S. B. Wotton, 1985. Sheep Slaughtering Procedures IV: Responsiveness of the Brain Following Electrical Stunning. British *Veterinary Journal* 141.

Özgür, A., (2005): *Hayvan Gönenci Açısından Türkiye'deki Veteriner Hekimlik Mevzuatının Değerlendirilmesi*. 49, 52. Twinning Project TR02/IB/AG-01 European Union Financia Assistance Programme to Turkey, Ankara.

Posner, A. Richard, *Animal rights: legal, philosophical and pragmatic perspectives*. In: Sunstein, Cass R. And Martha C. Nussbaum (Ed.) Animal Rights, Oxford University Pres, Oxford-New York. 2004.

Râşid, İyâd Mahmûd, *el-Müsteciddât fi'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye el-Müteallika bi'l-Hayevân*, Dâru'l-Fârûk, Ammân, 1431/2010.

er-Râzî, Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi'-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.

er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Kahire 1934-62.

Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 666/1268), *Tuhfetü'l-Müluk fî Fıkhi Mezhebi İmam Ebî Hanife en-Numan*, (haz. Abdullah Nezir Ahmed), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997.

Regan, T., 2007. Kafesler Boşalsın, (orijinal adı: Empty Cages Facing the Challenge of Animal Rights) İletişim Yayınları, İstanbul.

Regan, Tom, (1984) *The Case For Animal Rights,*

Regan, Tom, "Animal Rights", *Encyclopedia of animal rights and animal welfare*, edited by Marc Bekoff with Carron A. Meaney, USA, 1998.

Ramlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1984.

Rûdânî, Muhammed b. Süleyman (ö. 1094) *Cem'u'l-Fevâid Min Câmii'l-Usûl ve Mecmai'z-Zevâid,* çev. Naim Erdoğan, Tahric: Yusuf Özbek, C. I-VI, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996,

er-Rûhânî, Muhammed Sâdık, *Fıkhu's-Sâdık*, Müessesetü Dâru'l-Kitâb, Kum, ty.

Sâbık, Seyyid, *Fıkhü's-Sünne*, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut ty.

Saint Thomas Aquinas, Summa Contra Gentilas, 3. Kitap Bölüm 112, (yayına hazırlayan: Joseph Rickaby, S. J.) The Catholic Primer, 2005.

Sanânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef,* IV, 494, Karaçi, 1983.

Sanânî, Muhammed b. İsmâil, *Sübülü's-selâmşerhu Bülûği'l-merâm*, Beyrut, 1960.

Sarıcık, M., 1999. III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 6 [Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı], s. 69-78

Sarıcık, Murat, "Hz. Peygamber'in Canlılara Şefkat ve Merhameti", *SDÜ. İlahiyat Fakültesi III. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2000.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), Tahrirü'l-cevab an Darbi'd-devâb min Ahkâmi'r-rıfki bi'l-Hayvân fi's-Sünneti's-Seniyye, tahkik: Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut, 1998/1418, Daru İbn Hazm.

Serahsî, Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût,* Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1406.

Sezen, Yümni, *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*, İz yayıncılık, İstanbul 2004; Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Schulze, Wilhelm, *Deutsche Tieraerztliche Wochenschrift* (German Veterinary Weekly), Volume 85 (1978), pages 62-66.

Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahmân, *Tahrîru'l-Cevâb an Darbi'd-devâb*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1998.

Singer, Peter, *Animal Liberation,* Harper Collins Publisher, New York 2002.

Singer, P., 2005. Hayvan Özgürleşmesi, Ayrıntı Yayınları, (çev. Hayrullah Doğan), İstanbul.

Sparrey, J. M.-Kettlewell, P. J., "Shackling of Poultry: Is It a Welfare Problem?" *World's Poultry Science Journal,* 50 (1994): 167-176.

Stilt, Kristen, (2008) Animal Welfare in Islamic Law, Kahire.

es-Subkî, Tâcuddîn Abdulvahhâb, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.

Sungurbey, İ., 1999. Hayvan Hakları, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Sungurbey, İsmet, Hak Nedir?, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri içinde*, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1997.

Sunstein, Cass R. 2004, Animal Rights Current Debates and New Directions, Oxford University Press.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Ebu'l-Fadl, *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebe et-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır, 1969/1389.

Swart, Betsy, 1999, Killing Animals for Their Fur Is Inhumane, *The Rights of Animals*, Edit. Tamara L. Roleff, USA.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/1973.

eş-Şâhrûdî, Ali Nemâzî, *Müstedraku's-Sefîneti'l-Bihâr*, Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, Kum ty.

Şemsüddîn, Mustafa b. Mahmud Cübeyrî, ed-Davabıtu'l-Fıkhiyye fi İcrâi't-Tecârubi'l-İlmiyye ala'l-Hayevânât, s. 1, 9, *2nd World Congress on Integration and Islamicisation: Focus on Medical and Health Care Sciences*, 21st-23rd Oct. 2016, Kuantan, Pahang Darul Makmur, Malezya.

Şener, Mehmet, "*Hayvan*", DİA, İstanbul, 1998, XVII, 93.

Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylu'l-Evtâr min Ehâdisi Seyyidi'l-Ahyâr Şerhu Muntaka'l-Ahyâr*, Beyrut: Daru'-Cîl, 1973.

Şeyhîzâde, Abdurrahman Gelibolulu (Dâmâd Efendi), *Mecma'u'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, I-II, Daru ihyâi't-turâsi'l- Arabî, Beyrut, ty.

Şeyh Müfîd, *el-Mecâlis*, Dâru'l-müfîd, Beyrut ty.

Şeyh Nizamuddin ve Heyet, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye, (Fetâvâ-yı Âlemgiriyye)*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlimyye, 1421/2000.

Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh, *el-Emâlî*, Müessesetü'l-Bi'se, Kum ty.

Şirâzî, Ebu'l-İshâk Cemaleddin İbrahim b. Ali, *el-Mühezzeb fî Fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty.

Şirbînî, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb, *Muğni'l-Muhtâç ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, Dârü'-Fikr, Beyrut ty.

Şirbînî, *İknâ fî halli elfâzı Ebî Şucâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1415,(thk. Mektebu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât).

Taberânî, Ebü'l- Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, Beyrut, 1986.

et-Taberî, Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amulî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405.

Tahavî, Ahmed b. Muhammed b Semle Ebû Câfer, *Şerhu Maâni'l-Âsar,* 1. Bsk. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399

Tahâvî, Ahmed b. Mahmûd, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnavud, Beyrut, 1994

Tahtâvî, Ahmed b. İsmâil, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâki'l-Felâh*, Mektebetü'l-Bâbî el-Halebî, Mısr.

Tânevî, Zafer Ahmed, *İ'lâü's-sünen*, 3. bs. Karaçi 1415.

Taylan, Nermin, *Osmanlı'da Yasaklar*, Ekim Yayınları, İstanbul 2014.

Tekinay, Selahattin Sulhi, *Medenî Hukuka Giriş Dersleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1973.

Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, İstanbul, 2002.

Tlili, Sarra, 2012, Animals in the Quran, Cambridge University Press.

Öztan, Bilge, *Şahsın Hukuku*, Ankara, 1993.

Uleyş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Fethu'l-Alâ el-Mâlik*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.

Velarde, A., Gispert, M., Dieste, A., Manteca, X.:Effect of Electrical Stunning on Meat and Carcass Quality in Lambs. *Meat Science*, 2003; 63: 35-38.

Yaran, Rahmi, "Hadım", *DİA*, İstanbul, 1997.

Yeniçeri, Celal, *Peygamber ve Sonrasında İslâm'ın Emeğe Bakışı ve Emek Hayatını Düzenlemesi, Hukukî-Ahlâkî-İktisadî-Felsefi Yönleriyle Emek ve Emekçi Hayvanlar*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

a.g.mlf., *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984,

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l- Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vil*, Beyrut, 1977.

ez-Zerkeşî, Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdillah, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, (Thk. Abdullah b. Abdirrahman Cebrin), Mektebetu'l-Ubeykan, Riyad, 1993.

Zevkliler, Aydın, *Kişiler Hukuku Gerçek Kişiler*, Ankara 1983.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, Dâru'l-hadîs, Mısır, 1357.

Zeylaî, Fahruddîn Osman, *Tebyînü'l-Hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak, Mısır, 1313.

Zivotofsky, Ari Z.-Strous, Rael D., "A Perspective on the Electrical Stunning of Animals: Are There Lessons To Be Learned from Human Electro-Convulsive Therapy (ECT)?", *Meat Science*, Volume 90, Issue 4, April 2012, Pages 956-961.

Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1409/1989.

Zürkânî, Muhammed b. Abd el-Bâkî b. Yûsuf, *Şerhu'z-Zürkânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411.

Osmanlıca Risaleler

Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşi el-Hanefi, "Risale fi İbahati Katli'l-Kilab" ve "Risâle fi Katil'l-Kilâb", Köprülü Ahmed Paşa kütüphanesi,-Yazma, [t.y.] 170-171 vr.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin b. Emîn Allâh, *Risâle fî Ahvâli'l-Kilâb*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, (y.y.), (1131-1202/1719-1788), 32/b, 33/a.

Saçaklızade, Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşi el-Hanefi, "Risale fi İtlafi'l-Kilab", Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma, 1142. 29b-31a vr.

İnternet Kaynakları

http://www.animalliberationfront.com/ALFront/Actions Turkey/alf_sss2.htm (son erişim tarihi: 08. 02. 2011)

Muharrir, M. *Köpekle Gelen Tehlike: Hidatik Kist Hastalığı*, http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/kopekle-gelen-tehlike-mayis-2012.html. (son erişim tarihi: 21.07. 2015).

Pipes, Daniel, True Reason Why Muslims Dislike Dogs, (http://www.danielpipes.org/comments/120729), (son erişim tarihi: 15.06.2015).

Sancakdaroğlu, Asalet, http://www.halal-slaughter-watch.org/wp content/uploads/2013/11/Hayvanlarin-Soklanarak-Bayiltilmasi.pdf (Son erişim tarihi: 26.09.2017)

HAYVANLARI KORUMA KANUNU

Kanun No. 5199 **Kabul Tarihi: 24.6.2004**

BİRİNCİ KISIM

Genel Hükümler

BIRİNCİ BÖLÜM

Amaç, Kapsam, Tanımlar ve İlkeler

Amaç

MADDE 1. - Bu Kanunun amacı; hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ızdırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamaktır.

Kapsam

MADDE 2. - Bu Kanun, amaç maddesi doğrultusunda yapılacak düzenlemeleri, alınacak önlemleri, sağlanacak eşgüdümü, denetim, sınırlama ve yükümlülükler ile tâbi olunacak cezaî hükümleri kapsar.

Tanımlar

MADDE 3. - Bu Kanunda geçen terimlerden;

a) Yaşama ortamı: Bir hayvanın veya hayvan topluluğunun doğal olarak yaşadığı yeri,

b) Etoloji: Bir hayvan türünün doğuştan gelen, kendine özgü davranışlarını inceleyen bilim dalını,

c) Ekosistem: Canlıların kendi aralarında ve cansız çevreleriyle ilişkilerini bir düzen içinde yürüttükleri biyolojik, fiziksel ve kimyasal sistemi,

d) Tür: Birbirleriyle çiftleşebilen ve üreme yeteneğine sahip verimli döller verebilen populasyonları,

e) Evcil hayvan: İnsan tarafından kültüre alınmış ve eğitilmiş hayvanları,

f) Sahipsiz hayvan: Barınacak yeri olmayan veya sahibinin ya da koruyucusunun ev ve arazisinin sınırları dışında bulunan ve herhangi bir sahip veya koruyucunun kontrolü ya da doğrudan denetimi altında bulunmayan evcil hayvanları,

g) Güçten düşmüş hayvan: Bulaşıcı ve salgın hayvan hastalıkları haricinde yaşlanma, sakatlanma, yaralanma ve hastalanma gibi çeşitli nedenlerle fizikî olarak iş yapabilme yeteneğini kaybetmiş binek ve yük hayvanlarını,

h) Yabani hayvan: Doğada serbest yaşayan evcilleştirilmemiş ve kültüre alınmamış omurgalı ve omurgasız hayvanları,

ı) Ev ve süs hayvanı: İnsan tarafından özellikle evde, işyerlerinde ya da arazisinde özel zevk ve refakat amacıyla muhafaza edilen veya edilmesi tasarlanan bakımı ve sorumluluğu sahiplerince üstlenilen her türlü hayvanı,

j) Kontrollü hayvan: Bir kişi, kuruluş, kurum ya da tüzel kişilik tarafından sahiplenilen, bakımı, aşıları, periyodik sağlık kontrolleri yapılan işaretlenmiş kayıt altındaki ev ve süs hayvanlarını,

k) Hayvan bakımevi: Hayvanların rehabilite edileceği bir tesisi,

l) Deney: Herhangi bir hayvanın acı, eziyet, üzüntü veya uzun süreli hasara neden olacak deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılmasını,

m) Deney hayvanı: Deneyde kullanılan ya da kullanılacak olan hayvanı,

n) Kesim hayvanı: Gıda amaçlı kesimi yapılan hayvanları,

o) Bakanlık: Çevre ve Orman Bakanlığını,

İfade eder.

İlkeler

MADDE 4. - Hayvanların korunmasına ve rahat yaşamalarına ilişkin temel ilkeler şunlardır:

a) Bütün hayvanlar eşit doğar ve bu Kanun hükümleri çerçevesinde yaşama hakkına sahiptir.

b) Evcil hayvanlar, türüne özgü hayat şartları içinde yaşama özgürlüğüne sahiptir. Sahipsizhayvanların da, sahipli hayvanlar gibi yaşamları desteklenmelidir.

c) Hayvanların korunması, gözetilmesi, bakımı ve kötü muamelelerden uzak tutulması için gerekli önlemler alınmalıdır.

d) Hiçbir maddî kazanç ve menfaat amacı gütmeksizin, sadece insanî ve vicdanî sorumluluklarla, sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanlara bakan veya bakmak isteyen ve bu Kanunda öngörülen koşulları taşıyan gerçek ve tüzel kişilerin teşviki ve bu kapsamda eşgüdüm sağlanması esastır.

e) Nesli yok olma tehlikesi altında bulunan tür ve bunların yaşama ortamlarının korunması esastır.

f) Yabani hayvanların yaşama ortamlarından koparılmaması, doğada serbestçe yaşayan bir hayvanın yakalanıp özgürlükten yoksun bırakılmaması esastır.

g) Hayvanların korunması ve rahat yaşamalarının sağlanmasında; insanlarla diğer hayvanların hijyen, sağlık ve güvenlikleri de dikkate alınmalıdır.

h) Hayvanların türüne özgü şartlarda bakılması, beslenmesi, barındırılma ve taşınması esastır.

ı) Hayvanları taşıyan ve taşıtanlar onları türüne ve özelliğine uygun ortam ve şartlarda taşımalı, taşıma sırasında beslemeli ve bakımını yapmalıdırlar.

j) Yerel yönetimlerin, gönüllü kuruluşlarla işbirliği içerisinde, sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanların korunması için hayvan bakımevleri ve hastaneler kurarak onların bakımlarını ve tedavilerini sağlamaları ve eğitim çalışmaları yapmaları esastır.

k) Kontrolsüz üremeyi önlemek amacıyla, toplu yaşanan yerlerde beslenen ve barındırılan kedi ve köpeklerin sahiplerince kısırlaştırılması esastır. Bunuınla birlikte, söz konusu hayvanlarını yavrulatmak isteyenler, doğacak yavruları belediyece kayıt altına aldırarak bakmakla ve/veya dağıtımını yapmakla yükümlüdür.

İKİNCİ KISIM

Koruma Tedbirleri
BİRİNCİ BÖLÜM

Hayvanların Sahiplenilmesi, Bakımı ve Korunması

Hayvanların sahiplenilmesi ve bakımı

MADDE 5. - Bir hayvanı, bakımının gerektirdiği yaygın eğitim programına katılarak sahiplenen veya ona bakan kişi, hayvanı barındırmak, hayvanın türüne ve üreme yöntemine uygun olan etolojik ihtiyaçlarını temin etmek, sağlığına dikkat etmek, insan, hayvan ve çevre sağlığı açısından gerekli tüm önlemleri almakla yükümlüdür.

Hayvan sahipleri, sahip oldukları hayvanlardan kaynaklanan çevre kirliliğini ve insanlara verilebilecek zarar ve rahatsızlıkları önleyici tedbirleri almakla yükümlü olup; zamanında ve yeterli seviyede tedbir alınmamasından kaynaklanan zararları tazmin etmek zorundadırlar.

Ev ve süs hayvanı satan kişiler, bu hayvanların bakımı ve korunması ile ilgili olarak yerel yönetimler tarafından düzenlenen eğitim programlarına katılarak sertifika almakla yükümlüdürler.

Ev ve süs hayvanı ve kontrollü hayvanları bulundurma ve sahiplenme şartları, hayvan bakımı konularında verilecek eğitim ile ilgili usul ve esaslar ile sahiplenilerek bakılan hayvanların çevreye verecekleri zarar ve rahatsızlıkları önleyici tedbirler, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile eşgüdüm sağlanmak suretiyle, İçişleri Bakanlığı ve ilgili kuruluşların görüşü alınarak Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Ticarî amaç güdülmeden bilhassa ev ve bahçesi içerisinde bakılan ev ve süs hayvanları sahiplerinin borcundan dolayı haczedilemezler.

Ev ve süs hayvanlarının üretimini ve ticaretini yapanlar, hayvanları sahiplenen ve onu üretmek için seçenler annenin ve yavrularının sağlığını tehlikeye atmamak için gerekli anatomik, fizyolojik ve davranış karakteristikleri ile ilgili önlemleri almakla yükümlüdür.

Ev ve süs hayvanları ile kontrollü hayvanlardan, doğal yaşama ortamlarına tekrar uyum sağlayamayacak durumda olanlar terk edilemez; beslenemeyeceği ve iklimine uyum sağlayamayacağı ortama bırakılamaz. Ancak, yeniden sahiplendirme yapılabilir ya da hayvan bakımevlerine teslim edilebilir.

Sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanların korunması

MADDE 6. - Sahipsiz ya da güçten düşmüş hayvanların, 3285 sayılı Hayvan Sağlığı Zabıtası Kanununda öngörülen durumlar dışında öldürülmeleri yasaktır.

Güçten düşmüş hayvanlar ticarî ve gösteri amaçlı veya herhangi bir şekilde binicilik ve taşımacılık amacıyla çalıştırılamaz.

Sahipsiz hayvanların korunması, bakılması ve gözetimi için yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde, yerel yönetimler yetki ve sorumluluklarına ilişkin düzenlemeler ile çevreye olabilecek olumsuz etkilerini gidermeye yönelik tedbirler, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı ile eşgüdüm sağlanarak, diğer ilgili kuruluşların da görüşü alınmak suretiyle Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların en hızlı şekilde yerel yönetimlerce kurulan veya izin verilen hayvan bakımevlerine götürülmesi zorunludur. Bu hayvanların öncelikle söz konusu merkezlerde oluşturulacak müşahede yerlerinde tutulması sağlanır. Müşahede yerlerinde kısırlaştırılan, aşılanan ve rehabilite edilen hayvanların kaydedildikten sonra öncelikle alındıkları ortama bırakılmaları esastır.

Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların toplatılması ve hayvan bakımevlerinin çalışma usul ve esasları, ilgili kurum ve kuruluşların görüşleri alınarak Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir. Hayvan bakımevleri ve hastanelerin kurulması amacıyla Hazineye ait araziler öncelikle tahsis edilir. Amacı dışında kullanıldığı tespit edilen arazilerin tahsisi iptal edilir.

Hiçbir kazanç ve menfaat sağlamamak kaydıyla sadece insanî ve vicdanî amaçlarla sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanlara bakan veya bakmak isteyen ve bu Kanunda öngörülen şartları taşıyan gerçek ve tüzel kişilere; belediyeler, orman idareleri, Maliye Bakanlığı, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı tarafından, mülkiyeti idarelerde kalmak koşuluyla arazi ve buna ait binalar ve demirbaşlar tahsis edilebilir. Tahsis edilen arazilerin üzerinde amaca uygun tesisler ilgili Bakanlığın/İdarenin izni ile yapılır.

İKİNCİ BÖLÜM
Hayvanlara Müdahaleler

Cerrahi müdahaleler

MADDE 7. - Hayvanlara tıbbî ve cerrahi müdahaleler sadece veteriner hekimler tarafından yapılır.

Kontrolsüz üremenin önlenmesi için, hayvanlara acı vermeden kısırlaştırma müdahaleleri yapılır.

Yasak müdahaleler

MADDE 8. - Bir hayvan neslini yok edecek her türlü müdahale yasaktır.

Hayvanların, yaşadıkları sürece, tıbbî amaçlar dışında organ veya dokularının tümü ya da bir bölümü çıkarılıp alınamaz veya tahrip edilemez.

Ev ve süs hayvanının dış görünüşünü değiştirmeye yönelik veya diğer tedavi edici olmayan kuyruk ve kulak kesilmesi, ses tellerinin alınması ve tırnak ve dişlerinin sökülmesine yönelik cerrahi

müdahale yapılması yasaktır. Ancak bu yasaklamalara; bir veteriner hekimin, veteriner hekimliği uygulamaları ile ilgili tıbbî sebepler veya özel bir hayvanın yararı için gerektiğinde tedavi edici olmayan müdahaleyi gerekli görmesi veya üremenin önlenmesi durumlarında izin verilebilir.

Bir hayvana tıbbî amaçlar dışında, onun türüne ve etolojik özelliklerine aykırı hale getirecek şekilde ve dozda hormon ve ilaç vermek, çeşitli maddelerle doping yapmak, hayvanların türlerine has davranış ve fizikî özelliklerini yapay yöntemlerle değiştirmek yasaktır.

Hayvan deneyleri

MADDE 9. - Hayvanlar, bilimsel olmayan teşhis, tedavi ve deneylerde kullanılamazlar.

Tıbbî ve bilimsel deneylerin uygulanması ve deneylerin hayvanları koruyacak şekilde yapılması ve deneylerde kullanılacak hayvanların uygun biçimde bakılması ve barındırılması esastır.

Başkaca bir seçenek olmaması halinde, hayvanlar bilimsel çalışmalarda deney hayvanı olarak kullanılabilir.

Hayvan deneyi yapan kurum ve kuruluşlarda bu deneylerin yapılmasına kendi bünyelerinde kurulmuş ve kurulacak etik kurullar yoluyla izin verilir.

Etik kurulların kuruluşu, çalışma usul ve esasları, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığının ve ilgili kuruluşların görüşleri alınarak Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Deney hayvanlarının yetiştirilmesi, beslenmesi, barındırılması, bakılması, deney hayvanı besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin tescil edilmesi, çalışan personelin nitelikleri, tutulacak kayıtlar, ne tür hayvanların yetiştirileceği ve deney hayvanı besleyen, tedarik eden ve kullanıcı işletmelerin uyacağı esaslar Tarım ve Köyişleri Bakanlığınca çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Hayvanların Ticareti ve Eğitilmesi

Hayvanların ticareti

MADDE 10. - Satılırken; hayvanların sağlıklarının iyi, barındırıldıkları yerin temiz ve sağlık şartlarına uygun olması zorunludur.

Çiftlik hayvanlarının bakımı, beslenmesi, nakliyesi ve kesimi esnasında hayvanların refahı ve güvenliğinin sağlanması hususundaki düzenlemeler Tarım ve Köyişleri Bakanlığınca çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Yabani hayvanların ticaretine ilişkin düzenlemeler Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Ev ve süs hayvanlarının üretimini ve ticaretini yapanlar, annenin ve yavrularının sağlığını tehlikeye atmamak için gerekli anatomik, fizyolojik ve davranış karakteristikleri ile ilgili önlemleri almakla yükümlüdür.

Hayvanların ticarî amaçla film çekimi ve reklam için kullanılması ile ilgili hususlar izne tâbidir. Bu izne ait usul ve esaslar ilgili kuruluşların görüşü alınarak Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Bir hayvan; acı, ızdırap ya da zarar görecek şekilde, film çekimi, gösteri, reklam ve benzeri işler için kullanılamaz.

Deney hayvanlarının ithalat ve ihracatı izne tâbidir. Bu izin, Bakanlığın görüşü alınarak Tarım ve Köyişleri Bakanlığınca verilir.

Hasta, sakat ve yaşlı durumda bulunan veya iyileşemeyecek derecede ağrısı veya acısı olan bir hayvanı usulüne uygun kesmek ya da ağrısız öldürme amacından başka bir amaçla birine devretmek, satmak veya almak yasaktır.

Eğitim

MADDE 11. - Hayvanlar, doğal kapasitesini veya gücünü aşacak şekilde veya yaralanmasına, gereksiz acı çekmesine, kötü alışkanlıklara özendirilmesine neden olacak yöntemlerle eğitilemez.

Hayvanları başka bir canlı hayvanla dövüştürmek yasaktır. Folklorik amaca yönelik, şiddet içermeyen geleneksel gösteriler, Bakanlığın uygun görüşü alınarak il hayvanları koruma kurullarından izin alınmak suretiyle düzenlenebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hayvanların Kesimi, Öldürülmesi ve Yasaklar

Hayvanların kesimi

MADDE 12. - Hayvanların kesilmesi; dini kuralların gerektirdiği özel koşullar dikkate alınarak hayvanı korkutmadan, ürkütmeden, en az acı verecek şekilde, hijyenik kurallara uyularak ve usulüne uygun olarak bir anda yapılır. Hayvanların kesiminin ehliyetli kişilerce yapılması sağlanır.

Dinî amaçla kurban kesmek isteyenlerin kurbanlarını dinî hükümlere, sağlık şartlarına, çevre temizliğine uygun olarak, hayvana en az acı verecek şekilde bir anda kesimi, kesim yerleri, ehliyetli kesim yapacak kişiler ve ilgili diğer hususlar Bakanlık, kurum ve kuruluşların görüşü alınarak, Diyanet İşleri Başkanlığının bağlı olduğu Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Hayvanların öldürülmesi

MADDE 13. - Kanunî istisnalar ile tıbbî ve bilimsel gerekçeler ve gıda amaçlı olmayan, insan ve çevre sağlığına yönelen önlenemez tehditler bulunan acil durumlar dışında yavrulama, gebelik ve sütanneliği dönemlerinde hayvanlar öldürülemez.

Öldürme işleminden sorumlu kişi ve kuruluşlar, hayvanın kesin olarak öldüğünden emin olunduktan sonra, hayvanın ölüsünü usulüne uygun olarak bertaraf etmek veya ettirmekle yükümlüdürler. Öldürme esas ve usulleri Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Yasaklar

MADDE 14. - Hayvanlarla ilgili yasaklar şunlardır:

a) Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövmek, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sıcağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek.

b) Hayvanları, gücünü aştığı açıkça görülen fiillere zorlamak.

c) Hayvan bakımı eğitimi almamış kişilerce ev ve süs hayvanı satmak.

d) Ev ve süs hayvanlarını onaltı yaşından küçüklere satmak.

e) Hayvanların kesin olarak öldüğü anlaşılmadan, vücutlarına müdahalelerde bulunmak.

f) Kesim hayvanları ve 4915 sayılı Kanun çerçevesinde avlanmasına ve özel üretim çiftliklerinde kesim hayvanı olarak üretimine izin verilen av hayvanları ile ticarete konu yabani hayvanlar dışındaki hayvanları, et ihtiyacı amacıyla kesip ya da öldürüp piyasaya sürmek.

g) Kesim için yetiştirilmiş hayvanlar dışındaki hayvanları ödül, ikramiye ya da prim olarak dağıtmak.

h) Tıbbî gerekçeler hariç hayvanlara ya da onların ana karnındaki yavrularına veya havyar üretimi hariç yumurtalarına zarar verebilecek sunî müdahaleler yapmak, yabancı maddeler vermek.

ı) Hayvanları hasta, gebelik süresinin 2/3'ünü tamamlamış gebe ve yeni ana iken çalıştırmak, uygun olmayan koşullarda barındırmak.

j) Hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak, işkence yapmak.

k) Sağlık nedenleri ile gerekli olmadıkça bir hayvana zor kullanarak yem yedirmek, acı, ızdırap ya da zarar veren yiyecekler ile alkollü içki, sigara, uyuşturucu ve bunun gibi bağımlılık yapan yiyecek veya içecekler vermek.

l) Pitbull Terrier, Japanese Tosa gibi tehlike arz eden hayvanları üretmek; sahiplendirilmesini, ülkemize girişini, satışını ve reklamını yapmak; takas etmek, sergilemek ve hediye etmek.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Hayvan Koruma Yönetimi

BİRİNCİ BÖLÜM

Mahallî Hayvan Koruma Kurulları Teşkilât, Görev ve Sorumluluklar

İl hayvanları koruma kurulu

MADDE 15. - Her ilde il hayvanları koruma kurulu, valinin başkanlığında, sadece hayvanların korunması ve mevcut sorunlar ile çözümlerine yönelik olmak üzere toplanır.

Bu toplantılara;

a) Büyükşehir belediyesi olan illerde büyükşehir belediye başkanları, büyükşehire bağlı ilçe belediye başkanları, büyükşehir olmayan illerde belediye başkanları,

b) İl çevre ve orman müdürü,

c) İl tarım müdürü,

d) İl sağlık müdürü,

e) İl millî eğitim müdürü,

f) İl müftüsü,

g) Belediyelerin veteriner işleri müdürü,

h) Veteriner fakülteleri olan yerlerde fakülte temsilcisi,

ı) Münhasıran hayvanları koruma ile ilgili faaliyet gösteren gönüllü kuruluşlardan valilik takdiri ile seçilecek en çok iki temsilci,

j) İl veya bölge veteriner hekimler odasından bir temsilci,

Katılır.

Kurul başkanı gerekli gördüğü durumlarda konuyla ilgili olarak diğer kurum ve kuruluşlardan yetkili isteyebilir.

İl hayvan koruma kurulu sekretaryasını, il çevre ve orman müdürlüğü yürütür. Kurul, çalışmalarının sonucunu, önemli politika, strateji, uygulama, inceleme ve görüşleri Bakanlığa bildirir.

İllerde temsilciliği bulunmayan kuruluş var ise il hayvan koruma kurulları diğer üyelerden oluşur. Kurul, kurul başkanı tarafından toplantıya çağrılır.

İl hayvan koruma kurulunun çalışma esas ve usulleri Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

İl hayvanları koruma kurulunun görevleri

MADDE 16. - Hayvanları koruma kurulu münhasıran hayvanların korunması, sorunların tespiti ve çözümlerini karara bağlamak üzere; av ve yaban hayvanlarının ve yaşama alanlarının korunması ve avcılığın düzenlenmesi hususlarında alınmış olan Merkez Av Komisyonu kararlarını göz önünde bulundurarak;

a) Hayvanların korunması ve kullanılmasında onların yasal temsilciliği niteliği ile bu Kanunda belirtilen görevleri yerine getirmek,

b) İl sınırları içinde hayvanların korunmasına ilişkin sorunları belirleyip, koruma sorunlarının çözüm tekliflerini içeren yıllık, beş yıllık ve on yıllık plân ve projeler yapmak, yıllık hedef raporları hazırlayıp Bakanlığın uygun görüşüne sunmak, Bakanlığın olumlu görüşünü alarak hayvanların korunması amacıyla her türlü önlemi almak,

c) Hazırlanan uygulama programlarının uygulanmasını sağlamak ve sonuçtan Bakanlığa bilgi vermek,

d) Hayvanların korunması ile ilgili olarak çeşitli kişi, kurum ve kuruluşların il düzeyindeki faaliyetlerini izlemek, yönlendirmek ve bu konuda gerekli eşgüdümü sağlamak,

e) İlde kurulacak olan hayvan bakımevleri ve hayvan hastanelerini desteklemek, geliştirmek ve gerekli önlemleri almak,

f) Yerel hayvan koruma gönüllülerinin müracaatlarını değerlendirmek,

g) Hayvan sevgisi, korunması ve yaşatılması ile ilgili eğitici faaliyetler düzenlemek,

j) Bu Kanuna göre çıkarılacak mevzuatla verilecek görevleri yapmak,

İle görevli ve yükümlüdür.

İKİNCİ BÖLÜM
Denetim ve Hayvan Koruma Gönüllüleri

Denetim

MADDE 17. - Bu Kanun hükümlerine uyulup uyulmadığını denetleme yetkisi Bakanlığa aittir. Gerektiğinde bu yetki Bakanlıkça mahallin en büyük mülkî amirine yetki devri suretiyle devredilebilir.

Denetim elemanlarının nitelikleri ve denetime ilişkin usul ve esaslar ile kayıt ve izleme sistemi kurma, bildirim yükümlülüğü ile bunları verecekler hakkındaki usul ve esaslar Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Yerel yönetimler, ev ve süs hayvanları ile sahipsiz hayvanların kayıt altına alınması ile ilgili işlemleri yapmakla yükümlüdürler.

Yerel hayvan koruma görevlilerinin sorumlulukları

MADDE 18. - Özellikle kedi ve köpekler gibi sahipsiz hayvanların kendi mekânlarında, bulundukları bölge ve mahallerde yaşamaları sorumluluğunu üstlenen gönüllü kişilere yerel hayvan koruma görevlisi adı verilir. Bu görevliler, hayvan koruma dernek ve vakıflarına üye ya da bu konuda faydalı hizmetler yapmış kişiler arasından il hayvan koruma kurulu tarafından her yıl için seçilir. Yerel hayvan koruma görevlileri görev anında belgelerini taşımak zorundadır ve bu belgelerin her yıl yenilenmesi gerekir. Olumsuz faaliyetleri tespit edilen kişilerin belgeleri iptal edilir. Yerel hayvan görevlilerinin görev ve sorumluluklarına, bu kişilere verilecek belgelere, bu belgelerin iptaline ve verilecek eğitime ilişkin usul ve esaslar Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Yerel hayvan koruma görevlileri; bölge ve mahallerindeki, öncelikle köpekler ve kediler olmak üzere, sahipsiz hayvanların bakımları, aşılarının yapılması, aşılı hayvanların markalanması ve kayıtlarının tutulmasının sağlanması, kısırlaştırılması, saldırgan olanların eğitilmesi ve sahiplendirilmelerinin yapılması için yerel yönetimler tarafından kurulan hayvan bakımevlerine gönderilmesi gibi yapılan tüm faaliyetleri yerel yönetimler ile eşgüdümlü olarak yaparlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Hayvanların Korunmasının Desteklenmesi

Mali destek

MADDE 19. - Ev ve süs hayvanlarının korunması amacıyla bakımevleri ve hastaneler kurmak; buralarda bakım, rehabilitasyon, aşılama ve kısırlaştırma gibi faaliyetleri yürütmek için, başta yerel yönetimler olmak üzere diğer ilgili kurum ve kuruluşlara Bakanlıkça uygun görülen miktarlarda mali destek sağlanır. Bu amaçla Bakanlık bütçesine gerekli ödenek konulur. Bu ödeneğin kullanımına ilişkin esas ve usuller, Maliye Bakanlığının olumlu görüşü alınmak suretiyle Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Diğer Hükümler

Eğitici yayınlar

MADDE 20. - Hayvanların korunması ve refahı amacıyla; yaygın ve örgün eğitime yönelik programların yapılması, radyo ve televizyon programlarında bu konuya yer verilmesi esastır. Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ile özel televizyon kanallarına ait televizyon programlarında ayda en az iki saat, özel radyo kanallarının programlarında ise ayda en az yarım saat eğitici yayınların yapılması zorunludur. Bu yayınların % 20'sinin izlenme ve dinlenme

oranı en yüksek saatlerde yapılması esastır. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu görev alanına giren hususlarda bu maddenin takibi ile yükümlüdür.

Trafik kazaları

MADDE 21. - Bir hayvana çarpan ve ona zarar veren sürücü, onu en yakın veteriner hekim ya da tedavi ünitesine götürmek veya götürülmesini sağlamak zorundadır.

Hayvanat bahçeleri

MADDE 22. - İşletme sahipleri ve belediyeler hayvanat bahçelerini, doğal yaşama ortamına en uygun şekilde tanzim etmekle ve ettirmekle yükümlüdürler. Hayvanat bahçelerinin kuruluşu ile çalışma usul ve esasları Tarım ve Köyişleri Bakanlığının görüşü alınmak suretiyle Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

Yasak ve izinler

MADDE 23. - Bu Kanun kapsamında olan ev ve süs hayvanlarının ticaretinin yapılması, ithalatı ve ihracatı ile her ne şekilde olursa olsun, ülkeden çıkarılması ve sokulması ile ilgili her türlü izin ve işlemlerde Bakanlığın görüşü alınmak kaydıyla Tarım ve Köyişleri Bakanlığı yetkilidir. Tarım ve Köyişleri Bakanlığının ilgili birimlerince, yıl içinde yapılan ithalat ve ihracat ile ilgili bilgiler Bakanlığa bildirilir.

Koruma altına alma

MADDE 24. - Bu Kanunun hayvanları korumaya yönelik hükümlerine aykırı hareket eden ve bu suretle bulundurduğu hayvanların bakımını ciddi şekilde ihmal eden ya da onlara ağrı, acı veya zarar veren kişilerin denetimle yetkili merci tarafından hayvan bulundurması yasaklanır ve hayvanlarına el konulur. Söz konusu hayvan yeniden sahiplendirilir ya da koruma altına alınır.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Cezai Hükümler
BİRİNCİ BÖLÜM

İdari Para Cezası Verme Yetkisi, Cezalar, Ödeme Süresi, Tahsil ve İtiraz

İdarî para cezası verme yetkisi

MADDE 25. - Bu Kanunda öngörülen idarî para cezaları bu Kanunun 17 nci maddesinde belirtilen denetime yetkili merci tarafından verilir.

İdarî para cezalarına itiraz

MADDE 26. - İdarî para cezalarına karşı cezanın tebliği tarihinden itibaren onbeş gün içinde idare mahkemesine dava açılabilir. Davanın açılmış olması idarece verilen cezanın yerine getirilmesini durdurmaz. Bu konuda idare mahkemelerinin verdiği kararlar kesindir.

İdarî para cezalarının ödenme süresi ve tahsili

MADDE 27. - İdarî para cezalarının ödenme süresi cezanın tebliği tarihinden itibaren otuz gündür.

Ceza vermeye yetkili merciler tarafından, Bakanlıkça bastırılan ve dağıtılan makbuz karşılığında verilen para cezaları, ilgilileri tarafından mahallin en büyük mal memurluğuna yatırılır. Yatırılan paranın % 80'i ilgili belediyeye takip eden ay içinde aktarılır. Bu para, tahsisi mahiyette olup amacı dışında kullanılamaz. Bu Kanuna göre verilecek idarî para cezalarında kullanılacak makbuzların şekli, dağıtımı ve kontrolü ile ilgili esas ve usuller yönetmelikle belirlenir.

Öngörülen süre içinde ödenmeyen para cezaları, gecikme zammı ile birlikte 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre tahsil edilir.

Cezalar

MADDE 28. - Bu Kanun hükümlerine aykırı davrananlara aşağıdaki cezalar verilir:

a) 4 üncü maddenin (k) bendinin ikinci cümlesi hükmüne aykırı davrananlara, hayvan başına ikiyüzellimilyon lira idarî para cezası.

b) 5 inci maddenin birinci, ikinci, üçüncü ve altıncı fıkralarında öngörülen hayvanların sahiplenilmesi ve bakımı ile ilgili yasaklara ve yükümlülüklere uymayan ve alınması gereken önlemleri almayanlara hayvan başına ellimilyon lira, yedinci fıkrasında öngörülen yükümlülük ve yasaklara uymayanlara hayvan başına yüzellimilyon lira idarî para cezası.

c) 6 ncı maddenin birinci fıkrasına aykırı hareket edenlere hayvan başına beşyüzmilyon lira idarî para cezası.

d) 7 nci maddede yazılan cerrahi amaçlı müdahaleler ile ilgili hükümlere aykırı davrananlara hayvan başına yüzellimilyon lira idarî para cezası.

e) 8 inci maddenin birinci fıkrasında yazılı, bir hayvan neslini yok edecek müdahalede bulunanlara hayvan başına yedibuçukmilyar lira idarî para cezası; ikinci, üçüncü ve dördüncü fıkralarına uymayanlara hayvan başına birmilyar lira idarî para cezası.

f) 9 uncu maddede ve çıkarılacak yönetmeliklerinde belirtilen hususlara uymayanlara hayvan başına ikiyüzellimilyon lira; yetkisi olmadığı halde hayvan deneyi yapanlara hayvan başına birmilyar lira idarî para cezası.

g) 10 uncu maddede belirtilen hayvan ticareti izni almayanlara ve bu konudaki yasaklara ve yönetmelik hükümlerine aykırı davrananlara ikimilyarbeşyüzmilyon lira idarî para cezası.

h) 11 inci maddenin birinci fıkrasındaki eğitim ile ilgili yasaklara aykırı davrananlara birmilyarikiyüzellimilyon lira, ikinci fıkra-

sına aykırı davrananlara hayvan başına birmilyarikiyüzellimilyon lira idarî para cezası.

ı) 12 nci maddenin birinci fıkrasına aykırı hareket edenlere hayvan başına beşyüzmilyon lira; ikinci fıkrasına aykırı hareket edenlere hayvan başına birmilyarikiyüzellimilyon lira idarî para cezası.

j) 13 üncü madde hükümlerine aykırı davrananlara, öldürülen hayvan başına beşyüzmilyon lira idarî para cezası, aykırı davranışların işletmelerce gösterilmesi halinde öldürülen hayvan başına birmilyarikiyüzellimilyon lira idarî para cezası.

k) 14 üncü maddenin (a), (b), (c), (d), (e), (g), (h), (ı), (j) ve (k) bentlerine aykırı davrananlara ikiyüzellimilyon lira idarî para cezası; (f) ve (l) bentlerine aykırı davrananlara hayvan başına ikimilyarbeşyüzmilyon lira idarî para cezası verilir, kesilmiş ve canlı hayvanlara el konulur.

l) RTÜK'ün takibi sonucunda 20 nci maddeye aykırı hareket ettiği tespit edilen ulusal radyo ve televizyon kurum ve kuruluşlarına maddenin ihlal edildiği her ay için beşmilyar lira idarî para cezası.

m) 21 inci maddeye aykırı hareket edenlere hayvan başına ikiyüzellimilyon lira idarî para cezası.

n) 22 nci maddeye uymayanlara, hayvanat bahçelerinde kötü şartlarda barındırdıkları hayvan başına altıyüzmilyon lira idarî para cezası.

o) 23 üncü maddeye aykırı hareket edenlere hayvan başına ikimilyarbeşyüzmilyon lira idarî para cezası.

Bu maddenin (b) bendinde atıfta bulunulan 5 inci maddenin birinci, ikinci ve beşinci fıkraları ile (o) bendi dışında kalan fiillerin, veteriner hekim, veteriner sağlık teknisyeni, hayvan koruma gönüllüsü, hayvan koruma derneği üyeleri, hayvan koruma vakfı üyeleri, hayvan toplama, gözetim altına alma, bakma, koruma ile

görevlendirilmiş olan kişilerce işlenmesi halinde verilecek ceza iki kat artırılarak uygulanır.

Bu maddede yazılı idarî para cezaları, her takvim yılı başından geçerli olmak üzere, o yıl için 4.1.1961 tarihli ve 213 sayılı Vergi Usul Kanununun mükerrer 298 inci maddesi hükümleri uyarınca tespit ve ilân edilen yeniden değerleme oranında artırılarak uygulanır.

BEŞİNCİ KISIM

Çeşitli, Son ve Geçici Hükümler

BİRİNCİ BÖLÜM

Çeşitli Hükümler

Birden fazla hükmün ihlâli

MADDE 29. - Bu Kanunda suç olarak öngörülen fiiller başka kanunlara göre de suç ise, en ağır cezayı gerektiren kanun hükümleri uygulanır.

Fiili ile bu Kanunun birden fazla hükmünü ihlal edenlere daha ağır olan ceza verilir.

Fiillerin tekrarı

MADDE 30. - Bu Kanunda, ceza hükmü altına alınmış fiillerin tekrarı halinde para cezaları bir kat, daha fazla tekrarı halinde üç kat artırılarak verilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Son ve Geçici Hükümler

Saklı hükümler

MADDE 31. - 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu, 3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu, 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu ile 1380 sayılı Su Ürünleri Kanunu hükümleri saklıdır.

GEÇİCİ MADDE 1. - Bu Kanunun 14 üncü maddesinin (l) bendinde belirtilen hayvanlardan, yurda bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce sokulmuş olanların sahipleri; üç ay içerisinde hayvan koruma kurullarına bildirimde bulunarak bunları kayıt altına aldırmak; altı ay içerisinde kısırlaştırarak kısırlaştırıldıklarına ilişkin belgeleri il hayvan koruma kurullarına teslim etmek zorundadırlar.

GEÇİCİ MADDE 2. - Bu Kanun gereğince çıkarılması gerekli bulunan yönetmelikler, Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde hazırlanır.

Yürürlük

MADDE 32. - Bu Kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

MADDE 33. - Bu Kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür.

Kısaca kanundan çıkarılabilecek ve hayvan hakkı olarak algılanabilecek sonuçlar şunlardır: a) Hayvanların kesimi, öldürülmesini dinî kuralların gerektirdiği özel koşullar dikkate alınarak hayvanı korkutmadan, ürkütmeden, en az acı verecek şekilde, hijyenik kurallara uyularak ve usulüne uygun olarak yapılmasını b) Hayvanların ekosistemlerinin canlıların kendi aralarında ve cansız çevreleriyle ilişkilerini bir düzen içinde yürüttükleri biyolojik, fiziksel ve kimyasal sisteminin devamının sağlanmasını c) Tür olarak adlandırılan ve birbirleriyle çiftleşebilen ve üreme yeteneğine sahip verimli döller verebilen popülasyonlarının varlığının sağlanmasını d) Evcil hayvanların insanlar tarafından kültüre alınmış ve eğitilmiş hayvanlara evde olumsuz muameleye maruz kalmamasını e) Sahipsiz, barınacak yeri olmayan veya sahibinin ya da koruyucusunun ev ve arazisinin sınırları dışında bulunan ve herhangi bir sahip veya koruyucunun kontrolü ya da doğrudan denetimi altında bulunmayan evcil hayvanların korunmasını f) Güçten düş-

müş hayvanların bulaşıcı ve salgın hayvan hastalıkları haricinde yaşlanma, sakatlanma, yaralanma ve hastalanma gibi çeşitli nedenlerle fizikî olarak iş yapabilme yeteneğini kaybetmiş binek ve yük hayvanlarına nasıl davranılacağı h)Yabani hayvanların yaşamının devamının sağlanmasını, doğada serbest yaşayan evcilleştirilmemiş ve kültüre alınmamış omurgalı ve omurgasız hayvanları olumsuz etkilenmesinin önüne geçilmesini ı) Ev ve süs hayvanları, özellikle evde, işyerlerinde ya da arazisinde özel zevk ve refakat amacıyla muhafaza edilen veya edilmesi tasarlanan bakımı ve sorumluluğu sahiplerince üstlenilen her türlü hayvanın korunmasını i) Kontrollü hayvanları, bir kişi, kuruluş, kurum ya da tüzel kişilik tarafından sahiplenilen, bakımı, aşıları, periyodik sağlık kontrolleri yapılan işaretlenmiş kayıt altındaki ev ve süs hayvanlarının yönetiminin gerçekleşmesini j) Hayvan bakımevi oluşturularak hayvanların rehabilite edileceği tesislerin oluşturulmasını k) Deney hayvanlarının, deney esnasında herhangi bir hayvanın acı, eziyet, üzüntü veya uzun süreli hasara neden olacak deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılmasını kontrollü hale getirilmesi l) Hayvanat bahçelerini işletme sahipleri ve belediyeler doğal yaşama ortamına en uygun şekilde tanzim edilmesini ve ettirilmesini m) Eğitici yayınlar ile TRT ve özel televizyon kanallarına ait televizyon programlarında ayda en az iki saat, özel radyo kanallarının programlarında ise ayda en az yarım saat eğitici yayınların yapılması zorunludur. Bu yayınların % 20'sinin izlenme ve dinlenme oranı en yüksek saatlerde yapılmasını talep etmektedir.

Amacını 1'inci maddesinde hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ızdırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamak olarak tespit eden 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanununun 4'üncü maddesinin a bendinde bütün hayvanların eşit doğduğu ve bu Kanun çerçevesinde yaşama hakkına sahip olduğu düzenlenmiş-

tir. Hayvanları insanlardan korumaya yönelik bu ve diğer hukukî metinlerde insanlara çeşitli yükümlülükler getirilmiştir. Hakkın karşı tarafında yükümlülük yer alır. Burada doğrudan birey olarak hayvanın menfaati gözetilmektedir. Bu bakımdan örneğin Hayvanları Koruma Kanunu insanlara, güçten düşmüş hayvanları ticari ve gösteri amaçlı veya binicilik ve taşımacılık amacıyla çalıştırmama yükümlülüğü getirmiştir. O halde bu tür hayvanların bahsedilen amaçlarla çalıştırılmama hakkı vardır. Aynı Kanunun 14'üncü maddesinin j bendinde insanlara, hayvanlara işkence yapmama yükümlülügü getirilmiştir. O halde hayvanların işkence görmeme hakkı vardır. Ev Hayvanlarının Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesinin 4'üncü maddesinin birinci fıkrası ev hayvanını muhafaza eden veya onunla ilgilenen kişiye, hayvanın cinsi ve ırkına bağlı olarak davranış ihtiyaçlarını dikkate alan bir barınak, dikkat ve ihtimam sağlama yükümlülüğü getirmiştir. O halde ev hayvanının cins ve ırkına bağlı olarak davranış gereksinimlerine uygun bir yerde barınma, dikkat ve ihtimam görme hakkı vardır. Dikkat edilirse söz konusu kanun, önceki kanunlarda olduğu gibi hayvanlara kişi statüsü ve hak ehliyeti vermemekte, adından da anlaşılacağı üzere hayvanları korumaktadır.

Yukarıda metnini ve açıklamasını verdiğimiz hayvan hakları kanununun çalışmanın başından beri görüldüğü üzere İslam Hukuku açısından bir sakıncası olmadığı gibi, tamamıyla İslam hukuku hükümleriyle uyumluluk arzettiği söylenebilir.

بسم الله الرحمن الرحيم